

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo

Jarak, Nikola

Ćosić, Dragomir

1956

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/a8b50107-e33b-4495-aa4d-5452b131d9b0>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

GR A Đ A

Knj. I

ODJELJENJE PRIVREDNO-TEHNIČKIH NAUKA

Knj. 1

NIKOLA JARAK

**Poljoprivredna politika Austro-Ugarske
u Bosni i Hercegovini
i
zemljoradničko zadrugarstvo**

SARAJEVO

1956

NAUČNO DRUŠTVO NO POSNE I HERCEGOVINE

GRAD A

Knj. I

ODJELJENJE PRIVREDNO-TEHNIČKIH NAUKA

Knj. 1

NIKOLA JARAK

**Poljoprivredna politika Austro-Ugarske
u Bosni i Hercegovini
i
zemljoradničko zadrugarstvo**

SARAJEVO

1956

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

G R A Ā A

Knj. I

ODJELJENJE PRIVREDNO-TEHNIČKIH NAUKA

Knj. 1

NIKOLA JARAK

Poljoprivredna politika Austro-Ugarske
u Bosni i Hercegovini
i
zemljoradničko zadrugarstvo

SARAJEVO

1956

Urednik
Dragomir Čosić,
redovni član Naučnog društva NR BiH

S A D R Ž A J:

	Strana
Predgovor	5
Osvrt na privredne prilike u Bosni i Hercegovini (Katarstarski premjer i zemljišno-knjižni uredi — Željeznice — Trgovina, novčani zavodi i osiguravajuća društva — Industrija — Izvoz i uvoz — Izravni porezi — Agrarno pitanje i otkup kmetova — Iseljavanje i useljavanje — Struktura zemljišta — Biljna proizvodnja — Stočarstvo — Domaća inteligencija i radništvo)	7

I. DIO

POLJOPRIVREDNE USTANOVE ZEMALJSKE VLADE ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Kotarske pripomoćne zaklade	61
Poljoprivredne kotarske zadruge	70
Ostale vladine poljoprivredne ustanove i organizacije:	
1. Kotarske žitnice	75
2. Poljoprivredne stanice	77
3. Voćarsko-vinogradarske stanice	78
4. Rasadnici	79
5. Zaklade za nabavu bikova	80
6. Pripusne stanice za pastuve	83
7. Ustanove za unapredenje sitne stoke	83
8. Peradarstvo	85
9. Pčelarstvo	86
10. Svilarstvo	87
11. Ribarstvo	87
12. Kotarska povjerenstva za unapredenje stočarstva	87
13. Poljoprivredna društva lokalnog značaja	88
14. Poljoprivredne proizvodne udruge	88
Poljoprivredna nastava, kursevi i predavanja:	
1. »Uzorna seljačka gospodarstva«	91
2. »Poljoprivredni putujući učitelji«	93
3. Poljoprivredna nastava na nepoljoprivrednim školama	94
4. Specijalni poljoprivredni kursevi i predavanja	99
Sistem takmičenja u poljoprivredi	102
Kotarska vijeća i poljoprivreda	109
Poljoprivredni savjet Zemaljske vlade	113
Poljoprivredna štampa u Bosni i Hercegovini	114

II. DIO

POJAVA I RAZVOJ ZEMLJORADNIČKOG ZADRUGARSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

	Strana
Zadružno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini	123
Pojava prvih nacionalnih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini	126
Značaj ograničenog i neograničenog jamstva u zadrugama	129
Borba za neograničeno jamstvo u zemljoradničkim zadrugama	134
Značaj i praktični rezultati borbe za neograničeno jamstvo	143
Nacionalna i vjerska obilježja zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini	149
Borba zemljoradničkih zadruga za očuvanje zemlje u rukama seljaka i stav bosanske vlade	155
Položaj žene u zemljoradničkim zadrugama	157
Postupak Austrije kod osnivanja prve zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini	159
Planovi bečke i bosanske vlade za ujedinjavanje zemljoradničkog zadrugarstva Bosne i Hercegovine	163
Osnivanje nacionalnih zadružnih saveza u BiH	166
Razvoj zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1904—1918):	
A) Uslovi ravoja	173
B) Postavljeni zadaci	179
C) Postignuti rezultati	182
D) Zemljoradničke proizvođačke zadruge	190
Zadružna štampa u Bosni i Hercegovini	192

D O D A T A K

Učesnici u saborskoj debati o zemljoradničkom zadrugarstvu	195
Stenografski izvještaji sa zasjedanja Bos.-herc. sabora	197
Prvi odbornici izabrani na osnivačkim skupštinama prvih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini	211
Stanovništvo Bosne i Hercegovine (1879, 1885, 1895 i 1910)	213
Pismenost stanovništva Bosne i Hercegovine (10. oktobra 1910)	214
Stanovništvo i državni službenici u BiH po materinskom jeziku	215
Državni službenici u BiH po narodnosnim grupama i državljanstvu 1910	216
Upravno-administrativna podjela BiH na okružja i kotare	217
Organizacija uprave nad Bosnom i Hercegovinom	218
Austrijski generali — poglavari Bosne i Hercegovine (1878—1918)	219
Cijene poljoprivrednih proizvoda	220
Summary	225
Literatura i izvori	226

PREDGOVOR

Najprije mi je bila namjera da u jednom manjem prikazu iznesem tok i sadržaj diskusije o zemljoradničkom zadrugarstvu, kako je vođena u nekadašnjem bosansko-hercegovačkom saboru. To bi svakako bio vrlo zanimljiv prilog historiji zadrugarstva Bosne i Hercegovine. Razumljivo, bio sam dao i kratak komentar ili — bolje reći — potrebna objašnjenja uz tu saborsku diskusiju o zemljoradničkom zadrugarstvu. To je trebalo biti objavljeno pod naslovom: »Bosansko-hercegovački sabor i zemljoradničko zadrugarstvo 1910—1914«. Međutim, uvidio sam, da ni komentar, koji sam dao uz konkretnu saborsku diskusiju, ne bi mnogo koristio čitaocu, jer bi mu mnogo štošta ostalo nepoznato i nerazumljivo. Naročito što se tiče stava bosanske i bečke vlade prema nacionalnom zemljoradničkom zadrugarstvu. Zbog toga sam odlučio da se opširnije osvrnem — kako sam smatrao potrebnim — na cjelokupnu privrednu politiku okupatora u ovoj našoj užoj domovini.

Također sam iskoristio ovu priliku i detaljno obradio pojavu i razvoj nacionalnih zemljoradničkih zadruga u onim prvim danima, što će biti od naročitog interesa za svakoga, ko želi da se upozna sa tim problemom. Štaviše, kroz tu historiju zadrugarstva Bosne i Hercegovine vidi se jasno i cijela pozadina austrijske politike u ovoj zemlji. Sve je to obrađeno na temelju originalnih dokumenata bosanske vlade i Zajedničkog ministarstva u Beču, što je dosada bilo nepoznato i onima, koji su se podrobnije zanimali zadrugarstvom Bosne i Hercegovine.

Zbog lakšeg razumijevanja krunskih novčanih vrijednosti dao sam na kraju i pregled tržišnih cijena najvažnijih poljoprivrednih proizvoda u raznim vremenskim razdobljima austro-madžarske vladavine u Bosni i Hercegovini. Kako je nadalje poznato, da je austrijska uprava svu svoju politiku u Bosni i Hercegovini temeljila na vjerskoj podvojenosti samog stanovništva, dao sam na kraju i pregled statističkih popisa stanovništva Bosne i Hercegovine, koji su vršeni za vrijeme okupacije od 1878 do 1918 godine.

Potrebnu građu, osim onoga što sam sakupljao kroz dulji niz godina, našao sam u službenim državnim i zadružnim izvještajima, u raznim statističkim podacima, časopisima, ostaloj štampi i literaturi onoga vremena. A to mi je bilo omogućeno služeći se uslugama i bogatim zbirkama, koje sam našao u Narodnoj biblioteci NR BiH, Biblioteci Zemaljskog muzeja NR BiH, Gazi Husrev-begovoj biblioteci, Ekonomskom institutu NR BiH, a naročito u Državnom arhivu NR BiH.

Pretsjedništvo Glavnog zadružnog saveza NR BiH omogućilo mi je u znatnoj mjeri, da sam konačno mogao pristupiti obradi i pisanju ovoga djela.

Sarajevo, 12 novembra 1955 godine.

Pisac

OSVRT NA PRIVREDNE PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Kada je Austrija 1878 g. okupirala Bosnu i Hercegovinu, našla je ovdje sve moguće elemente jednog tipičnog feudalnog poretka. Narod na vrlo niskom kulturno-prosvjetnom stepenu. Ni građana nije bilo mnogo pismenih, a na selu je bila prava rijetkost naći pismena čovjeka. Razmjena dobara kao i međusobnih usluga, kako na samom selu, tako i između sela i grada, vršena je uglavnom u naturi. Kod siromašnog seljaka — a takvi su bili svi izreda — novaca je bilo vrlo malo ili gotovo nikako. Na nekim relacijama u zemlji bila je trgovina dosta živa, ali — zbog pomanjkanja saobraćajnih sredstava i nesigurnosti od napada i pljačke, — vrlo spora, nesigurna i skupa. Nešto se i izvozilo, naročito stoke i stočnih proizvoda. Industrije, gdje bi se moglo nešto novaca zaraditi, nije bilo. U nekim gradovima i manjim mjestima dobro razvijeni esnafski obrt podmirivao je one najprimitivnije potrebe domaćeg tržišta, a nešto i izvezio. Iz istih razloga sve su se jače razvijale i najrazličitije djelatnosti kućnog obrta, odnosno domaće radinosti. To naročito vrijedi za predmete odjeće. Zbog toga, kao i zbog potrebe u masnoćama, mlijeku a ponekad i suhom mesu za zimnicu, zatim potrebe za vučnom snagom za prevoz i obradu zemlje, stočarstvo je po broju dosta razvijeno. Međutim, po svojoj kvaliteti i produktivnosti ono je jako zaostalo. Za održavanje stoke uglavnom se brinula sama priroda zemlje, bogatstvom šuma i pašnjaka. Voćarstvo je također bilo dosta njegovano, kako se to smatralo u ono doba. Naprotiv, ratarska proizvodnja ne samo da je bila skroz primitivna, nego je išla samo do granice, koliko je bilo potrebno za najosnovniju prehranu samog seljaka i njegove stoke. Ali, kako su seljaci ogromnom većinom bili kmetovi, bili su prisiljeni da svojim trudom i svojim proizvodima izdržavaju ne samo sebe i svoju porodicu, nego i nekoliko hiljada veleposjedničkih porodica u Bosni i Hercegovini, jer su ti seljaci živjeli na »njihovoj« zemlji, i obrađivali je. Seljak, — razumljivo — nije bio zainteresiran da što više proizvodi. On je svojim očima gledao, kako i takvim njegovim trudom iz godine u godinu nastaje sve veći raspon u imovinskim prilikama između njega i veleposjednika. A kada bi u nerodnim godinama zavladala opća glad na selu, onda je seljak ostao prepušten sam sebi ili je zavisio od milosti svoga gospodara — veleposjednika. Saobraćajnih puteva, kojima bi se hrana — kada bi je negdje i bilo — mogla dobiti u zabačene krajeve, bilo je vrlo malo. Tek toliko, koliko su iziskivale najprimitivnije vojne potrebe otomanskog carstva, i koliko je u nekim krajevima ostalo iz rimskog doba. Željeznica također nije bilo, izuzevši prugu Dobrljin—Banjaluka, gdje je baš u tom

pravcu bila najmanje potrebna. Državni službeni aparat bio je nesposoban i korumpiran, a prekupci državnih prihoda nezasićeni. Lična sigurnost, naročito putnika, bila je uvijek u pitanju.

Zbog takvih nesnosnih prilika na selu — a dobrim dijelom i zbog vjerskih odnosa — radaju se stalne trzavice, postepeno se pojačava pri-tajeno ogorčenje seljaka — kmetova, koje sve više prelazi u otvorene sukobe i ustanke većih razmjera. Ni sve one, u posljednje vrijeme podu-zete, mjere i intervencije turske vlade u Carigradu, da se ekonomske i političke prilike u Bosni i Hercegovini poboljšaju, nisu mnogo uspjele.

Sve je ovo bilo vrlo dobro poznato cijeloj Evropi, a naročito susjed-noj Austro-Ugarskoj Monarhiji, koja je još od davnih vremena — kao tada snažna imperijalistička sila — bila neobično zainteresirana ne samo za Bosnu i Hercegovinu, nego i za ostale balkanske krajeve. Nesnosne prilike i stalni nemiri u ovim našim krajevima bili su samo povod i izgo-vor, kada je Austrija na Berlinskom kongresu 1878 g. tražila i dobila odobrenje ostalih evropskih velesila, da Bosnu i Hercegovinu »privre-meno« okupira, u njima zavede red i zakonitost, riješi agrarno pitanje i tako ukloni toga najvećeg uzročnika stalnih nemira u zemlji. Međutim, okupacija Bosne i Hercegovine trebalo je u prvom redu da posluži austrij-sko-madžarskom kapitalu kao neobrađeno tržište industrijskih proizvoda i sirovinaska baza za njegovu industriju te za unosno plasiranje finansij-skog kapitala, a u drugom redu kao otkočna daska za dalji prodor na Balkan. Interesantno je u tom pogledu i otvoreno priznanje takve austrij-ske politike, koje nam je dao jedan austrijski pisac tridesetak godina poslije okupacije. On se najprije žali, kako još ima mnogo ljudi, koji ne znaju da cijene svu važnost (po Austriju, pr. N. J.) okupacije Bosne i Hercegovine pa kaže:

»Iako nismo razumjeli da cijenimo sve ono, što nam je donijela ideja Andrassy-a,¹⁾ ipak smo dosada uspjeli da shvatimo bar onu prvu korist: jedna plodna i sredena zemlja, jedno tržište za našu industriju, jedno područje gdje će naš poduzetnički duh moći da stvara. Osigurano je jedno strateški neophodno potrebno područje za sigurnost naše mo-narhije, kako na jugu sa morske strane, tako i sa kopna. Samo sa zemljo-pisnom kartom u ruci spoznajemo, da je okupacija ovih zemalja bila za monarhiju neodloživa nužda, ako nije htjela da stavi na kocku i ono malo svog uticaja na Balkanu. Samo sa kartom u ruci, i samo tako, mo-žemo razumjeti, da je grof Andrassy u okupaciji ovih dviju pokrajina i u osiguranju političkog upliva u području Lima vidio samo prvu etapu ka daljim uspjesima«. — I na koncu pisac završava svoja izla-ganja ovim riječima:

¹⁾Grof Julije Andrassy sudjelovao je na Berlinskom kongresu kao austro-ugarski ministar vanjskih poslova te je »uspio« dobiti pristanak ostalih evropskih velesila (Njemačke, Engleske, Francuske, Italije i Rusije) za oku-paciju Bosne i Hercegovine.

»Ovu ideju mi nismo do danas ostvarili, jer se na putu, koji vodi od područja Lima prema Solunu, ne vide amblemi naše vojske ni natpisi austrijskih ni mađarskih trgovačkih firmi.«²⁾

I dosljedno tome Austrija je stvarno vodila politiku prema Bosni i Hercegovini ne samo kao prema svojoj koloniji, nego i kao otkočnoj dasci za dalje prodiranje na Balkan. Zbog toga ona, vodeći računa o tim dvjema okolnostima — a ne radi udovoljavanja obavezama preuzetim na Berlinskom kongresu — odmah pristupa drakonskim mjerama, da u što kraćem vremenu zavede red i sigurnost u zemlji. Iz tih razloga, dakle prvenstveno strateških, odmah — samo nekoliko mjeseci poslije završene okupacije — pristupa hitnoj izgradnji željezničkih pruga, dajući im prvenstveno, a nekima izrazito i jedino strateški značaj. Iz istih razloga užurbano gradi potrebne joj ceste i mnogobrojne vojne objekte.

Za obavljanje svih onih raznovrsnih i mnogobrojnih poslova u novoformiranoj državnoj administraciji bio je potreban veliki broj gotovog stručnog osoblja. Najprije je uspostavljena vrhovna zemaljska uprava (1. januara 1879 g.) i na čelo joj postavljen jedan general, član carske kuće, kao osoba koja će svojom dinastičkom vezom pružiti najviše sigurnosti za očuvanje plodova okupacije. Iz tih razloga je i ovaj prvi, kao i svi kasniji poglavari Bosne i Hercegovine, bio istovremeno i vrhovni vojni zapovjednik na Području Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Ostale visoke državne funkcionere postavljala je bečka vlada iz redova naročito povjerljivih austro-mađarskih činovnika. Ono ostalo niže osoblje dobavljano je u ove krajeve većinom putem službenih i novinskih oglasa u štampi dotadašnjih raznih austro-mađarskih pokrajina. Kao uslov postavljano im je poznavanje bilo koga slavenskog jezika, — toliko da se bar nekako mogu sporazumijevati sa ovdašnjim narodom. Razumljivo, da taj uslov nije bio potreban za one visoke funkcionere, koji neće imati potrebe ni prilike da dolaze u dodir sa narodom!

Uporedo sa vojnim i administrativno-upravnim mjerama pristupila je okupatorska vlada i raznim ekonomsko-privrednim akcijama. Tako, da bi zavela red i pravičniju raspodjelu poreskih tereta u poljoprivredi te ujedno pojednostavila postupak oko naplate poreza i napokon — što je bilo najvažnije — da izazove cirkulaciju novca, dokinula je plaćanje poreza u naturi i uvela plaćanje u novcu. Na taj je način prisilila seljaka, da prodaje svoje proizvode, što je dovelo do izvjesnog oživljavanja tržišta. To se naročito odrazilo na prodaji stoke.

U svrhu daljeg oživljavanja trgovine i plasiranja austro-mađarskog kapitala u privredu Bosne i Hercegovine bečka je vlada uputila poziv trgovcima, industrijalcima, bankarima i ostalim kapitalistima i njihovim preduzećima, da — ako žele proširiti svoj plasman i na okupirano područje — u tom smislu podnesu bečkoj vladi svoj zahtjev. Postupak je bio vrlo jednostavan. Trebalo je samo da dostave dokaz o svcm registrovanju u dosadašnjoj svojoj domovini i da navedu, šta žele

²⁾ Rittmeister Alexsander Spaits: Der Weg zum Berliner Kongress, historische Entwicklung Bosniens und der Hercegovina bis zur Okkupation 1878, Wien und Leipzig 1907 (str. 93 i 94).

eksploatisati, u kome mjestu i na koji način. Ministarstvo je svoje odobrenje samo dostavljalo bosanskoj vladi da ga primi na znanje i evidenciju te podnese izvještaj o izvršenju naloga.³⁾

Kako u Bosni i Hercegovini nije bilo modernog zanatstva, omogućeno je i stranim obrtnicima, da i oni otvaraju svoje radionice. Broj ovih stranih obrtnika se znatno povećavao iz redova stručnih radnika, koje je u ove krajeve dovodila Austrija za potrebe željeznice i državnih preduzeća, kao i privatna industrija za svoje potrebe.

Posljedice izvođenja tako postavljenog plana čine pravi sadržaj okupacije Bosne i Hercegovine.

Katastarski premjer i zemljišno-knjižni uredi (gruntovnice)

Međutim, austrijska vlast kao novi gospodar ovih pokrajina morala je u prvom redu voditi računa o sigurnosti i vojnom značaju tih pokrajina za njenu imperijalističku politiku, što će već samo po sebi omogućiti civilnoj okupatorskoj upravi da sprovodi odgovarajuće privredne mjere i odgovarajuću privrednu politiku u Bosni i Hercegovini. Ovaj okupatorski stav došao je ubrzo do vidnog izražaja odmah poslije okupacije u načinu, kako je izvršen katastarski primjer Bosne i Hercegovine. Vlada je hitnu potrebu takvog jednog zamašnog i važnog posla obrazlagala time, što je potrebno utvrditi poresku snagu pojedinog domaćinstva radi pravilnije raspodjele poreskih tereta u poljoprivredi, zatim da bi država saznala čime ona stvarno raspolaže kao svojim vlasništvom, zatim da se tačno utvrde granice pojedinih administrativnih jedinica i t. d. Razumljivo, da su to sve bili potpuno prihvatljivi i opravdani razlozi, naročito kada se zna, da za vrijeme turske uprave nije bilo stvarnog katastra ni gruntovnice, nego je svaki posjednik nekretnina imao svoju ličnu posjedovnicu (tapliju), kojom je dokazivao svoje pravo vlasništva. Turska je uprava to sve samo evidentirala na primitivan način i dosta površno. Međutim, i iz ovakvog vladinog obrazloženja krio se i jedan važan razlog, koji karakterizira kolonijalnu ulogu Bosne i Hercegovine, a to je znatno jače i sigurnije djelovanje i gazdovanje stranog kapitala svih mogućih vidova u zemlji sa uređenim katastrom i gruntovnicom.

Naprotiv, izrada ovog prvog katastra u Bosni i Hercegovini imala je u prvom redu vojni karakter i vojnu svrhu. Ne samo po tome, što su sve tehničke radove na terenu vršili organi bečkog vojnog geografskog instituta (oficiri) sa dodijeljenim stručnim osobljem, nego i po neobičnoj užurbanosti da se što prije taj posao izvrši, zatim po upadljivom bacanju težišta na krupne objekte od strateškog značaja, zanemarujući ili površno obrađujući ono, što bi inače bilo od interesa za civilnu upravu.

³⁾ Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (29. XII. 1878 — 1880), III. Band, Narodba br. 674.

Ovi su radovi, uključujući tu i sve pripreme na terenu, trajali od 1 juna 1880 do 31 maja 1885 g.

Iste godine kada su počeli pripremni radovi na terenu za izvršenje katastarskog premjera, t. j. 1880, osnovana je u Sarajevu posebna direkcija katastra kao civilna vlast sa zadatkom, da na osnovu postepeno primanih pojedinih operata od organa za premjer vrši razvrstavanje zemljišta i procjenjivanje odnosno izračunavanje čistog katastarskog prihoda na osnovu podataka o vrsti i kvalitetu zemljišta te tadašnjih prosječnih tržišnih cijena osnovnih poljoprivrednih proizvoda u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine (po odbitku troškova proizvodnje). Procjenjivanje su vršili organi političke vlasti pomoću specijalno ustanovljenih »katastralnih odbora«, koje su sačinjavale seoske starješine (mukhtar, knez) i po nekoliko »pouzdanih težaka«. Ti su poslovi bili gotovi u oktobru 1885 g., a konačna redakcija 1886 g.⁴⁾

Rezultati toga rada nisu međutim bili nigdje i nikad objavljeni niti su — iz do danas nepoznatih razloga — bili uopće u praksi primjenjivani.⁵⁾ Po tada izvršenoj raspodjeli kultura razvrstano je plodno zemljište — po načinu obrade — u slijedećih sedam vrsta kultura: 1. oranice, 2. bašče (uključivo voćnjaci), 3. livade, 4. vinogradi, 5. pašnjaci, 6. šume i 7. trstici.

U 1907 g. izvršeno je novo procjenjivanje (klasiranje), čije je rezultate vlada otada primjenjivala.

Sa uvođenjem gruntovnica počelo se 1886 g., tako da je to obavljano postepeno, svake godine u jednom, dva, tri ili četiri kotara, te su konačno do 1908 g. bile uređene i za javnu upotrebu predane gruntovnice u svim kotarima Bosne i Hercegovine. U krajevima, gdje do tada nije bilo gruntovnica, služile su kao dokaz vlasništva nekretnina tapije, odnosno gruntovni zapisnici, koji su se u svakom konkretnom slučaju sastavljali i upotrebljavali kao pravovaljan javno-pravni dokumenat.

O katastru u Bosni i Hercegovini, kako je on rađen i sa kakvim je uspjehom mogao biti primijenjen, navešćemo jedan citat, gdje se kaže:

»Izrađen od bivše Austro-Ugarske na osnovu grafičkog premjera, koji je prvenstveno rađen u vojne svrhe, on nosi sva obilježja tadašnjeg vremena. Prije svega, tehnička tačnost katastarskih planova zaostaje, jer su rađeni na osnovu slabog i netačnog premjera ili krokiranja terena (topografskog skiciranja). Tu netačnost potencira i sama sitna razmjera planova 1 : 6250. To je razumljivo kad se uzme u obzir da je premjer bio namijenjen prvenstveno u vojne svrhe. Osim toga, premjer čitave Bosne i Hercegovine, uključujući tu i osnovne radove na triangulaciji,

⁴⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 440 i 486) i Instruktion für die Katastral-Vermessung in Bosnien und der Hercegovina, 2. Auflage, Wien 1881.

⁵⁾ Zemaljska vlada u svome Izvještaju o upravi BiH 1906 (str. 442) kaže o tome doslovce: »Veliki operat katastralne procjene, koji bijaše 1886 godine dovršen, ostao je neupotrebljen, a danas je tako zastario i stoji sa zbiljskim odnošajima u takovoj disonanciji, da se može upotrebiti samo za pomaganje s oprezom, t. j. s pomnjivom korekturom«.

trajao je nešto preko 4 godine, a za tako kratko vrijeme nemoguće je dati dobar premjer. To je bio tipični kolonijalni premjer, premjer koji po svojim metodama i tehničkim sredstvima kojima je izrađen zaostaje iza tadašnjeg stepena tehnike.

»Ovako u osnovi slab katastar, naravno, nije se mogao popraviti ni održavanjem. Naprotiv, tokom vremena stanje se sve više pogoršavalo, jer na njegovom održavanju nije radilo dovoljno stručnjaka, onoliko koliko je potrebno da ga ažurno vode u saglasnosti sa stvarnim stanjem na terenu. Naročito je od 1918 godine bilo napušteno održavanje katastra . . .«

»Kod održavanja katastra u BiH naročito se zanemarivalo održavanje u pogledu boniteta (plodnosti) zemljišta, jer od 1907 godine, kada je izvršeno prvo klasiranje, nije sprovedena uopšte revizija.«⁶⁾

I za vrijeme stare Jugoslavije seljaku je naplaćivan porez prema čistom katastarskom prihodu utvrđenom za vrijeme austrijske vladavine. Taj je problem još i danas vrlo aktuelan. Struktura zemljišta od tada do danas se uveliko izmijenila. Zbog nesigurnih i netačnih posjedovnih odnosa, onih prema gruntovnim knjigama i u samoj stvarnosti, pojavljivali su se sporovi i kod rješavanja agrarnog pitanja i za vrijeme Austrije i za vrijeme bivše Jugoslavije. Istina, gruntovnice su provodile izvjesne korekture prema pojedinim iskrslim slučajevima, ali u osnovi je ostalo uglavnom sve po starom, što se i danas negativno odražava u pogledu rješavanja privatnopravnih odnosa.⁷⁾

Željeznice

Pitanje izgradnje željeznica, odnosno što bržeg uspostavljanja željezničke veze Austro-Ugarske sa Bosnom i Hercegovinom, bio je jedan od najvažnijih problema, koji je okupatorska vlast rješavala isto tako na nevjerovatno brz način. Prvi cilj bio je Sarajevo. Zbog toga je Austrija odmah, samo mjesec dana poslije završene okupacije, započela sa izgradnjom uskotračne željeznice Bos. Brod — Sarajevo, da bi joj ista poslužila za prevoz vojnog materijala i za eventualne dalje vojne

⁶⁾ Kabil Salih: »Stanje katastra u NR Bosni i Hercegovini u vezi sa oporezivanjem prihoda od zemljišta na bazi katastarskog čistog prihoda«. (»Narodna uprava« časopis za pitanja izgradnje narodne vlasti, Sarajevo, broj 5—6, septembar—decembar 1951.

⁷⁾ Konkretnije korekture, odnosno revizija samog katastra provedena je u vremenu od 1948 do 1953 g., na području većeg broja srezova, gdje je katastar sačuvan, te je time obuhvaćeno oko dvije trećine površine Bosne i Hercegovine. Na ostalom području, gdje su u toku Drugog svjetskog rata bili uništeni planovi i katastarski operati, izvršen je u vremenu od 1951 do 1953 g. jednostavni katastarski popis. Tom je prilikom u ovim srezovima provedeno i katastarsko klasiranje. U oba ova slučaja došlo se do mnogo realnijeg stanja i podataka, ali se taj problem mora smatrati i dalje otvorenim, sve do konačnog i potpunog rješenja, odnosno do novog katastarskog premjera, koji je već u toku.

transporte, te za snabdjevanje jakog vojnog garnizona u Sarajevu. Sa gradnjom onog dijela od Bos. Broda do Zenice išlo je tako brzo da je dionica do Doboja bila gotova već u februaru 1879 g., do Žepča u aprilu i do Zenice u junu iste godine. Međutim, ostali dio od Zenice do Sarajeva — jer se Austrija već bila učvrstila u ovim pokrajinama — građen je sporije i solidnije, te je predan saobraćaju istom u oktobru 1882 g. Vojni karakter ove cijele bosanske željeznice vidi se najbolje po tome, što je sve do 1895 g. stajala pod vojnom upravom.

Kada je u bečkom »Carevinskom vijeću« vođena 1880 g. dugotrajna diskusija o gradnji željeznice Zenica — Sarajevo, parlamentarni izvjestitelj, podnoseći i obrazlažući zakonski nacrt o tome, rekao je na sjednici od 18 decembra među ostalim: »... jer ako se prometnu ovom željeznicom obrtnički (industrijski, primj. pisca) proizvodi u Sarajevo, to samo mogu austrijski proizvodi biti, jer je Bosna uvedena u zajedničko carinsko područje. Željeznica je nužna i zbog vojske, jer vojska ondje nema baš najpovoljnije položaje; ona se nalazi ondje kao u progonstvu.

Uhatar vojske, u hatar naših financija, u hatar Bosne preporučuje odborske predloge.«⁸⁾

Naprotiv, Austrija nije tako otvoreno priznavala strateški karakter daljem produženju željeznice od Sarajeva prema Jadranu (do Metkovića), iako su odvojne pruge do Trebinja i Zelenike čisto strateške (prema Crnoj Gori, Albaniji i Italiji), kao što je slučaj i sa istočnom prugom od Sarajeva do Vardišta i Uvca (prema Srbiji, Turskoj i Crnoj Gori).

O značaju željeznice Bos. Brod — Jadran i Doboj — Tuzla — Simin Han izjašnjavala se Zemaljska vlada ovako: »Gradnja željeznice od Bos. Broda do Sarajeva uslijedila je ponajviše iz strateških razloga; uslijed kasnijeg kulturnog procvata Bosne i Hercegovine morao se je uzeti shodan obzir i na trgovinu i industriju, a za počinju imalo se je prirediti tlo. Tomu je trebalo u jednu ruku uspostaviti svezu sa Jadranskim morem, da se eksportnoj trgovini Bosne otvori jeftini morski put, u drugu pak ruku valjalo je dizati industrijalne tvornice za izrabljivanje bogatih ugljenika kod D. Tuzle.«⁹⁾

Takav je eksploatatorsko-strateški značaj trebalo da ima i projektirana željeznička pruga Lašva — Travnik — Bugojno — Aržano sa izlaskom na Split, koja je, međutim, samo jednim dijelom izgrađena.

O gradnji željeznica u Bosni i Hercegovini odlučivali su sporazumno Beč i Pešta. Ova su se dva gospodara međusobno borili, da bosansko-hercegovačke željeznice budu trasirane i građene tako, kako bolje odgovara interesima jednog ili drugog. I ono, što je kod nas izgrađeno, rezultat je njihovog sporazuma, dok je izostala izgradnja onih trasa, oko kojih se nisu mogli sporazumjeti.

Uz ove glavne i sporedne željezničke pruge nicala su odmah i raznovrsna industrijska preduzeća sa austrijskim i mađarskim kapita-

⁸⁾ »Bosansko-hercegovačke novine« br. 105 od 30. decembra 1880.

⁹⁾ »Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896«, (str. 112).

lom. Ubrzo su izgrađivane i odvojne pruge, državne i privatne, do naročito bogatih rudnih i šumskih bazena (Podlugovi — Vareš za eksploataciju uglja u Brezi i željeza u Varešu, Semizovac — Čevljanovići, za eksploataciju manganove rudače i šume, Kakanj — Zgošća, za rudnik uglja, Donji Vakuf — Jajce, za industriju karbida i ferosilicija, Usora — Pribinić, za eksploataciju drveta i t. d.). Naročito zamašnu mrežu šumskih željeznica izgradile su velike strane šumske industrije za svoje eksploatacijske potrebe, među kojima su se isticale pojedine industrije sa po 350, 200, 120, 86, 70, 40 i t. d. kilometara vlastite šumske željeznice.

Trgovina, novčani zavodi i osiguravajuća društva

Među prvima koji su se odazvali pozivu bečke vlade za ulazak u Bosnu i Hercegovinu, bile su razne trgovačke i transportne firme, građevinski poduzetnici, obrtnici te austro-madžarski finansijski kapital. Za eksploataciju šumskog i rudnog bogatstva trebalo je da se najprije izvrše sve potrebne predradnje, a naročito izgradnja odvojnih državnih ili privatnih rudarskih i šumskih željeznica te podizanje tvorničkih postrojenja.

Naročito se naglo počela razvijati trgovina, kako vanjska, tako i unutrašnja. Vanjskoj trgovini je pogodovalo uključivanje Bosne i Hercegovine u carinsko područje ostale monarhije. To je neobično dobro došlo austrijskoj industriji i trgovini, koje su na taj način — bez plaćanja izvozne ili uvozne carine — dobile monopol pred drugim državama. Sve jačem razvoju trgovine doprinosilo je mnogo i bankarstvo, ne samo kreditiranjem trgovine, nego i zbog toga, što se većina banaka bavila trgovinom za svoj vlastiti račun. Dobri trgovački poslovi dali su potstreka i domaćim većim i manjim trgovcima, da još više razviju svoje dotadašnje poslovanje stupajući u izravnu poslovnu vezu sa austrijskom industrijom i veletrgovinom. Za plasiranje robe među najšire slojeve naroda brinuli su se upravo mnogobrojni gradski i seoski dućani, kroz koje se do nevjerovatne mjere razvilo lihvarstvo i zelenaštvo. Seoski trgovci i trgovčići uveliko su se služili naturalnom trgovinom sa seljakom. Mijenjajući robu za robu, izvlačili su od neorganizovanog seljaka dvostruku zaradu, na seljakovim poljoprivrednim proizvodima i na prodanoj industrijskoj robi. Zbog toga su seoski mali trgovci ubrzo postajali krupne gazde, oko kojih se kasnije dobrim dijelom vrtio i privredni i politički život sela i seljaka. U rješavanje toga životnog problema za siromašnog seljaka bosanska vlada ne samo da nije pokazivala nikakva interesa, nego je preko svojih kotarskih ureda vrlo obilato dijelila koncesije za nove dućane i nove seoske »trgovce«.

Poslije trgovačkih i sličnih preduzeća počela je bosanska vlada misliti i na dovlačenje stranog bankovnog kapitala. Tako je prvi novčani zavod osnovan u Sarajevu 1883 g. sa austro-madžarskim kapitalom, ali — iz opreznosti u ona prva vremena — ne kao samostalan zavod, nego

kao poslovni ogranak bečke Union-banke i pod imenom »Privilegovano odjeljenje Union-banke za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu«. Otpočinjući svoje poslovanje na dan 1. VIII. 1883 g., ovaj prvi bosansko-hercegovački novčani zavod preporučio je stanovništvu Bosne i Hercegovine »svoje usluge za sve operacije, koje zasijecaju u bankarsku, robarsku i hipotekarnu kreditnu radnju«. A zemaljska vlada je, za uzvrat, preuzela obavezu da svu gotovinu državnog novca ulaže u taj zavod. Kako međutim ova banka nije pokazala dovoljno interesa za hipotekarno-kreditne poslove niti je inače mogla udovoljiti potrebama u trgovačkim kreditima, bosanska je vlada naredila, da se od 1. januara 1886 g. sredstva »Bosansko-hercegovačke činovničke mirovinske zaklade« (Činovnički penzioni fond) upotrebe za kreditiranje poljoprivrede i da ta zaklada bude ujedno kao državni hipotekarni zavod za Bosnu i Hercegovinu. Kada se, međutim, ovo hipotekarno poslovanje razvilo do jačih razmjera, bosanska vlada — po odobrenju bečke vlade — odlučila da se ovi hipotekarni poslovi potpuno izdvoje iz mirovinske zaklade. Tako je došlo 1. maja 1889 g. do osnivanja posebnog hipotekarnog zavoda pod imenom »Bosansko-hercegovački hipotekarno-vjeresijski zavod«.

Ujedno je bosanska vlada pristupila i osnivanju izvjesnog broja banaka u privredno razvijenijim centrima zemlje nastojeći da okupi domaće kapitaliste i stvori mrežu novčanih zavoda za finansiranje trgovačkih poslova i druge sitnije domaće privredne djelatnosti. Prvi korak učinjen je 1887 g. (10. aprila) u Brčkom, gdje je kotarski predstojnik sazvao i predsjedavao prvom sastanku tamošnjih zainteresiranih kapitalista. I već je idućih godina na taj način osnovano nekoliko takvih banaka (Sarajevo, Brčko, Bijeljina, Banjaluka). Ali kako je ipak to sve skupa bilo premalo i preslabo za sve veće potrebe privrede, osnova se 1895 g. u Sarajevu — pomoću bečkog kapitala — jaki novčani zavod »Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu«, koja ubrzo preuzima neke dotada osnovane provincijske banke kao svoje filijale, a onu u Sarajevu kao i »Bos.-herc. hipotekarno-vjeresijski zavod« potpuno likvidira. Tako ova banka postaje vodeći novčani zavod u Bosni i Hercegovini i u njezinoj privredi. Tu je ulogu ona zadržala sve do 1945g., kada je konačno likvidirana.

Osim Zemaljske banke osnovane su pomoću stranog kapitala, austrijskog i mađarskog, još i druge banke i filijale stranih banaka. Većina se ovih banaka bavila osim čisto kreditnih i uložnih poslova tekoder i robnim poslovanjem za svoj račun, a neke još i industrijskim poslovima.

Godine 1903 osnivaju domaći kapitalisti prvi nacionalni novčani zavod (Srbi u Mostaru), a poslije to isto čine i Hrvati i muslimani. Međutim, ubrzo se pojavljuje ideja o stvaranju jačih, vodećih nacionalnih novčanih zavoda, koji bi djelovali na području cijele Bosne i Hercegovine te ujedno reprezentirali domaći nacionalni kapital. Tako je došlo do osnivanja posebnih »centralnih banaka«, hrvatske (1907), srpske (1911) i muslimanske (1912 g.).

Pojava domaćih nacionalnih banaka bila je odraz otpora domaćih kapitalista protiv stranog kapitala i ujedno prilika za plasiranje kapitala uz dobru rentu te stvaranje društvenog i političkog ugleda i prestiža samim vlasnicima. Ali ovaj domaći kapital bio je preslab, da bi mogao izvršiti ulogu, kako je bilo zamišljeno. On je morao praviti manje ili veće ustupke stranim bankarskim koncernima, služeći se njihovim kapitalom, njihovim vezama i predstavnicima u upravama vlastitih banaka. U pogledu nacionalnog otpora domaćih kapitalista svakako je bila najznačajnija uloga Srpske centralne banke, koja je odmah u početku svoga poslovanja pružila novoosnovanom Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga (1911 g.) znatan kredit za dalje kreditiranje srpskih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini.

Koncem 1912 g. bilo je u Bosni i Hercegovini samostalnih novčanih zavoda (bez filijala stranih zavoda) sa kapitalom (u milionima kruna):

	Broj	glavnica	rez. fond	uloži	Sve ga
u Sarajevu ¹⁰⁾	9	24,5	5,7	11,0	41,2
u provinciji	29	6,5	1,8	11,2	19,5
Sve ga :	38	31,0	7,5	22,2	60,7 ¹¹⁾

Pred početak Prvog svjetskog rata bilo je u Bosni i Hercegovini samostalnih zavoda (banaka — ne računajući ovdje filijale stranih zavoda) sa kapitalom (u milionima kruna):

	glavnica	rez. fond	uloži	Sve ga
4 bečko-poštanska	20,0	8,0	60,0	88,0
50 domaćih	18,5	6,9	17,7	43,1
Sve ga :	38,5	14,9	77,7	131,1 ¹²⁾

Najviše je bilo srpskih banaka, pa su one i po novčanim sredstvima bile jače nego sve ostale hrvatske i muslimanske nacionalne banke.

U 1905 g. pada početak osnivanje gradskih kreditnih zadruga sa ograničenim jamstvom (Srbi 1905, Muslimani 1906 i Hrvati 1907 g.). Ovo su stvarno bile male banke sitnih trgovaca, obrtnika i građana uopće. Međutim, većina se njih poslije nekoliko godina poslovanja — ukoliko su ostale u životu — pretvarala u banke kao dioničarska društva. Prije ovih postojala je u Sarajevu kreditna zadruga pod imenom »Kreditno i štedno društvo, z. s. o. j.« (osn. 1900 g.) kao eksponent Privilegovane zemaljske banke.

Najveći dio ovih nacionalnih banaka kao i sve gradske kreditne zadruge bile su lokalne ustanove i nisu imale nikakva naročitog značaja za opću privredu same zemlje. Ni »centralne banke« nisu bile dorasle, ni

¹⁰⁾ Novčani podaci odnose se samo na 7 sarajevskih banaka, jer dvije nisu dale podatke.

¹¹⁾ Sumarni izvještaj Trg. i obrt. komore za BiH u godini 1911 i 1912, Sarajevo 1913, str. 132.

¹²⁾ Vaso Ristić: Postanak i razvitak bankarstva u Bosni i Hercegovini, Zagreb, 1924.

po kapitalu, ni po poslovnim vezama, ni po tradiciji, kao ni po naklonosti okupatorskih vlasti, da se uzdignu kao pretstavnici privrede Bosne i Hercegovine. Naprotiv, strani finansijski kapital uzimao je u krupnoj privredi sve jačeg maha, bilo kroz njegove samostalne banke, bilo kroz jake filijale bečkih i peštanskih velebanaka.

Stranih kapitalističkih osiguravajućih društava, koja su poslovala na području Bosne i Hercegovine (preko svojih filijala, zastupništva i pretstavništva), bilo je 25 i to: 15 iz Beča, 4 iz Budimpešte, 2 iz Trsta, 2 iz Praga, 1 iz Londona i 1 iz Njujorka. Prvi i jedini domaći osiguravajući zavod (život i elementar) osnovan je istom 1910 g. u Sarajevu inicijativom Zemaljske vlade (»Herceg-Bosna« zemaljski osiguravajući zavod za Bosnu i Hercegovinu) sa dioničkim kapitalom od 4.000.000 kruna.

U samoj poljoprivredi, za kreditiranje seljaka, imala je vlada gustu mrežu svojih »kotarskih pripomoćnih zaklada«, protiv kojih je narod Bosne i Hercegovine istupao sa svojim nacionalnim zemljoradničkim kreditnim zadrugama, o čemu će biti posebno govora.

Prema statističkom popisu, koji je vršila bosanska vlada u 1885 g., bilo je tada u Bosni i Hercegovini raznih industrijskih i sličnih objekata: 87 tvornica, 61 rudnik kovne rude, 34 rudnika uglja, 3 rudnika soli, 93 pilane, 165 krečana, 41 ciglana, 146 kamenoloma, 9 pivara i 10.490 mlinova za žito (uglavnom vodenice). Razumljivo, sve je to bilo malog kapaciteta i primitivno. Ali, ipak nam i takvi podaci pokazuju sa kolikom su se brzinom (uglavnom od okupacije pa do 1885 g.) otvarali razni rudnici i podizali proizvodni objekti za građevnu djelatnost (krečane, ciglane i kamenolomi), te pilane za izvoz drveta i za domaće građevinarstvo.

Popisom iz 1879 g. nađeno je u Bosni i Hercegovini 10.927 trgovaca, obrtnika i industrijalaca, dok ih je u 1885 g. bilo 15.454 (popis iz 1885 g.).

Iako se ni ovi podaci ne mogu uzeti kao apsolutno tačni, oni ipak ukazuju na pojačanu privrednu djelatnost, koju su izazvale nove prilike, u kojima se našla Bosna i Hercegovina poslije okupacije.

Industrija

Inicijativu za eksploataciju rudnog bogatstva Bosne i Hercegovine dala je Zemaljska vlada odmah iza okupacije i dovela ovamo jednu ekipu bečkih geologa, da utvrde gdje i kakve se rude nalaze u okupiranoj zemlji. Na osnovu toga stručnog rada pristupilo se eksploataciji uz učešće države i stranog privatnog kapitala. Bosanska je vlada pristupila eksploataciji rudnika uglja, s obzirom na potrebe željezničkog saobraćaja, na manje investicije, bar u prvo vrijeme, sl. i to rudnika Kreke (1484 g.), zatim Ugljevik, Zenica, Banjaluka, Kakanj i Breza, a 1885 g. i eksploataciji rudnika soli u Tuzlanskom bazenu. Jedan od većih rudnika uglja (»Una« kod Dobrljina) ostao je u rukama stranog privatnog kapitala.

Rudnik željezne rudače u Ljubiji došao je pod austrijsku vojnu upravu i radio za račun austrijske i mađarske teške industrije. Privatnom kapitalu bilo je prepušteno da podigne dvije velike željezare, jednu u Zenici a drugu u Varešu sa velikim željeznim rudnikom (ova posljednja prešla je kasnije u državne ruke). Isto tako su stranom kapitalu prepušteni na eksploataciju razni manji rudnici manganove rudače, limonita, magnezita, bakra, žive, hroma i t. d.). Izvjestan broj ovih rudnika nije mogao da prosperira, pa je bio napušten. U nekim je učestvovala i država sa svojim kapitalom.

Za uvlačenje stranog privatnog kapitala u svrhu eksploatacije bosanskih šuma činila je bosanska vlada također odmah u početku velike napore. Prva se odazvala jedna firma iz Praga, koja je 1882 g. podigla parnu pilanu u Podgradcima (Bos. Gradiška) i to je bio početak eksploatacije. U prvim godinama poslije toga vlada nije uspjela da austrijsko-mađarski kapital dovoljno uvjeri u rentabilnost šumske eksploatacije u Bosni, pa se pokušalo tražiti interesente i izvan granica monarhije. Bosanska je vlada bila sklona da i ona sudjeluje sa državnim kapitalom u takvom jednom velikom eksportnom preduzeću. Ali, ni strani se kapitalisti nisu mogli odlučiti na tako velike investicije, s obzirom na vrlo loše saobraćajne veze u bosanskim šumskim područjima, prema tome i na skupe investicije a vjerovtano i zbog nesigurnosti uloženog kapitala. Tako je ta inicijativa propala te je istom 1892 g. uspjelo vladi sklopiti ugovor sa jednom njemačkom firmom (Otto Steinbeis iz Bavorske), koja je 1893 g. podigla svoju pilanu u Dobrljinu,¹³⁾ a kasnije novu veliku pilanu (1901 g.) i tvornicu celuloze (1905 g.) u Drvaru. Do kojih se razmjera razvilo ovo šumsko preduzeće, vidi se već po tome, što je zapošljavalo do 7.000 radnika i izgradilo 350 km vlastite šumske željeznice. Razvoj ovoga preduzeća, odnosno ogroman profit, koji je ono izvlačilo eksploatacijom šume, privuklo je veliki broj i drugih stranih kapitalista, da su se počeli upravo otimati kod bosanske i bečke vlade za dobivanje koncesija u šumskoj industriji. Podjednako su se natjecali međusobno njemački, austrijski, mađarski, talijanski, pomalo i grčki, te u izvjesnoj mjeri i domaći kapital — sam za sebe ili udružen sa stranim. Pod konac austrijske vladavine eksploatisalo je bosansku šumu oko trideset stranih preduzeća drvne industrije i desetak manjih domaćih industrijalaca.

Već 1905 g. bilo je ustupljeno privatnim preduzećima na eksploataciju 343.027 ha šume, dok je sama država eksploatisala u svojoj režiji 126.304 ha.¹⁴⁾ Dvije trećine svih radnika zaposlenih u industriji, građevinarstvu i saobraćaju (osim željeznice) otpadalo je 1904 g. na drvnu industriju (19.034 od ukupnog broja 30.677).¹⁵⁾ Godine 1912 bilo je u drvnoj industriji zaposleno 22.645 radnika, od toga 4.268 stranih. Kolikog je kapaciteta bila drvna industrija u Bosni i Hercegovini, vidi se, bez

¹³⁾ Sumarni izvještaj Trg. i obrtničke komore za BiH u g. 1911 i 1912, str. 45.

¹⁴⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906, str. 284.

¹⁵⁾ Isto, str. 317.

ičega drugog, samo iz dužine šumskih željeznica, koja je koncem 1912 godine iznosila ništa manje nego 2.203 km, dobrim dijelom i sa vlastitim lokomotivama. Velika većina ovih željezničkih pruga bila je privatno vlasništvo.¹⁶⁾

Izvoz bosanskog drveta (rezana građa, građevno drvo, željeznički pragovi, ogrevno drvo i duge za bačve i sl.) iznosio je 1898 g. oko 7.300 vagona (težinskih), dok se kasnijih godina peo na 20, 30, 40, i 50 hiljada vagona godišnje. U 1909 g. dostigao je najveću izвозnu količinu od 56.660 vagona.¹⁷⁾ Bosanska vlada se pri tako ogromnoj eksploataciji bosanske šume zadovoljavala time, što je od eksploatatora naplaćivala neznaćnu šumsku taksu.

Koncem 1913 g. postojala je u Bosni i Hercegovini 31 parna pilana sa 162 gatera i 143 pilane na vodení pogon (od toga 26 modernih i 117 primitivnih) sa 182 gatera. Ukupno je bilo investirano u sve ove pilane oko 11.000.000.— kruna. U to vrijeme upošljavala je šumska industrija 21.392 radnika, od toga 18.605 (87%) domaćih i 2.787 (13%) stranih radnika.¹⁸⁾

Uz ovu industriju treba spomenuti i jedno bećko preduzeće, koje je podiglo u Prijedoru pilanu i uređaje za preradu drvne kore za štavljenje kože, te u sezoni upošljavalo do 500 radnika. U Vitezu kod Travnika i u Prijedoru osnovala je jedna druga bećka firma svoje preduzeće za impregniranje drveta, uglavnom za potrebe željeznice i pošte a djelomićno i za proizvodnju parketa. U Zenici je postojala tvornica papira (osn. 1889 g.), također vlasništvo stranog kapitala. U Docu kod Travnika podignuta je tvornica šibica (1901 g.) a u Sarajevu tvornica cigaretpapira (1905 g.), koja je izrađivala finalne proizvode od uvezenog papira. Obe ove tvornice bile su u rukama domaćeg kapitala.

Međutim odmah iza okupacije naglo se počela razvijati industrija građevnog materijala (opeka, crijep, krovna ljepenka, asfalt, vodovodne cijevi, glinene peći, željezni klinci, drveni namještaj, stolarija za građevine itd.). Ciglane, krećane, kamenolomi nicali su svuda, gdje je postojala mogućnost proizvodnje i prevoza do mjesta upotrebe tih proizvoda. U tome je prednjaćilo Sarajevo, gdje se naroćito brzo razvila ta vrsta industrije, manjeg i većeg kapaciteta. Jer, Austrija je najviše gradila u Sarajevu kao upravnom središtu Bosne i Hercegovine. Najveće građevine podizala je država za potrebe vojske i državnih ustanova, zatim privatni kapitalisti, strani i domaći, velike stambene blokove pa i cijele ulice sa zgradama za izdavanje a tako isto i gradska općina za svoje razne potrebe, odnosno za potrebe grada. Vojska je u Sarajevu izgradila »Filipovića lager« upravo ogromnih razmjera, zatim više drugih vojnih zgrada i stanbenih kuća kao i bezbroj tvrđava oko Sarajeva, a civilna uprava svo-

¹⁶⁾ Sumarni izvještaj Trg. i obrćnićke komore za BiH u g. 1911 i 1912, str. 50.

¹⁷⁾ Hauptergebnisse des auswärtigen Warenverkehrs Bosniens und der Hercegovina im Jahre 1898, i u istovjetnoj ediciji za 1909 g.

¹⁸⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913 (str. 63 i 65).

je dvije velike upravne zgrade i posebno zgradu željezničke direkcije, tvornicu duhana, državnu bolnicu, pravosudnu palatu, direkciju pošta, paviljone Zemaljskog muzeja, Banju Ilidžu itd. Gradska općina je podigla zgradu za gradsku vijećnicu, električnu centralu, regulirala Miljacku, izgrađivala ceste, provodila vodovod, podigla plinaru itd.

Za ove građevne radove vrlo velikih razmjera u Sarajevu kao i za one manjeg obima u ostalim mjestima bile su potrebne i odgovarajuće količine građevnog materijala. Zbog toga su se u industriji građevnog materijala mogli bez ikakve bojazni po svoj kapital angažirati oni brojni strani kapitalisti, koji su ovamo došli skupa sa austrijskom vojskom kao rezervni oficiri ili iza vojske kao profesionalni industrijalci sa već gotovom računicom za svoje uspješne pothvate. U ovoj industriji učestvovali su i domaći kapitalisti, banke, pa i sama država.

Hemijska industrija bila je zastupljena sa četiri velike tvornice, sve četiri u rukama stranog kapitala, koji je iznosio ukupno ogromnu svotu od 19.300.000.— Kruna (u Lukavcu za proizvodnju sode, u Bos. Brodu za rafineriju petroleja, u Jajcu za proizvodnju karbida, ferosilicija, klornog kreča, raznih klornih derivata itd., u Tesliću za destilaciju drveta).

Osim toga, u Sarajevu je osnovana tvornica sapuna, svijeća, kristalne sode, glicerina itd. Manje tvornice sapuna postojale su još u Docu kod Travnika i u Mostaru. U Tuzli je 1888 g. osnovao jedan domaći trgovac malu tvornicu lojanih svijeća sa godišnjim kapacitetom od 40 tona gotovih svijeća.

Za podizanje tekstilne industrije u Bosni i Hercegovini nije bilo interesa, jer nije bilo potrebnih sirovina, osim nešto nekvalitetne vune, koja je preostajala iza pokrivača potreba domaće radinosti. Izuzetak čine dvije državne tkaonice, jedna ćilima (osn. 1888 g.) a druga tkaonica beza i vezionica (osn. 1892 g.), obe u Sarajevu, i sa pomoćnim radionicama u nekim mjestima, gdje je ovaj obrt bio još od davnina njegovan kao kućni obrt. Nekoliko manjih tekstilnih preduzeća u Sarajevu izrađivalo je razne pojaseve, gajtane i sl. U Derventi su dva stranca podigli tvornicu platna, skupa sa mlinom.

Najznačajnije mjesto u Bosni i Hercegovini po kožarskom i tekstilnom obrtu bilo je Visoko. Tu se uz kožarsko-prerađivački obrt razvio vrlo jak obrt za prerađu vune, odakle je jedan dio vune išao i u izvoz (Češka, Mađarska i preko Trsta). Osim toga, bila je dosta razvijena kućna izrada raznih pokrivača, prostirača, konjskih zobnica, vreća (arara) od kozje kostreti u Gornjem Vakufu, Varcar Vakufu (Mrkonjić Gradu) i nešto manje u Jajcu. Jedan dio izrađevina (mušapa i struka) izvožen je u Mađarsku.

U Banjaluci je postojala od 1878 g. jedna manja tvornica vunениh tkanina (trapistička), koja je jedan dio proizvoda plasirala na vanjskom tržištu.

Od prehrambene industrije najvažnija je bila Tvornica šećera u Usori kod Doboja. Osnovana je 1893 g. sa godišnjim kapacitetom prerađbe od 30.000 tona šećerne repe i kasnijim proširenjem (1905 g.) na

50.000 tona godišnje. Inicijativu za podizanje tvornice i za uzgajanje šećerne repe kao sirovine dali su austrijski kapital i Zemaljska vlada. Za vrijeme sezone zapošljavala je oko 800 radnika. Radom je prestala za vrijeme Prvog svjetskog rata, a po završetku rata opet je obnovljena i konačno 1931 g. potpuno prestala radom.

Drugu važnu prehrambenu industriju predstavljali su mlinovi za žito. Podizanje modernijih mlinova na parni pogon počinje oko 1884 g., dok su dva veća moderna mlina postojala još iz vremena Turske (trapistički u Banjaluci od 1872 g. i jedan u Bijeljini od 1873 g.). Najveći mlin izgrađen je 1908 g. u Sarajevu (Sarajevski paromlin na valjke d. d.) sa kapacitetom od 2.000 vagona godišnje. U njemu je učestvovao strani i domaći kapital. Pred početak Prvog svjetskog rata radilo je u Bosni i Hercegovini oko 15 većih parnih mlinova. Osim velikog broja potočara, bilo je i nekoliko lađarskih mlinova (u Zvorniku na Drini i u Bos. Dubici na Uni).

Najpoznatija mjesta za preradu mlijeka odnosno proizvodnju sira za tržište bila su: Travnik, Glamoč, Livno i Banjaluka (poznati sir »trapist«), a donekle Gacko i Nevesinje u Hercegovini. U inostranstvo je izvoženo nešto trapističkog i travničkog (vlašićkog) sira. Izvan područja proizvodnje išlo je na tržište godišnje oko 10 vagona travničkog sira, od toga jedan dio preko Trsta u inostranstvo.

Izuzimajući preradu šljiva i djelomično još nekog voća u pekmez i njihovo sušenje, gotovo sva ostala prerada voća i povrća bila je usmjerena na proizvodnju špirita i rakije. Veća preduzeća za industrijsku proizvodnju špirita i špirituoza nalazila su se u Kreki, u okolini Sarajeva (Alipašin Most i Butmir), Gradačcu, Foči i još nekoliko većih i manjih pecara u Posavini. Osim toga, po popisu iz 1885 g. bilo je u Bosni i Hercegovini 2.900 kazana za pečenje rakije. Zemaljska vlada u jednoj svojoj statističkoj ediciji iz 1899 g. navodi, da u Bosni i Hercegovini ima oko 9.000 kazana za pečenje rakije i da više od 75.000 stranaka (domaćinstava) — kada je rodna godina — peče rakiju.¹⁹⁾ U jednom drugom izvještaju kaže, da je u sezoni 1908/1909 radila 9.521 paušalno oporezovana pecara, a iduće godine 8.328 takvih pecara.²⁰⁾

Sušenje šljiva bilo je međutim najvažniji način prerade. Prva modernija sušionica šljiva podignuta je u Brčkom 1888 g. (Braća Weiss iz Münchena u Njemačkoj), a 1890 g. nešto skromnija sušionica i pecara u Rogatici, vlasništvo jedne druge njemačke firme. Kasnije su u Brčkom izgrađene još dvije privatne etivaže šljiva. Sušenjem šljiva, ali na vrlo primitivan način, bavili su se i gotovo svi jači proizvođači šljive, a njihove su šljive izvozili veletrgovci i banke. Bosanska suha šljiva izvozila se najviše u Austriju, gdje je bila zaštićena od inostrane konkurencije dosta visokom zaštitnom carinom.

¹⁹⁾ Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina, izdanje Zemaljske vlade za BiH, Sarajevo 1899, str. 172.

²⁰⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911, str. 166.

Pekmez od šljiva imao je vrlo dobro tržište u Austriji, te je spadao u važan bosanski izvozni artikal. Od 1904 do 1915 g. izvezeno je ukupno 38.536 tona pekmeza.²¹⁾ Međutim, pekmez za izvoz ukuhavali su uglavnom samo veliki posjednici šljivika i izvoznici.

Interesantna je konstantacija Zemaljske vlade o upotrebi, odnosno o preradi šljive. U 1916 g., kada je i u šljivarskim krajevima pitanje prehrane bilo dosta kritično, osušeno je — od ukupnog roda, koji je iznosio 90.000 tona sirove šljive — 55.000 tona, prerađeno u pekmez 5.000 tona, dok je ostatak od 30.000 tona upotrebljen za rakiju.²²⁾

Preradom grožđa u vino i rakiju kao obrtom bavili su se veletrgovci — podrumari, a od društvenih firma: Prva hercegovačka vinarska zadruga z. s. o. j., odnosno Vinogradarsko društvo d. d. u Mostaru do pretvaranja njegovog u spomenutu zadrugu, zatim Vinogradarsko dioničko društvo u Trebinju. Proizvodnja vina u vremenu od 1890 do 1894 g. iznosila je prosječno 46.599 hl godišnje.²³⁾ Podaci Zemaljske vlade za 1912 g. navode, da je te godine rod grožđa iznosio 90.000 tona i da je 65% prerađeno u vino, što bi prema tome odgovaralo proizvodnji od 35.100 hl vina, računajući 60 litara vina od 100 kg. grožđa.²⁴⁾

Za industrijsku preradu i konzerviranje voća i povrća (rakija, vino, kupus, paprika, marmelada, malinov sok itd.) osnovano je u Sarajevu 1910 g. jedno industrijsko preduzeće sa domaćim kapitalom (600.000.— kruna). Dvadesetak godina prije toga podigao je neki stranac jednu manju tvornicu u Čeliću, koja je prerađivala voće, uglavnom šumsko.

Najstarija pivara u Bosni i Hercegovini osnovana je 1864 g. u Sarajevu, a druga 1877 g. u Banjaluci (trapistička). U Sarajevu je 1893 g. podignuta austrijskim kapitalom nova velika pivara spajanjem triju dotadašnjih manjih sarajevskih pivara. U Tuzli je od 1887 g. radila jedna pivara sa austrijskim kapitalom i nju je 1914 g. preuzela sarajevska pivara. Isto takva koncentracija je izvršena time, što je ova pivara preuzela i neka druga manja pivarska preduzeća u Bosni i Hercegovini.

U prehrambenoj industriji vrijedno je još spomenuti i tvornicu konzervirane ribe u Čapljini, koju je podigla jedna bečka firma. Ona je 1894 g. sklopila ugovor sa tamošnjim ribarima, koji su — kada je kasnije podignuta i mala tvornica — hvatali jegulje u Neretvi i prodavali tvornici. Ova ih je pekla, konzervirala i u buradima izvozila u Austriju.

Prerada duhana bila je u režiji države, jer je duhan postao monopolom od 15. VIII. 1880 g. Prerađivan je u četiri tvornice, koje su podignute u Sarajevu i Mostaru 1880 g., sa ručnim pogonom (1881 odno-

²¹⁾ Hauptergebnisse des auswärtigen Warenverkehrs Bosniens und der Hercegovina, im Jahre 1904, te nastavno u godinama do zaključno 1915.

²²⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1914—1916, str. 61.

²³⁾ Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896, — izdanje Izložbenog ureda bos.-herc. zemaljske vlade, str. 25.

²⁴⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913, str. 47.

sno 1885 g. sagrađene su nove, modernizovane tvornice), zatim u Banjaluci (1889 g.) i Travniku (1893 g.). U većim duhanskim proizvodnim mjestima postajali su otkupni uredi, u kojima je duhan uskladištavan i fermentiran. Tvornice su svojom proizvodnjom podmirivale potrebe domaćih potrošača, dok je ostatak izvožen na vanjsko tržište uglavnom u neprerađenom stanju. Prodaju duhanskih preradevina na veliko za domaće tržište vlada je povjerila Privilegovanoj zemaljskoj banci u Sarajevu (bečki kapital).

Od 1880 g., kada je duhan postao državnim monopolom, pa do kraja 1916 g., t. j. za trideset i sedam godina, država je otkupila od proizvođača ukupno 111.416,7 tona duhana (u suhom stanju) ili prosječno godišnje 3.011,2 tona. Za tu otkupljenu količinu isplaćeno je proizvođačima ukupno 108.032,883.— krune, što znači prosječno po jednom kilogramu nešto preko 96 helera.²⁵⁾

U kojim je razmjerama strani kapital kroz svoja industrijska preduzeća u Bosni i Hercegovini izvlačio profit, evo nekoliko primjera iz poslovanja u 1910 godini. Kao primjer uzeta su pojedina veća preduzeća raznih branši (novčani iznosi u hiljadama kruna):

	dion. kapital	bruto prihod	čisti dobitak	isplaćena dividenda	%
Industrija željeza d. d. Zenica	3.500	773	452	315	9
Gregersenova šumska industrija d. d. Zavidovići	2.550	311	281	237	9,5
Bos. d. d. elektrinu Jajce	4.000	1,535	633	400	10
Dionička pivara Sarajevo . .	3.000	2,125	511	450	15
Prva b. h. fabrika amonijakove sode d. d. Lukavac . .	4.500	1,792	1,463	1,125	25
Bos. šumska industrija O. Steinbeis, Dobrlin (bez tvornice celuloze u Drvaru i šumske ind. u Višegradu)	6.000	2,826	874	?	?

U razlici, koja se pokazuje između bruto prihoda i čistog dobitka, sadržani su vrlo veliki iznosi upotrebljeni za nevjerovatno visoke otpise u svrhu što brže amortizacije postrojenja. Isto tako najveći dio između čistog dobitka i isplaćene dividende pretstavljaju tantijeme članovima uprave preduzeća, odnosno njihovim stvarnim vlasnicima.²⁶⁾

Izvoz i uvoz

Vrlo zanimljive i uvjerljive podatke o eksploataciji Bosne i Hercegovine i o njenom značaju kao sirovinske baze za austrijsku i mađarsku industriju, jer je samo jedan neznatni dio sirovina išao preko Trsta

²⁵⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913 (str. 140) i 1914—1916 (str. 218).

²⁶⁾ Podaci uzeti iz godišnjih zaključnih računa objavljenih u Financijalnom ljetopisu »Bos.-her. kompas 1911—1912«, Sarajevo 1911, str. 218, 229, 234, 248, 250 i 256.

u druge zemlje, pokazuju nam statistički podaci o izvozu i uvozu. Istina, ti podaci niti su potpuni niti apsolutno tačni. U početku austrijske vladavine nisu ni prikupljani, kasnije jedno vrijeme samo po količini, a istom u posljednje vrijeme i po vrijednosti. Podaci su nepotpuni i zbog toga, što su dugo vremena prikupljani na vrlo primitivan način, prema podacima dobivenim od željeznice i drugih prevoznih preduzeća, kao i od državnih pograničnih organa. Ali, oni ipak i onako, kako su iskazani, daju — s obzirom na strukturu izvoza i uvoza — jasan dokaz o neobično jakoj eksploataciji i kolonijalnoj ulozi ovih naših pokrajina. U slijedećim pregledima izneseni su uporedni statistički izvozno-uvozni podaci nekih bitno važnih sirovina, polufabrikata i gotovih proizvoda u izvjesnim vremenskim periodima, kako su se mogli naći i upotrebiti za upoređenje. Pri tome je izostavljena 1915 g. kao ratna godina kod svih slučajeva, gdje izvoz ili uvoz izvjesnog artikla osjetno premašuje prethodni godišnji promet ili znatno podbacuje.

Kako se kretao prosječni godišnji izvoz i uvoz važnijih industrijskih sirovina, polufabrikata i gotovih proizvoda u petogodišnjem periodu od 1898—1902 g. po količini, pokazuju slijedeći podaci:

	Prosječno godišnje (u tonama)	
	<u>i z v o z</u>	<u>u v o z</u>
Željezna rudača	45.500,0	567,2
sirovo i staro željezo	17.726,9	2.211,5
željezo i čelik	9.494,9	2.671,7
željezna i čelična roba	2.378,8	7.373,1
strojevi i dijelovi	195,4	1.747,4
pomoćni proizvodi za hem. industriju	26.336,8	1.165,8
gotovi proizvodi hem. ind.	26,7	665,3
ugalj i treset (1899—1902)	61.630,9	1.208,7
Drvo (za ogrev, građevno, rezana		
građa, želj. pragovi		
i duge za bačve)	219.101,8	12.816 7
soda	20.841,8	100 1

U daljim godinama, kada je poznata i novčana vrijednost, izvoz i uvoz ovih istih artikala iznosio je prosječno godišnje u periodu

	Prosječno godišnje			
	<u>i z v o z</u>		<u>u v o z</u>	
a) 1903—1915 g.:	tona	kruna	tona	kruna
želj. rudača	46.086,0	646.100.—	99,7	8.391.—
sirovo i staro				
željezo	26.424,1	2.350.246.—	4.335,8	327.470.—
željezo i čelik	20.442,6	4.012.326.—	3.176,5	1.818.453.—
želj. i čel. roba	6.208,6	1.975.019.—	11.142,2	8.670.168.—
ugalj i treset	124.363,6	1.361.550.—	9.816,5	275.408.—
soda	24.973,8	3.702.400.—	209,2	42.948.—

b) 1904—1915 g.:

poljopr. strojevi				
i dijelovi	54,1	60.160.—	401,9	462.446.—
ostali strojevi				
i dijelovi	247,8	285.453.—	2.313,0	3.160.879.—

c) 1903—1914 g.:

pom. proizvodi za				
hem. industriju	43.117,0	8.863.161.—	3.694,1	1.024.484.—
gotovi hem.				
proizvodi	275,8	197.966.—	1.128,2	734.411.—
drvo	493.620,0	27.907.301.—	6.219,4	337.080.—

Podaci o prosječnom godišnjem izvozu i uvozu važnijih poljoprivrednih proizvoda daju niže navedenu sliku. Prethodno damo podatke samo po količini za žitarice u periodu 1898—1092 g., kada je godišnji izvoz iznosio prosječno 34.809,2 tona a uvoz 38.081,2 tona i za krumpir u periodu 1904—1913 g. sa prosječnim izvozom od 783,4 i uvozom 2.097,2 tona.

a) 1903—1915 g.:

Prosječno godišnje

	i z v o z		u v o z	
	tona	kruna	tona	kruna
žitarice	51.509,3	8.250.604.—	50.766,1	9.510.795.—
brašno	1.175,6	426.026.—	46.289,9	14.112.172.—
voće svježe i				
grožde	8.710,3	1.552.889.—	1.256,2	395.711.—
vino	691,7	415.086.—	6.263,3	3.167.212.—
meso svježe, suho				
i preradevine	1.011,3	1.602.643.—	286,3	793.178.—
b) 1904—1915 g.:				
šljive suhe	19.958,7	9.774.688.—	92,8	48.694.—
pekmez od šljiva	3.211,3	1.177.719.—	35,4	18.386.—
jaja	2.071,8	1.882.547.—	40,5	42.241.—
perad, divljač, riba	574,3	732.795.—	32,7	51.936.—

Država je međutim izvozila duhan, pa je u vremenu od 1903 do 1915 g. izvezla 8.051,7 tona frementiranog u listu i 599,4 tona duhanskih preradevina u ukupnoj vrijednosti od 20.633.151.— kruna, a uvezla u istom razdoblju 1.205,6 duhana u listu i 864,4 tone preradevina u vrijednosti od 7.589.649.— kruna.

Karakterističan je također podatak o izvozu rezanaca šećerne repe, dok je domaći odgajivač stoke — zbog oskudice stočne hrane — morao da uz besćenje prodaje stoku ili mu je od gladi ginula. Za sedamnaest godina (1898—1914) izvezeno je iz Bosne 14.707 tona rezanaca a uvezeno 2.576,5 tona, što znači, da je u tom periodu strani kapital (šećerana u Usori) oštetiio naše stočarstvo u ishrani za 1.213 vagona ove tako važne stočne hrane.

Statistički podaci o izvozu i uvozu stoke daju također vrlo interesantnu sliku. U 1898 g. izvezeno je ukupno 324.468 a uvezeno 6.657 grla

krupne i sitne stoke. U periodu od 1899 do 1915 g., t. j. za sedamnaest godina, ukupan izvoz i uvoz stoke iznosio je:

	konji	goveda	ovce	koze	svinje	ukupno
izvoz	199.009	1,316.933	1,465.370	736.668	296.404	4,014.384
uvoz	100.551	188.576	39.839	10.098	5.517	344.581
razlika	98.458	1,128.357	1,425.531	726.570	290.887	3,669.803
ili prosječno godišnje:						
izvoz	11.706	77.466	86.198	43.333	17.435	236.140
uvoz	5.914	11.092	2.343	594	324	20.269
razlika	5.792	66.347	83.855	42.739	17.111	215.871

Najveći izvoz stoke bio je 1902 g., kada je izvezeno ukupno 348.680 grla i to: 14.266 konja, 96.428 goveda, 133.063 ovce, 63.575 koza i 41.348 svinja. Novčana vrijednost u ovoj godini nije iskazana, ali se kasnijih godina kretala između 12 i 28 milijona kruna godišnje. Po broju najmanje je stoke izvezeno — ne računajući pri tom 1915 kao ratnu godinu — u 1911 g. (114.317 grla), odnosno 10.107 konja, 33.514 goveda, 50.517 ovaca, 13.701 koza i 6.568 svinja, sve u vrijednosti od 12,616.327 kruna.

U svim ovim statističkim podacima treba pod konjima podrazumijevati i ostale jednopapke (mazge, mule i magarce), ali je njihov broj malen te kod izvoza učestvuju sa oko 3%, a kod uvoza sa manje od 1% u ukupnom broju iskazanih konja.

Gornjim prikazom izvoza stoke nije obuhvaćen izvoz zaklanih svinja u razdoblju od 1903 — 1905 i od 1907 — 1914 godine. U tih jedanaest godina izvezeno je ukupno još 246.998 zaklanih svinja ili prosječno godišnje po 22.454 komada. Najveći broj zaklanih svinja izvezen je 1909 g. (40.142 komada), a najmanji 1914 g. (9.011).

Cjelokupni izvoz i uvoz robe i stoke u periodu od 1898—1902 g. (t. j. za pet godina) iznosio je:

	Sva roba (osim stoke) tona	stoka grla	vrijednost sve robe i stoke kruna
izvoz	2,652.277,3	1,471.489	nepoznato
uvoz	996.084,7	46.093	nepoznato
razlika	1,656.192,6	1,425.396	nepoznato ²⁷⁾

U daljem periodu od 1903—1915 g. (za trinaest godina), za koji je poznata i novčana vrijednost, stanje cjelokupnog izvoza i uvoza po količini i vrijednosti — ne računajući tu izvoz 246.998 zaklanih svinja ni njihovu vrijednost — daje slijedeću sliku:

²⁷⁾ S obzirom da su cijene robe i stoke bile kroz dulje vremensko razdoblje dosta stabilne, može se izračunati približna vrijednost izvoza i uvoza i za ovaj period (1898—1902 g.). Prema tome bi vrijednost izvoza iznosila 400,000.000.— a uvoza 450,000.000.— kruna. To znači, da je novčana vrijednost uvoza bila veća od vrijednosti izvoza za oko 50,000.000.— kruna, iako je po količini izvoz bio veći od uvoza za 1,565.192,6 tona robe i 1,425.396 grla stoke.

	s v a r o b a (osim stoke) tona	v r i j e d n o s t kruna
izvoz	12,280.942,6	1.352,927.866.—
uvoz	4,372.322,2	1.975,193.808.—
razlika	+ 7,908.620,4	— 622.265.942.—
	s t o k a grla	v r i j e d n o s t kruna
izvoz	2,867.363	225,939.114.—
uvoz	305.145	65,571.076.—
razlika	+ 2,562.218	+ 160,368.038.—

Prema tome je — u tom trinaestogodišnjem periodu — po količini više izvezeno za 7,908.620,4 tona robe i 2,562.218 grla stoke, dok je novčana vrijednost izvoza manja od vrijednosti uvoza za 461.897.904.— kruna. U iskazanoj količini i vrijednosti robe uključene su i vojne potrebe austrijske vojske u Bosni i Hercegovini (topovi, municija, vojna odjeća i sl., što je u prometu gotovih proizvoda iskazivano skupa sa ostalom trgovačkom robom.²⁸⁾

Karakteristika bos.—herc. vanjske trgovine bila je u tome, što su i izvoz i uvoz bili u stalnom porastu. Izvoz je jačao sve većom eksploatacijom bosanskih šuma, željezne rude, željeznih i čeličnih polufabrikata, eksploatacijom rudnika uglja, podizanjem tvornica za proizvodnju pomoćnih materijala za hemijsku industriju (Lukavac, Teslić i t. d.) i izvozom tih materijala, forsiranjem izvoza stoke, voća — uglavnom sirovina i polufabrikata. Naprotiv, uvoz je rastao uslijed sve većih potreba u gotovim industrijskim proizvodima, koje je proizvodila austrijska i mađarska industrija dijelom i iz sirovina i polufabrikata dobavljenih iz Bosne i Hercegovine.

Drugi važan uvozni artikal bili su žito (kukuruz) i brašno (pšenično). Tu je mađarski kapital uspio da i pomoću željezničke tarifne politike osigura daleko naprednijoj poljoprivredi i mlinskoj industriji pasivne krajeve Bosne i Hercegovine kao svog stalnog potrošača. Prevoz žita i brašna iz Mađarske (a naročito iz Budimpešte) do Hercegovine bio je jeftiniji nego iz najbliže Posavine do istih mjesta u Hercegovini.²⁹⁾ Zbog toga je naše žito izvoženo u Mađarsku, a iz Mađarske je uvoženo brašno i deficitarna količina žita u zrnu (uglavnom kukuruz). Tako je naš potrošač podizao mađarsku poljoprivredu i mlinsku industriju i na ovom naj-

28) Uvoz i izvoz obrađen na osnovu edicija: *Hauptergebnisse des auswärtigen Warenverkehrs Bosniens und der Hercegovina im Jahre 1898*, izdanje Zemaljske vlade za BiH, Sarajevo 1899 i daljnjih izdanja za godine 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 i 1915; zatim *Statistische Daten über Bosnien und die Hercegovina*, Wien 1912.

29) Stenografski zapisnik Bos.-herc. sabora od 23. marta 1911 g.

važnijem prehrambenom artiklu doprinosio jačanju i učvršćivanju sistema, koji mu je bio okupacijom nametnut.

Treba također da se spomene, da je Bosna i Hercegovina sačinjavala zajedničko carinsko područje sa ostalim dijelom monarhije. Zbog toga ona nije mogla naplaćivati carinu na svoj izvoz ili uvoz. To su činile zajedničke državne carinske vlasti, a Bosna i Hercegovina je dobivala jedan dio tih prihoda. Jedno vrijeme (između 1880 i 1899 g.) primala je Bosna i Hercegovina godišnje po prilici 970,000 do 1,507.000 kruna, a kasnije (između 1900 i 1911 g.) oko 715.000 kruna.³⁰⁾

Izravni porezi

Kako je i kroz poreski sistem u Bosni i Hercegovini, favoriziran strani kapital u bankarstvu, trgovini, šumskoj, rudnoj i drugoj industriji te i u svima ostalim privrednim djelatnostima, pokazuje jasno priloženi pregled izravnih poreza, kako su naplaćivani i koliko su iznosili godišnje u raznim vremenskim razdobljima. Treba napomenuti da je Austrija zadržala gotovo u cjelini i dosljedno provodila poreski sistem, kako ga je naslijedila od Turske. A tada je — u predokupaciono doba — porez na prihode od zemlje iznosio oko jednu trećinu svih državnih poreza, što se donekle opravdava, jer tada nije bilo gotovo nikakve značajnije privredne djelatnosti u Bosni i Hercegovini osim sitnog obrta i trgovine. Ali, Austrija je dovukla u ove zemlje moćne kapitale, koji su našli vrlo unosan plasman u svima granama privrede. Taj kapital ne samo da je uživao raznovrsne privilegije na svom putu od Beča i Pešte do časa, kada je vlasnicima počeo donositi čistu dobit, nego je svakogodišnja čista dobit oporezovana gotovo samo simbolično. Banke, trgovine i ostala privredna djelatnost oporezovani su samo sa 3% godišnje od čiste dobiti. A kolika će dobit biti iskazana, to je odlučivao sam kapitalista, jer se taj porez plaćao na temelju godišnjih zaključnih računa, kako ih je svako preduzeće predložilo poreskoj vlasti. Da to »tri posto« bude što manje, vršeni su nevjerovatno veliki otpisi (amortizacija) na investirani kapital, pa je za »čistu dobit« ostavljeno toliko, koliko je bilo potrebno za isplatu dividende vlasnicima. Naprotiv, seljak je morao plaćati godišnje 10% na svoj bruto prihod, a taj mu je procjenjivala sama vlast. Za njega nije postojala mogućnost »amortizacije« odnosno poboljšanja rentabiliteta njegovog gazdinstva ostvarenim godišnjim brutoprihodom. Njemu se u kalkulaciju troškova proizvodnje nije uzimala uložena radna snaga svih odraslih članova domaćinstva niti troškovi radne stoke i sl. Seljak je osim toga bio u ogromnoj većini kmet, pa je — dajući zemljoposjednicima trećinu svojih proizvoda — plaćao porez i na ono, što je vlasnik zemlje koristio.

³⁰⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913, str. 137.

IZRAVNI POREZI U BOSNI I HERCEGOVINI*)

Godina	Desetina porez na imetak	Porez na vrijedn. zemlje	Porez na vrijedn. zgrada	Porez na kućnu najamninu	Porez na dohodak i sl.	Točarina	Porez na ovce i koze	Porez na svinje	Svega
1880	5,567.000	323.100	586.400	279.100	59.300	210.600	94.300	442.200	77.900
1885	5,925.000	356.600	465.000	215.000	68.300	210.500	101.700	708.200	8,152.800
1890	8,113.000	357.700	479.200	273.600	86.800	268.800	103.000	691.100	10,494.900
1895	8,404.000	69.700	700.400	429.900	124.300	472.600	111.700	892.300	11,345.700
1900	7,733.000	69.200	719.500	518.400	149.100	474.800	162.900	811.300	10,733.600
1905	8,929.000	69.400	751.000	597.000	225.100	642.300	243.000	819.000	12,360.800
1910	8,853.000	69.300	847.300	739.200	286.700	1,105.500	1,467.000	779.800	14,214.800
1915	8,828.500	—	1,060.700	1,802.200	520.700	2,737.800	561.400	309.100	15,820.400

*) Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 397—402), 1911 (str. 165), 1914—1916 (str. 215).

Izravni porezi za 1880 g. nisu iskazani u ukupnom iznosu »svega«, jer se samo naplata »desetine« odnosi na 1880 g., dok ostali oblici izravnih poreza te godine ili nisu naplaćivani ili njihova raspodjela nije vršena po ovoj šemi. Ali, samo radi uporedjenja sa naplatama u idućim godinama, uvršteni su pod 1880 g. naplate iz 1881 i 1882 g. i to: porez na zemlju, zgrade, dohodak i porez na ovce i koze iz 1881 g., a porez na imetak, kućnu najamninu, točarina i porez na svinje iz 1882 g.

Desetina (10%) plaćala se na sve poljoprivredne proizvode osim na povrće iz bašče, na drugi i svaki dalji otkos sijena, djeteline i sl., na grožđe iz novozasadjenih vinograda kroz deset godina i na drvo iugalj.³¹⁾

Druga dva važna vida seljačkog izravnog poreza bili su: porez na vrijednost zemlje, zatim zgrada, porez na ovce, koze i svinje, kao i odgovarajući dio paušalnog poreza na imetak, što znači — kako se to vidi iz priložene tabele — da su seljak i njegova zaostala poljoprivreda snosili do 85% izravnih poreza u Bosni i Hercegovini. Posebno je plaćan porez na sadenje duvana.

Radi objašnjenja ukupnog poreza na dohodak potrebno je istaknuti, da je tu sadržan 3%-tni porez na dohodak novčanih zavoda, šumske, rudne i ostale industrije, trgovine, obrta, osiguravajućih društava i t. d. kao i 4% poreza na stalne prihode državnih i privatnih namještenika. Ovdje nije potrebno posebno izdvajati strani od domaćeg kapitala, da bi se dobila jasna i potpuna slika favoriziranja stranog kapitala i kroz poreski sistem — jer je strani kapital u cijeloj toj privrednoj djelatnosti bio apsolutni gospodar. Nije potrebno zbog toga, jer sva ta kapitalistička privreda skupa, strana i domaća, nije plaćala izravnog poreza ni blizu toliko, koliko su plaćali siromašni seljaci samo na svoje — ovce ili koze.³²⁾

Naplata poreza vršena je besprimjerno ostrim mjerama i uvijek sa vrlo malim nenaplativim ostatkom. Tako je u 1905 g. naplaćeno 94,4% od predviđenog ukupnog iznosa. Te iste godine porezovnicima su bile upućene 1,484.202 poreske opomene, izvršene 543.003 pljenidbe, privremenih prenosu zaplijenjene imovine bilo je u 37.823 slučaja i konačno provedeno 4.536. dražbi (od toga 3.654 za naplatu izravnih poreza.³³⁾ Na sjednici bos.-herc. sabora 29. januara 1914. godine izjavio je odjelni predstojnik za finansije Zemaljske vlade, da je u 1913. godini bila provedena pljenidba kod 111.000 poreskih dužnika. Međutim da utješi Sabor, on je dalje uvjeravao, da je »poradi poreza provedeno samo hiljadu dražbi, pri čemu na svaki kotar otpada dvadeset«. U provođenju tolikih pljenidbi učestvovalo je ništa manje nego 1.500 ovrhovoditelja.³⁴⁾

I bosanska vlada počela je postepeno — pod pritiskom javne kritike poreskog sistema i stalno rastućeg nezadovoljstva seljačkog svijeta — da uvida i konačno prizna nepravednost takvog nerazmjernog oporezivanja. Zbog toga je najprije nešto pojačala oporezivanje dohotka i još nekih vidova izravnih poreza, a ukinula paušalni porez na imetak i od 1914. godine i porez na sitnu stoku.

³¹⁾ »Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina«, izdanje Zemaljske vlade za BiH, Sarajevo 1899, str. 63.

³²⁾ U priloženoj tabeli skupa je iskazan porez na ovce i koze ali se može izvući prilično realan zaključak, da je polovica tog poreza otpadala na ovce a polovica na koze. Naime, ovaca je bilo približno dvaput toliko, koliko koza, ali je porez na koze (zbog zaštite šume) bio najmanje dvostruk, a kod većeg pojedinačnog vlasništva koza i veći.

³³⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906, str. 377—378.

³⁴⁾ Stenografski zapisnik bos.-herc. sabora od 29. januara 1914. godine.

Najveći porast i apsolutni i relativni, u državnim prihodima od izravnih poreza zabilježen je kod poreza na dohodak. Ako se uporedi naplata poreza na dohodak n. pr. iz 1905 g. (642.300.— kruna) za iznosom istog poreza naplaćenog u 1916 g. (3,278.000.— kruna), vidi se da to povećanje iznosi 410%, dok je naplata desetine, koju je plaćao seljak, ostala na istoj visini (1905 g. 8,929.000.— a 1916 g. 8,923.000.— kruna). Osim toga, u 1916 g. prvi put je naplaćen od porezovnika i dopunski porez u iznosu od 4,967.500.— kruna, što predstavlja nešto preko 29% svih redovnih izravnih poreza.³⁵⁾

U Bosni i Hercegovini postojao je međutim i još jedan naročiti izravni porez, koji nije nigdje u novcu iskazivan, ali je ipak teško teretio upravo seljaka. Naime, svaki muški stanovnik od 16 do 60 godina starosti morao je svake godine po šest dana besplatno raditi (kulučiti) na državnoj cesti ili na drugom državnom radu. Isto tako su svi vlasnici stoke za vuču i tovarenje bili obvezni, da takvu stoku stave državi na raspolaganje za besplatan rad u trajanju od šest dana u godini. S obzirom na to, da su seljaci činili oko 85% stanovništva zemlje i da se kod njega gotovo isključivo nalazila sva stoka, razumljivo je, da je teret kulučkog poreza padao uglavnom na seljaka. Lični rad (kuluk) mogao se uplatiti i gotovim novcem (3 krune godišnje) po osobi. Uzimanje stoke na besplatan rad ukinuto je koncem 1892 g. Te godine potpadalo je pod obavezu besplatnog rada: 55.153 konja, magaraca, mazgi i mula za tovarenje te 16.034 konja i 152.850 volova za vuču, ukupno 224.037 glava krupne stoke.³⁶⁾

Agrarno pitanje i otkup kmetova

Poljoprivreda je sa izuzetkom bosanske šljive i stočarstva (duhan je bio državni monopol) bila u prvo vrijeme od drugorazrednog značaja za strani kapital. Ali ako se hoće temeljito eksploatirati okupirano područje, onda je bilo bezuvjetno potrebno i seljaka kao daleko najbrojniji dio stanovništva, osposobiti za tu eksploataciju. Taj je zadatak povjeren bosanskoj vladi. Ona je, kao izvršni organ Beča i Pešte morala ulagati velike napore da seljaka privredno »ozdravi« pomoću svojih raznovrsnih poljoprivrednih organizacija i ustanova. Ne može se također osporiti, da bečko-peštanskoj vladi nije bilo mnogo stalo i do toga da pred Evropom pokaže, koliko je ona učinila na podizanju zastale poljoprivrede u ovim okupiranim krajevima. Isto tako je i bosanska vlada htjela da pred Bečom i Peštom pokaže rezultate svoga rada u poljoprivredi povjerene joj pokrajine. Tako treba da se gleda na sve ono, što je rađeno i postignuto na unapređenju poljoprivredne proizvod-

³⁵⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1914—1916 (str. 215).

³⁶⁾ »Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina«, izdanje Zemaljske vlade za BiH, Sarajevo 1899 (str. 63) i »Statistische Tabellen für Bosnien und die Herzegovina«, Sarajevo 1896.

nje u Bosni i Hercegovini. A mora se priznati da je ta djelatnost bosanske vlade i njezinih poljoprivrednih organa bila vrlo aktivna i svestrana. Ona je uspjela da ovamo dovede priličan broj dobrih poljoprivrednih stručnjaka i da ih uposli na podizanju zaostale poljoprivrede u Bosni i Hercegovini. U izvjesnim granama postigla je — za ono doba — dosta znatne uspjehe. Ali nije uspjela da seljaka privredno ozdravi.

Osnovni razlog tome bilo je neriješeno agrarno pitanje. Austrija ga je cijelo vrijeme okupacije rješavala, ali ne samo da ga nije riješila, već ga je naprotiv ostavila kao neriješen problem jače oštine nego ga je zatekla.

Detaljnije praćenje razvoja agrarnih odnosa i rezultata rješavanja kmetskog pitanja kroz statističke podatke za vrijeme austrijske vladavine u Bosni i Hercegovini vrlo je otežano, jer je službenim popisima (1879, 1885, 1895 i 1910) na različite načine posmatrana socijalna struktura stanovništva. Tako na primjer:

a) Godine 1879 postavljeno je težište na to, da se utvrdi broj seljaka-kmetova, dok su ostali seljaci, koji nisu bili kmetovi, uvršteni među posjednike (age, begove i sl.), gradske kućevlasnike i one, koji ništa ne rade, nego žive od gotovine i sl. (rentijeri). Seoski bezemljaši, koji su radili u poljoprivredi kao obična najamna radna snaga, iskazani su skupa sa ostalim najamnim radništvom i slugama kod gazda i veleposjedika.

b) Godine 1885 težište je prenešeno na to, da se popisom dobije broj veleposjednika zemlje (aga, begova), ne vodeći računa o tome, koliko je njih imalo kmetova a koliko ih je obrađivalo svoju zemlju običnom najamnom radnom snagom (veleposjednici bez kmetova). Ovim popisom je utvrđen broj »slobodnih seljaka«, ali kod seljaka-kmetova nije pravljena razlika, koliko od njih nije uopće imalo svoje vlastite zemlje a koliko ih je bilo polu-kmetova. Međutim i svi ovi podaci su samo djelomično upotrebljivi za upoređivanje, jer obrada podataka nije vršena po domaćinstvima ni po ukupnom broju stanovnika, u raznim zanimanjima, nego su izdvojeni odrasli muškarci (preko 16 godina starosti) kao pretstavnici pojedine djelatnosti odnosno zanimanja.

c) Godine 1895 dao je statistički popis broj domaćinstava i ukupan broj stanovništva po njegovoj socijalnoj strukturi, ali su zemljoposjednici, koji nisu imali kmetova, popisivani skupa sa slobodnim seljcima. Kmetovi su međutim podijeljeni na one, koji nemaju ništa vlastite zemlje, i na polu-kmetove.

d) Godine 1910 Austrija je vršila posljednji popis u Bosni i Hercegovini. On je dao svakako najrealnije podatke od svih prijašnjih popisa, pa je tako i zemljoposjednike podijelio na one, koji su imali kmetove, i na one, koji ih nisu imali.

Broj seljaka-kmetova po popisu iz 1879 g. iznosio je 84.942, dok je — prema naprijed istaknutoj popisnoj šemi — bilo 95.490 posjednika (zemljoposjednika, slobodnih seljaka, kućevlasnika i rentijera) i 52.640 radnika (poljoprivrednih, industrijskih i sličnih najamnika).

Prema podacima, kojima su inače raspolagali naši agrarni stručnjaci, bilo je u to vrijeme, prema jednim 6.000—7.000 aga i begova, koji su imali kmetove, a prema drugima je bilo oko 8.000 aginskih i begovskih porodica sa kmetovima. Ako uzmemo u obzir, da je kod popisa u 1885 g., t. j. šest godina poslije onog prvog popisa, broj odraslih muškaraca (preko 16 godina starosti) u aginskim porodicama (u poljoprivredi) iznosio 8.162 i da je kod idućeg popisa, 1895 g., nađeno 5.833 takva domaćinstva, može se — s obzirom na masovno iseljavanje aga i begova u Tursku — realno zaključiti, da je Austrija zatekla u Bosni i Hercegovini oko 8.000 aga i begova sa oko 85.000 porodica kmetova.

Kretanje odnosa samo između broja slobodnih seljaka i seljaka-kmetova u daljem periodu od 1885 do 1910 g. (ne uzimajući u obzir ostale zemljoposjednike ni druga domaćinstva u poljoprivredi) daje — prema službenim popisima — slijedeću sliku:

	Slobodni		Kmetovi		Svega	
	seljaci broj	%	broj	%	broj	%
1885 muškarci preko 16 god.	117.466	37,3	197.833	62,7	315.299	100
1895 ³⁷⁾ domaćinstava	86.867	43,8	111.625	56,2	198.492	100
1910 domaćinstava	136.854	55,2	111.093	44,8	247.947	100

Upoređujući ove podatke sa onima iz 1879 g., vidimo znatan porast kmetskih domaćinstava. Međutim, posmatranjem učešća slobodnih seljaka i kmetova u njihovom ukupnom broju, opaža se procentualno povećanje broja slobodnih seljaka a smanjivanje broja kmetova.

Detaljnije podatke o socijalnoj strukturi domaćinstava zaposlenih u poljoprivredi dali su statistički popisi iz 1895 i 1910 godine, kako nam pokazuje slijedeći pregled:

Struktura domaćinstava	1895 g.		1910 g.	
	broj	%	broj	%
1. Zemljoposjednici (age, begovi i sl.):				
a) koji su imali kmetove	5.833	2,6	10.463	3,7
b) koji nisu imali kmetove ³⁸⁾	?	?	4.281	1,5
Svega:	?	?	14.744	5,2
2. Slobodni seljaci	86.867	39,2	136.854	43,3
3. Kmetovi				
a) bez vlastite zemlje	88.970	40,2	79.677	28,2
b) koji su imali i vlastite zemlje ³⁹⁾	22.655	10,2	31.416	11,1
Svega:	111.625	50,4	111.093	39,3
4. Ostala domaćinstva koja se bave poljoprivredom	17.256	7,8	20.450	7,2
Ukupno polj. domaćinstava	221.581	100,0	283.141	100,0

³⁷⁾ Zemljoposjednici, koji nisu imali kmetove, uvršteni su u popisu u 1895 g. među »slobodne seljake«. Bosanska vlada je tvrdila, da takvih zemljoposjednika nije bilo mnogo.

Znatan porast — od 1895 do 1910 godine — broja zemljoposjednika, koji su imali kmetove, treba pripisati uglavnom cijepanju posjeda uslijed nasljednog prava a djelomično i stvaranju novih kmetskih odnosa između zemljoposjednika, koji su sami pomoću najamne radne snage obrađivali zemlju, i zemljom siromašnih seljaka.

Broj slobodnih seljaka je također porastao zahvaljujući djelomično raspadanju kućnih zajednica a djelomično otkupom, odnosno raskidanjem dotadašnjih kmetskih odnosa.

Ukupan broj kmetova ostao je nepromijenjen s tim, što se smanjio broj kmetova koji nisu imali svoje zemlje, dok se broj ostalih kmetova (polu-kmetova) povećao, što je svakako posljedica napora seljaka — bezemljaša — da dođu i do koga vlastitog komada zemlje, odnosno da povećaju svoj mali posjed, pa bilo to i djelomičnim stupanjem u kmet-ske odnose.

Kako je izgledala socijalna struktura cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine za vrijeme okupacije, odnosno kod prva dva popisa (1879 i 1885 g.), ne može se iz raspoloživih podataka dobiti tačna slika, pa ih iz tih razloga treba da uzmemo samo kao orijentacione podatke. Osnovni im je nedostatak, što su žene i djeca svih kategorija stanovništva iskazani skupa u jednom podatku. Nadalje su kod popisa 1885 g. u broju slobodnih seljaka i kmetova uvršteni i sinovi preko 16 godina starosti. Moguće, da je tako različitog postupka bilo i kod drugih pokazatelja. Evo kakvu su socijalnu strukturu dala navedena dva popisa:

	1879 g.	1885 g.
svećenici	1.105	2.271
činovnici (drž. općin. i ostali) . . .	689	1.586
učitelji	260	498
zdravstveno osoblje	93	88
zemljoposjednici		8.162
posjednici kuća i renta	95.490	7.610
slobodni seljaci		117.466
kmetovi	84.947	197.833
tvorničari, trgovci i obrtnici . . .	10.927	15.454
pomoćni radnici, nadničari i sluge . .	52.640	34.233
ostali muškarci preko 16 godina . . }	912.294	14.172
ostale žene i djeca }		936.713
ukupan broj stanovnika	1,158.440	1,336.091

³⁸⁾ Vrijedi prethodna primjedba.

³⁹⁾ Među 31.416 kmetova (1910 g.) bilo ih je 16.963, koji su živjeli pretežno na aginskoj zemlji a imali manje površine i vlastite zemlje, dok su ostali (14.453) imali više svoje nego aginske zemlje.

Druga dva slijedeća popisa (1895 i 1910 g.) dali su već jasniju sliku ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine:

Struktura stanovništva	1895 g.		1910 g.	
	broj	%	broj	%
zemljoposjednici, koji su imali kmetove	33.475	2,1	50.923	2,7
zemljoposjednici, koji nisu imali kmetove	524.530	33,4	20.463	1,1
slobodni seljaci			771.643	40,6
kmetovi bez vlastite zemlje	599.853	38,3	524.597	27,6
kmetovi sa nešto vlastite zemlje	176.509	11,3	237.160	12,5
ostalo poljopr. stanovništvo	50.924	3,2	63.801	3,4
Svega u poljoprivredi	1.385.291	88,3	1.668.587	87,9
ostalo stanovništvo	182.801	11,7	229.457	12,1
Ukupan broj stanovnika	1.568.092	100,0	1.898.044	100,0

Upoređujući gornje podatke o broju stanovništva, koje je bilo u kmetskim odnosima 1895 i 1910 godine, kao i o broju kmetskih porodica u tim istim godinama, dolazimo do interesantnog ali i poraznog zaključka, da je u tom razdoblju došlo do vrlo male promjene u tom pogledu. Kmetskih porodica bilo je — kako je već naprijed rečeno — 1895 g. 111.625, a 1910 g. 111.093, dok je broj svih članova (ukućana) kmetskih porodica opao za 14.605 t. j. od 776.362 na 761.757 lica. Naprotiv, procentualno prema ukupnom broju domaćinstava i stanovništva u zemlji situacija se pokazuje povoljnijom za oko 10% (kod domaćinstava za 9,5% a kod broja stanovništva za 11,1% što je ipak u mnogočemu posljedica nastalih promjena u drugim kategorijama stanovništva. Međutim, najrealniji rezultat u rješavanju agrarnih odnosa postignut je u ukupnoj površini otkupljenih kmetskih posjeda.

Što se tiče veličine zemljišnog posjeda, koji je uopće bio predmet agrarnih odnosa, podaci su vrlo oskudni. Međutim, dovoljan je samo jedan podatak iz jedne ankete početkom XX vijeka, pa da se vidi, kako je ta slika bila upravo zapanjujuća. Na desetak hiljada posjedničkih porodica otpadalo je 900.000 ha (53%) zemljišnog posjeda, dok je ostatak od 800.000 ha (47%) pripadao svim ostalim vlasnicima.⁴⁰⁾

Podaci o veličinama pojedinih posjeda kod slobodnih seljaka i kmetova — u vrijeme, kada je već dugo godina prošlo od početka rješavanja toga pitanja — pokazuje slijedeće stanje (1910 g.) izraženo u procentima:

	do 2 ha	2—5 ha	5—10 ha	preko 10 ha	Svega
a) kod slobodnih seljaka	51,5	25,4	13,7	9,4	100%
b) kod kmetova	19,9	18,2	28,4	23,5	100%

⁴⁰⁾ M. Ivšić: »Los problemes agraires en Yougoslavie«. Paris 1926 citirano prema knjižici »Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji«, izdanje Izdavačke zadruge »Politika i društvo s. o. j.« Beograd, sveska 29, godina 1939.

Ovo nam jasno kaže, kako je kod slobodnih seljaka u Bosni i Hercegovini daleko prevladavao sitni posjed. Stoga je razumljivo, da su krupni posjedi feudalaca, koje su obrađivali kmetovi, bili, na jednoj strani, stalna opomena vlastodršcima za što hitnije radikalno rješenje kmetuskog pitanja, a na drugoj, neugasivo žarište od neprestanih manjih sukoba pa od organiziranih pobuna i do jedne, u izvjesnoj mjeri, socijalne revolucije u 1910 godini (u Bosanskoj Krajini i sjevernoj Bosni). Austrijska vlast intervenisala je oružanom silom i ugušila pokret seljaka — kmetova. Ona ga je ugušila svom oštrinom, jer ga je shvatila ne samo kao socijalni, nego i kao vrlo opasan nacionalno-politički pokret, s obzirom da su mu inicijatori i glavna snaga bili Srbi — kmetovi. Međutim — ostavljajući po strani i eventualnu nacionalno-političku primjesu — posve je razumljivo, što su se ovi i ovakvi pokreti radali prvenstveno među srpskim dijelom kmetova, jer su oni i sačinjavali ogromnu većinu svih kmetova u Bosni i Hercegovini, kako se to vidi iz priloženog pregleda poljoprivrednih domaćinstava. Oni su prema tome najviše doprinosili izdržavanju i daljem bogaćenju domaćih feudalaca a na račun svojih bijednih životnih interesa.

Austrija je međutim — kroz cijelo vrijeme svoje vladavine u Bosni i Hercegovini — tvrdokorno odbijala i svaku pomisao za rješavanje agrarnog pitanja bilo na štetu feudalaca, bilo iz zajedničkih državnih, — u ovom slučaju — narodnih sredstava. Odbijanjem i bečke i bosanske vlade, da se donese zakon o obaveznom otkupu kmetova i tako definitivno riješi ovo krupno pitanje, našli su se na istoj liniji i okupatorska vlast i bosansko-hercegovački feudalci. Taj njihov odnos prikazao je jednom zgodom Petar Kočić ovim riječima: »Potpuno odsustvo svake intimnije i uzvišenije ljubavi prema cjelokupnoj otadžbini osnovno je obilježje feudalne duše bosanske. Feudalno rodoljublje bosansko niti je prelazilo niti prelazi granice posjeda, koje su označene u tapijama i udutnamama. U vrijeme velikih nesreća, koje su snalazile otadžbinu, služili su bosanski feudalci i Dubrovčanima i madarskim kraljevima i Turcima i svakom, ko bi im samo zajamčio i eventualno proširio njihove faze, Mantalitet agrarne aristokracije bosanske prošao je kroz raznovrsne faze, ali je u suštini ostao isti. Ograničen je, nesposoban je, da se razvije i obrazuje za više ciljeve ljudskog života: sve se vrti oko posjeda i teferića. Ni kroz dugi istorijski život pod bosanskim kraljevima, ni za vrijeme duge turske vladavine, a najmanje pod novom upravom taj red ljudi sa silnim posjedima i bogatstvom nikad ništa nije stvorio u kulturnom ni u političkom životu, što bi se moglo s priznanjem pomenuti i zabilježiti.«⁴¹⁾ Vlada je naprotiv, u želji da riješi ovo pitanje, prepuštala kmeta neka se sporazumije o otkupu svoje zemlje (selišta) sa agom, pa ako su se sporazumjeli, onda je vlada u izvjesnim slučajevima posredovala, da kmet dobije hipotekarni kredit u visini od 50% vrijednosti otkupljenog posjeda, dok je drugu polovicu vrijednosti morao da nađe sam kmet. 1911 g. vlada je uspjela da kroz Bos.herc. sabor ozakoni fakultativan otkup kme-

⁴¹⁾ »Otadžbina« broj 1 od 24. VIII. (6. IX.) 1911.

ПОЛЈОПРИВРЕДНА ДОМАЋИНСТВА ПО ВЈЕРАМА (по попису од 10-X-1910)

Вјера	Земљопосједници			Слободни земљо- радници	Кметови			Остала домаћин- ства у пољопр.	Укупна домаћинства у пољопривреди	
	са кметовима	без кметова	Свега		без власите земље	који су имали власите земље	Свега		број	%
Срп. прав.	633	760	1.393	35.414	58.895	16.784	75.679	6.266	118.752	41,9
muslimani	9.537	3.023	12.560	77.518	3.653	2.681	6.334	9.226	105.638	37,3
katolici	267	458	725	22.916	17.116	11.951	29.064	4.189	56.897	20,1
ostali	26	40	66	1.006	13	—	13	769	1.854	0,7
Укупно	10.463	4.281	14.744	136.854	79.677	31.416	111.093	20.450	283.141	100%

tova, koji se razlikuje od dotadašnjeg postupka uglavnom u tome, što je vlada bila obavezna da se pobrine za cijeli potrebni iznos za otkup, što je produžen rok otplate takvog hipotekarnog duga i što je smanjen kamatnjak. Potpuno je jasno, da kmet sa svojom zaostalom i nerentabilnom poljoprivrednom proizvodnjom nije mogao snositi te hipotekarne terete. Tako je Austrija, rješavajući djelomično jedno pitanje, agrarnih odnosa, stvarala drugo, — još veće zaduživanje seljaka. Naročito je to teško padalo seljaku — kmetu, u vrijeme, kada je morao polovicu otkupne vrijednosti davati iz svojih siromašnih sredstava. Tada je on obično prodavao i svoju najpotrebniju stoku samo da dode do golovine. Time je kmet još više osiromašio, a oskudica radne stoke i dubriva porazno se odrazila i na proizvodnosti zemlje. Tako je vladinim rješavanjem agrarnog pitanja upropaštavana i onako nazadna poljoprivreda Bosne i Hercegovine. Poslije, kada je država preuzela obavezu kreditiranja cijele otkupne vrijednosti kmetskog posjeda, bilo je stanje donekle olakšano, ali ipak za veći dio tih bivših kmetova vrlo teško, jer je daleko jače rasla oštrina eksploatacije u tadašnjem kapitalističkom poretku, nego što je on mogao izdržati.

Kako je tekao otkup kmetova od vremena okupacije pa dalje pokazuju nam ovi službeni podaci bosanske vlade:

a) 1879—1897 g. Za ovih prvih devetnaest godina otkupljeno je potpuno ili djelomično 14.839 kmetskih selišta (imanja) i za to isplaćeno (kmetovi iz svojih sredstava i pomoću zajmova) ukupno 9.112.228.— kruna. Površina otkupljene zemlje nije navedena. Ali ako uzmemo prosječnu cijenu jednog hektara u slijedeće tri godine (1898, 1899 i 1900), t. j. 95.— kruna, onda bi otkupljena površina od 1879 do 1897 g. iznosila približno 96.000 ha.

U ovom razdoblju najviše je selišta otkupljeno 1884 g. (1.409 selišta), a najmanje 1879 g. (117), dok je najviše isplaćeno u tu svrhu 1893 g. (834.048.— kruna), a najmanje 1879 g. (92.526.— kruna).⁴²⁾

b) 1898—1910 g. Za ovih trinaest godina otkupljeno je 13.640 kmetskih selišta, od toga 11.213 potpuno i 2.427 djelomično, sve u ukupnoj površini od 119.997 ha, a za to je plaćeno ukupno 14.071.747.— kruna ili prosječno po jednom hektaru 117.— kruna. Kmet je taj iznos platio iz slijedećih izvora: 5.379.623.— krune iz svojih sredstava, 4.934.748.— kruna hipotekarnim kreditom kod Zemaljske banke u Sarajevu i 3.703.376.— kruna drugim zajmovima i sredstvima.

U ovom razdoblju najveći broj otkupljenih kmetskih selišta (2.260, od toga 1.963 potpuno i 217 djelomično), najveća površina (22.250 ha) i najveći plaćeni iznos (2.870.401.— kruna) bili su u 1910 g., dok je najmanji otkup (594 selišta, od toga 414 potpuno i 180 djelomično) i u najmanjoj površini (4.106 ha) bio u 1903 g., a po vrijednosti najmanji (408.781 krunu) u 1902 g.

Sa najvećim iznosom vlastitih sredstava (742.344.— od ukupne svote 2.870.401.— kruna) kmetovi su učestvovali u svome otkupu

⁴²⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 50—51) i 1907 (str. 14).

u 1910 g., a sa najmanjim (280.439.— od ukupno 411.108.— kruna) 1903 g.⁴³⁾

Prema vladinim naknadnim podacima otkupljeno je od 1879 do 1911 g. ukupno (potpuno i djelomično) 32.681 kmetsko selište i u tu svrhu plaćeno oko 29,000.000.— kruna.⁴⁴⁾

U daljem periodu, t. j. od 1912 do konca 1915 g., kada je otkup kmetova vršen po novom zakonu o fakultativnom otkupu kmetova od 13. juna 1911 g., postignuti su slijedeći rezultati:

godina	otkupljeno kmetova	površina otkupljene zemlje	plaćeno kruna po hektaru najviše	po hektaru najmanje
1912	5.821	57.360,5 ha	485,10	45,30
1913	5.126	42.796,8 ha	611,90	45,80
1914	2.413	20.368,9 ha	1.570,00	41,10
1915	11	79,8 ha	511,20	39,40
svega	13.371	120.606,0 ha	—	—

Potrebna novčana sredstva za otkup navedenih 13.371 kmetova i 120.606 ha zemljišta dobivena su iz slijedećih izvora:

a) hipotekarni kredit Zemaljske vlade	23,679.400.— K.
b) kmetovi uplatili iz svojih sredstava	1,063.711.— K.
c) hipot. kredit kod raznih novčanih zavoda	696.619.— K.

svega . . . 25,439.730.— K.

Kako se vidi iz podataka o broju otkupljenih kmetova, počeo je već 1914 g., uslijed izbijanja rata, da naglo opada broj otkupa, pa je 1915 g. otkupljeno samo 11 kmetova te je time i prestao svaki dalji otkup u vremenu austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini.⁴⁵⁾

U kakvom je stanju Austrija ostavila iza sebe problem feudalno-društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi, vidi se po tome što je u 1921 g. palo pod udar agrarne reforme 566.000 ha aginske zemlje kod više od 100.000 kmetskih odnosno 4.000 aginskih porodica.⁴⁶⁾

Prema tome je ukupan rezultat na rješavanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini od 1879 do 1918 g. bio slijedeći:

Stanje godine	broj aga i sl.	broj kmetova (domaćinstava)	površina zemlje
1879	8.000	85.000	900.000 ha
1918	4.000	100.000	566.000 ha
razlika	— 4.000	+ 15.000	— 334.000 ha

⁴³⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 50—51), 1907 (str. 14), 1908 (str. 13), 1909 (str. 15), 1910 (str. 12) i 1911 (str. 16).

⁴⁴⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913 (str. 48).

⁴⁵⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1914—1916, (str. 200).

⁴⁶⁾ Đorđe Krstić: Agrarna politika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1938, str. 5.

Tako je broj aga i drugih zemljoposjednika, koji su imali kmetove, smanjen za polovicu, t. j. na 4.000 porodica, što je posljedica iseljavanja muslimana veleposjednika i prodaje imanja svojim kmetovima i drugim vlasnicima kao i vladine akcije na fakultativnom otkupu kmetova.

Ukupna površina zemljišta, koje je na taj način prešlo u vlasništvo seljaka, bivših kmetova, iznosila je približno 334.000 ha.

Broj kmetova se naprotiv povećao za nekih 15.000 porodica, što je rezultat naglog raspadanja seljačkih krvnih (obiteljskih) zajednica i stvaranja novih kmetskih odnosa od strane siromašnih seljaka, koji su i za vrijeme »rješavanja« agrarnih odnosa uzimali zemlju pod »hak«.

Ovo je sve skupa nepobitan dokaz o polovičnom rješavanju ovog važnog socijalnog problema. Za konačno rješenje vlada je — pred početak Prvog svjetskog rata — tvrdila, da joj treba još dvadesetak godina, pa da na taj svoj način riješi sve kmetove njihovih kmetskih odnosa. Ona se i prije, a i tada, rukovodila principima svoje opće politike u Bosni i Hercegovini. Na jednoj strani trebalo je da se riješe agrarni odnosi, da bi se pojačala poljoprivredna proizvodnja u ovoj važnoj sirovinskoj bazi, a na drugoj strani vlada je morala strogo paziti, da protiv okupatorske politike ne izazove vrlo uticajni krug feudalaca i sličnih, na koje je računala kao na najsigurniji oslonac svoje vladavine. Ovo je posljednje prevladalo u njezinoj agrarnoj politici. A, to nam još potvrđuje i potpuno netaknuto pitanje svih ostalih veleposjeda (uglavnom begluka), koje su vlasnici obrađivali za svoj račun običnom najamnom radnom snagom.

Međutim, nade bečke i bosanske vlade, da će tom njihovom metodom biti ipak konačno riješeno kmetsko pitanje bez ikakvih — kako je vlada isticala — trzavica, nisu se ostvarile. To nam pokazuju mnogobrojne agrarne parnice i presude, obustavljanje davanja »haka« (četvrtine, trećine ili polovice prihoda) agama, životna nesigurnost aga da uopće dolaze na selo po svoj dio prihoda, izbjegavanje bivših kmetova da plaćaju preuzete obaveze za anuitete, represalije vlasti itd. Vlada je u tom pogledu sve više gubila inicijativu iz svojih ruku.

Potrebna novčana sredstva za finansiranje otkupa kmetova (osim što su davali sami kmetovi) pribavljala je Zemaljska vlada u vidu hipotekarnih kredita kod Zemaljske banke u Sarajevu, a prije njezina osnivanja (1895 g.) kod »Bos.-herc. činovničke mirovinske zaklade« (penzioni fond), u Sarajevu (osn. 1886 g.) i od 1889 g. kod Bos. herc. hipotekarno-vjersijskog zavoda«, koji je preuzeo hipotekarne poslove od navedene zaklade. Kasnije je bilo i drugih banaka, koje su davale hipotekarne zajmove. Vlada je također i kroz svoje »kotarske pripomoćne zaklade« odobravalala kredite za otkup kmetova. To su isto činile i nacionalne zemljoradničke zadruge za svoje članove.

Za finansiranje otkupa kmetova poslije 1911 g., t. j. po novom zakonu o fakultativnom otkupu kmetova, vlada je izdavala naročite založnice, koje je plasirala na domaćem i stranom novčanom tržištu.

Iseljavanje i useljavanje

Već je u dosadašnjem izlaganju spomenuto, da je iseljavanje muslimana-veleposjednika imalo izvjesnog uticaja na rješavanje kmet-skih odnosa. Velik je broj muslimana odmah poslije okupacije žurio da što prije na bilo koji način rasproda svoj posjed i otseli u Tursku. To je svakako bila prilika, koju je seljak koristio da kupnjom poveća svoj posjed ili da se riješi kmet-skih odnosa.

Ne postoje tačni podaci, koliko se naroda iselilo iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austrijske vladavine. U početku nije o tome ni vođena statistika, dok su i oni kasniji službeni podaci manjkavi i nesigurni. U jednom svom izvještaju bosanska vlada je tvrdila, da je u 1881 i 1882 g. iselilo oko 8.000 lica. Od 1883 g. vođena je statistika o broju iseljenika (legalnih i ilegalnih), pa je utvrđeno da je od tada pa do konca 1910 g. iselilo ukupno 55.274 lica. U tom se istom razdoblju vratilo natrag u Bosnu i Hercegovinu nešto preko 12.000 iseljenika. Poslije toga iseljavanje naglo opada. Daleko najveći dio iseljenika (i povratnika) čine muslimani, čije je iseljavanje imalo uglavnom vjerski povod. Od gornjeg broja iseljenika otpada na srpsko-pravoslavno stanovništvo nešto preko 3.000, a na katolike oko 100 lica. Srbi su se iseljavali većinom u Srbiju i Crnu Goru.

Najveći broj iseljenika zabilježen je u 1910 g., kada je iselilo 17.191 lice, od koga broja otpada na muslimane 17.044, srpsko-pravoslavne 146 i na katolike 1 iseljenik. Interesantna je socijalna struktura ovih iseljenika (3.098 kućnih starješina i 217 samaca), koja je izgledala ovako: 19 zemljoposjednika, 2413 slobodnih seljaka, 25 kmetova, 436 poljoprivrednih namještenika i nadničara, 37 trgovaca, 120 obrtnika, 192 radnika i sluga te 73 lica drugih raznih zanimanja.⁴⁷⁾

U te statističke podatke, nisu, međutim, uključeni oni siromašni seljaci, koji su počev od 1902 g. u velikom broju selili »privremeno« u Ameriku i druge prekomorske zemlje, da traže zaposlenja i zarade. Veliki broj nije se vraćao natrag. Vladini podaci i o ovoj vrsti iseljavanja vrlo su oskudni, naročito kad se zna, da je mnogo mladića ilegalno bježalo (zbog vojne obaveze, raznih neprilika sa vlastima i sl.).

Najviše pasoša za Ameriku izdano je od 1905 do 1908 g., ukupno 11.741, od toga u jednoj godini (1907) 6.116 pasoša.⁴⁸⁾

Koliko su vladini podaci o iseljavanju manjkavi i nepotpuni, dokazuje slučaj sa iseljavanjem iz kotara ljubuškog u Hercegovini. Ovo pitanje (za Ljubuški) proučavao je svojevremeno Rudolf O. Mikulić, pa je utvrdio da je kotarski ured u Ljubuškom u vremenu od 1886 do augusta 1913 g. izdao ukupno 3.556 pasoša, od toga katolicima 3.100, muslimanima 411 i srpsko-pravoslavcima 45 pasoša (podaci za 1909 g. nisu

⁴⁷⁾ Izvještaji o upravi BiH 1906 (str. 9), 1907 (str. 4), 1908 (str. 4), 1909 (str. 4—6), 1910 (str. 4—6), 1911 (str. 4—6) 1913 (str. 51) i 1914—1916 (str. 2—3).

⁴⁸⁾ Izvještaj o upravi 1911, str. 7.

uračunati jer manjkaju, a računa se na oko 300 iseljenika u toj godini). Međutim, stvarni broj iseljenika iz ovog kotara bio je znatno veći.⁴⁹⁾

Po približnoj ocjeni može se reći, da je za vrijeme Austrije iselilo iz Bosne i Hercegovine više od 100.000 lica.

Nasuprot ovom mnogobrojnom iseljavanju stoji useljavanje. Analizirajući nacionalnu strukturu stanovništva Bosne i Hercegovine po popisu iz 1910 g., možemo doći do približno realnog zaključka, da je broj stranih iseljenika (uključujući tu i njihovo potomstvo do 1910 g.) odgovarao naprijed navedenom ukupnom broju iseljenika. Samo je razlika u tome, što je Austrija nastojala da izvjesnim mjerama suzbije ili ograniči iseljavanje, dok je za useljavanje sama davala inicijativu i njim rukovala. Zatim, među iseljenicima je bilo najviše zemljoposjednika, dok su među useljenicima prevladavali državni službenici, zatim stručni radnici, privatni namještenici i zemljoradnici.

Po nacionalnoj strukturi najveći dio svih ovih doseljenika — izuzimajući Hrvate i Srbe iz Hrvatske, Slavonije, Like i Vojvodine, čiji broj se nije mogao utvrditi — čine Nijemci iz Austrije i Mađarske. Zatim dolaze Poljaci, Ukrajinci, Česi, Mađžari, Slovenci, Talijani itd. Po popisu iz 1910 g. bilo je u Bosni i Hercegovini stanovnika sa materinskim jezikom: njemačkim 22.968, poljskim 10.975, ukrajinskim 7.431, češkim 7.045, mađarskim 6.443, slovenačkim 3.108, talijanskim 2.462, rumunjskim 608, slovačkim 482 itd.

Koliko je od gornjeg broja stranaca otpadalo u 1910 g. na zemljoradnike nije poznato. Međutim, budući je od 1905 g. obustavljeno dalje dovođenje stranih zemljoradnika (kolonista) u ove zemlje, poslužit ćemo se vladinim službenim podacima o broju tih doseljenika u vremenu od 1880 do 1905 godine. Prvi zemljoradnici — doseljenici dobavljeni su ne iz Austrije, nego iz sjeverozapadne Njemačke i naseljeni u kotaru (srežu) Bosanska Gradiška (kolonija »Windthorst«)⁵⁰⁾ i u kotaru Banjaluka (kolonija »Rudolfstal«). Među ovima bilo je nekoliko porodica i holandskog porijekla. Treću naseobinu činili su Nijemci iz Mađarske (»Franz Jozefsfeld« u kotaru Bieljina). Sve tri ove kolonije brojile su 520 porodica sa 2.800 članova na 4.060 ha zemlje. Ovi prvi kolonisti sami su svojim sredstvima kupovali potrebno zemljište (većinom begluke), pri čemu je bosanska vlada samo posredovala. Naprotiv, vlada im je stavila besplatno na raspolaganje potrebno drvo iz državnih šuma za podizanje kuća i gospodarskih zgrada, besplatno sjeme za sijanje, davala razne novčane

⁴⁹⁾ »Narodna sloboda« Mostar, dvobroj 18—19 od 18. maja 1929 g.

⁵⁰⁾ Pravilnije »Windthorst«, a ovo su ime njemački doseljenici dali svojoj koloniji po Ludwigu Windthorstu, njihovom narodnom poslaniku u hanoverskom parlamentu u današnjoj sjeverozapadnoj Njemačkoj. Windthorst je bio ministar pravosuđa u hanovskoj vladi a kasnije vođa centra u njemačkom parlamentu. Bio je ogorčeni protivnik njemačkog kancelara Bismaroka i ujedinjenja Hanovera sa Prusijom. Naročito je oštru borbu vodio proti Bismarcka u pogledu vjerskog zakonodavstva, koja je poznata pod imenom »Kulturkampf«. Tako je i doseljavanje ovih kolonista iz tih dalekih krajeva ovamo u Bosnu posljedica tih političkih, kulturnih i vjerskih borbi u Njemačkoj. Tu su posredovali i najvažniju ulogu imali trapisti iz samostana u Banjaluci.

potpore, smanjivala im poreze ili ih potpuno oslobađala od plaćanja poreza — naročito u prvim godinama poslije doseljavanja.⁵¹⁾

Ovi njemački kolonisti vrlo brzo su privredno napredovali i njihova su imanja ubrzo dobila izgled i sadržaj vrlo naprednih poljoprivrednih gazdinstava sa vrlo razvijenim ratarstvom i stočarstvom. Ali, bez obzira na to što su imali dovoljno zemlje i to vrlo plodne zemlje, mnogi od njih je napustio poljoprivredu i postao industrijalac, trgovac, gostioničar, obrtnik i sl. Karakteristično je također, da se ubrzo i kod ovih njemačkih kolonista u vrijeme, kada je bosanska vlada rješavala agrarno pitanje — pojavljuju slučajevi njemačkih »aga« sa kmetovima (u Windhorstu).

Strani kolonisti koji su se useljavali kasnije od 1890 do 1905 g., nisu kupovali zemlju, nego im je bosanska vlada besplatno ustupala zemljište, svakoj porodici 10,5 do 12 ha krčevine. Međutim, i ove je doseljenike vlada pomagala raznim mjerama kao što su: besplatno drvo za izgradnju stambenih kuća i gospodarskih zgrada, u nerodnim godinama oprost poreza (desetine), beskamratne novčane pomoći i sl. Među ovim naseljenicima — seljacima bilo je najviše Poljaka, zatim Ukrajinaca, Nijemaca, Čeha, Mađžara, Talijana i jedna slovačka porodica. Poljaci su uopće predstavljali najbrojniju nacionalnu skupinu među svima kolonistima — zemljoradnicima.

Prema vladinim statističkim podacima ukupan broj svih stranih kolonista — zemljoradnika do konca 1905 g. iznosio je 1817 porodica, odnosno 9.660 lica na 21.892 ha zemljišta. Ovi useljenici unijeli su u Bosnu i Hercegovinu prigodom useljavanja 2,403.016.— kruna vlastitog novca. Te godine bilo je ukupno 54 strane zemljoradničke kolonije i to u slijedećim kotarima: Banjaluka (3 kolonije), Derventa (9), Bos. Dubica (2), Bos. Gradiška (4), Bos. Novi (1), Prnjavor (22), Tešanj (6), Žepče (3), Zenica (2) i Zvornik (2).⁵²⁾

Međutim, 1913 g. bilo je — također prema vladinim službenim podacima — samo 38 stranih zemljoradničkih kolonija sa 13.340 kolonista. Kolonije su bile po narodnostima: 12 poljskih, 11 njemačkih, 4 češke, 4 poljsko-ukrajinske, 3 čisto ukrajinske, 2 talijanske, 1 mađarska i 1 slovenačka.⁵³⁾

Kako se vidi, sve su ove strane kolonije bile u Bosni, odnosno u bogatijim krajevima Bosne, koji su mogli kolonistima pružiti bolje uslove života. Jedan pokušaj za naseljavanje Talijana (vjerojatno vinogradara) u Hercegovini učinjen je 1883 godine. Naime, u Sarajevo su došla tri Talijana iz Južnog Tirola kao pretstavnici 200 talijanskih porodica, koje su nastradale od poplava. Htjeli su da nađu pogodno mjesto za naseljavanje svih tih porodica. Službeno ih je primio zamjenik poglavara Bosne i Hercegovine, a poslije toga su otišli u Konjic da razgledaju, da li bi se

⁵¹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906, str. 308—310.

⁵²⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906, str. 308—310.

⁵³⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913, Wien 1914, str. 51.

tamo mogli naseliti. Međutim, Konjic im se nije svidao, pa je tako Hercegovina bila pošteđena od stranih kolonista.⁵⁴⁾

Naš domaći siromašni seljak nije se mnogo koristio unutrašnjom kolonizacijom (preseljavanjem), jer sama vlada nije cvcm problemu prilazila sa onom pažnjom, ozbiljnošću i svestranom pomoći, kako je činila kod stranih kolonista. Do konca 1905 g. preselilo se u plodnije krajeve samo 238 porodica, kojima je besplatno podijeljeno 1.602 ha državnog zemljišta. Na daljih 2.730 porodica razdijeljeno je u neposrednoj blizini njihovih kuća 6.969 ha. Prema tome je do konca 1905 g. ustupljeno domaćim seljacima besplatno ukupno 8.571 ha državnog zemljišta na 2.968 porodica. I poslije je bosanska vlada dodjeljivala seljacima manje površine zemljišta. Međutim, ova je akcija ubrzo potpuno ispala iz ruku državnih vlasti, jer je seljak sam na svoju ruku ograđivao i krčio državno zemljište, pa vladi nije preostajalo ništa drugo nego da naknadno priznaje tako stvorenu situaciju. Pri tome se vlada žalila, da ovakve uzurpacije državnog zemljišta više čine bogati seljaci nego oni siromašni, pa je iz toga zaključila, da je to kod njih odraz »gladi za zemljom«, a ne stvarna potreba.⁵⁵⁾

Do kraja 1910 g. prešlo je tako u vlasništvo 8.621 seljačke porodice sa 52.504 člana ukupno 21.537,4 ha državnog zemljišta.⁵⁶⁾

Prema raspoloživim podacima u svemu su na razne načine dobili državno zemljište do kraja 1918 g.:

a) strani kolonisti	21.892 ha na	2.292 porodice
b) domaći seljaci	52.714 ha na	36.556 porodica
c) muslimani — povratnici	1.684 ha na	456 porodica
Svega	76.290 ha na	39.304 porodice ⁵⁷⁾

Prosječno je otpadalo na jednu porodicu: kod stranih kolonista 9,0 ha, kod domaćih seljaka 1,4 ha i kod muslimana — povratnika 3,7 ha državnog zemljišta.

Iz svega ovoga je jasno, koliko je veću važnost pridavala Austrija dovođenju vanjskih kolonista — zemljoradnika nego li dodjeljivanju zemlje domaćem siromašnom seljaku, koji uopće nije imao svoje zemlje ili je imao vrlo malo, nedovoljno za najosnovniju prehranu. Imajući u vidu, da je Bosna smatrana kolonijom, za Austriju je bilo od primarne važnosti, da se što prije podigne poljoprivredna proizvodnja i stvori što jača sirovinski baza, koja je bila neophodno potrebna industrijaliziranoj monarhiji. U tome pogledu — mora se priznati — veću su garanciju pružali napredni strani zemljoradnici — kolonisti nego domaći naš seljak sa vrlo primitivnim načinom obrade zemlje, zapuštenim stočarstvom, sa vrlo malo smisla za naprednije gospodarenje, kulturnom zaostalošću i t. d. Trebalo je, da ovi strani zemljoradnici budu primjer našim seljacima,

⁵⁴⁾ »Sarajevski list« br. 55 od 12. maja 1883.

⁵⁵⁾ Izvještaj o upravi BiH, 1906, str. 307.

⁵⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH, 1911, str. 140.

⁵⁷⁾ Đordo Krstić: Agrarna politika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1938, str. 11.

kako će i oni naprednije obrađivati svoju zemlju i uzgajati stoku te tako pojačati poljoprivrednu proizvodnju ovog ausrijskog kolonijalnog posjeda.

Struktura zemljišta

Imajući u vidu, da je veći dio zemljišta, koje su dobili kolonisti, bio pod šumom ili šikarom i da su ga oni sami morali da krče i pretvaraju u oranice i bašče, razumljivo da je to imalo uticaja na promjenu strukture zemljišta uopće. U istom smislu su se odrazile i posljedice rješavanja agrarnih odnosa i stvaranje malih seljačkih posjeda. Seljak, koji se riješio age, jače je prionuo obrađivanju svoje zemlje i povećavanju oraničnih površina. Prirodni porast broja ukućana, a gotovo bez ikakve mogućnosti za kakvo drugo uposlenje, prisiljavao je seljaka opet, da što veće površine zasijava žitaricama. Kada je 1906 g. uvedeno paušalno plaćanje poreza (desetinski paušal), to mu je dalo potstreka da što više proizvodi. Izgradnjom željezničkih pruga i drugih saobraćajnih veza oživjela je i trgovina u okolnim krajevima, pa je seljak mogao lakše da unovči svoje proizvode. Na oživljavanje tržišta djelovala je već sama činjenica, što je vlada odmah poslije okupacije zavela plaćanje desetine u novcu. Isto tako je pozitivno uticala i pojačana lična sigurnost putnika — trgovaca. Vlada je također posvećivala mnogo brige održavanju redovnih nedeljnih i godišnjih sajмова (vašara) poljoprivrednih proizvoda i stoke. Poljoprivredne izložbe djelovale su više u pravcu kvalitetnije proizvodnje nego u trgovačkom poslovnom smislu.

Gradski potrošači, naročito brojni činovnički aparat, veliki vojni garnizoni i sl. tražili su sve veće količine i kvalitetnije poljoprivredne proizvode. I sam seljak je, naročito oko većih gradova, pomalo mijenjao način svoga života u pogledu svojih ličnih i kućnih potreba. Tu je imala izvjesnog uticaja i okolnost, što je seljak morao da služi kao vojnik u drugim privredno-naprednijim pokrajinama, gdje je imao prilike da bar površno vidi život i rad tamošnjih naprednijih seljaka.

Na jačanje tržišta i poljoprivredne proizvodnje imala je neposrednog uticaja i prerađivačka djelatnost (duhan, šećerna repa, grožđe, šljiva), dok je posredno djelovao sam priliv stranog kapitala u raznim vidovima, kao i sve veće plasiranje domaćeg kapitala u privredu, zatim izvoz itd.

Napokon i nemislosrdno ubiranje poreza tjeralo je seljaka da što više proizvodi i tako dođe do novca za porez i za druge potrebe svoga kućanstva.

Ovdje treba da se spomenu i izvjesni melioracioni radovi. Istina, ono nešto što je u tom pogledu učinjeno, nije imalo toliko uticaja na promjenu strukture zemljišta, koliko na njegovu produktivnost (uglavnom Gacko, Livno, Bos. Gradiška, Bos. Brod i Bos. Šamac). Me-

đutim, pred sam Prvi svjetski rat izrađen je opsežan melioracioni program, koji je obuhvatio veći broj krajeva Bosne i Hercegovine. Kroz bos.-herc. sabor prošlo je desetak zakonskih nacrtā o melioracijama svih važnijih područja, a ukupni troškovi su predviđeni u zamašnom iznosu od 20,000.000 kruna. Dugoročni zajmovi u tu svrhu već su bili zaključeni, ali tada je izbio rat i ništa od toga nije izvršeno.

Tako se, bilo neposrednim ili posrednim uticajem, postepeno mijenjala zemljišna struktura Bosne i Hercegovine. Oranična se površina povećavala na štetu šume, pašnjaka, krša i t. d. Povećavana je također i površina pod voćnjacima, vinogradima i livadama. O nastalim promjenama u strukturi daje jasniju sliku slijedeći pregled sa površinama u raznim vremenskim razdobljima:

Struktura zemljišta (u hektarima):

	1879 g.	1886 g.	1889 g.	1904 g.	1910 g.
oranica	?	1,030.200	1,103.200	1,155.000	1,237.300
voćnjaci i bašče	?	39.400	48.300	54.300	58.060
vinogradi	?	5.000	5.900	6.200	6.640
livade	?	326.200	346.500	399.100	412.200
pašnjaci	?	922.900	848.800	787.000	?
Ukupno	1,811.300	2,323.700	2,352.700	2,401.600	?
šume	2,727.200	2,687.900	2,659.100	2,610.400	2,552.300

Ostatak zemljišta otpadao je na neplodne površine. Za 1879 g. nema detaljnije specifikacije, a i inače su te godine podaci najnepouzdaniji, jer je to prva godina poslije okupacije. Vjerovatno je bilo mnogo neobrađenog zemljišta, koje je uzeto kao ostalo, t. j. neplodno zemljište. U 1910 g. skupa su iskazane površine pod voćnjacima, baščama i vinogradima (64.700 ha), ali budući je iz jednog drugog izvještaja (Izvještaj o upravi BiH 1911, str. 99) poznato, da je koncem 1910 g. pod vinogradima bilo 6.640 ha, ostatak od 58.060 ha otpada, prema tome, na voćnjake i bašče. Pašnjaci također nisu posebno iskazani, nego su ušli u ostalo, u gornjem pregledu nespecificirano zemljište (1910 g.: neplodno i drugo zemljište 853.400 ha).⁵⁸⁾

⁵⁸⁾ Podaci o strukturi zemljišta za 1879 g. uzeti su iz vladine publikacije »Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896«, str. 24, a za godine 1886, 1889 i 1904 iz Izvještaja o upravi BiH 1906, str. 223, dok su podaci za 1910 g. iz publikacije »Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od god. 1910« Sarajevo, 1912, str. XIV. Kod analize ovih podataka navodi se, da je ukupna poljoprivredna površina u 1910 g. iznosila 2,555.400 ha.

Koliko su iznosile zasijane površine za pet najvažnijih vrsta žitarica pokazuje ovaj pregled:

vrsta kulture	zasijano hektara ⁵⁹⁾	
	1882 g.	godišnji prosjek 1903—1912
pšenica	69.080	96.011
raž	12.172	12.260
ječam	59.282	92.264
kukuruz	95.648	203.600
zob	44.441	85.073

Biljna proizvodnja

Međutim poljoprivredna proizvodnja, odnosno količina biljnih proizvoda, rasla je mnogo brže, nego što bi se to dalo zaključiti iz promjena u strukturi samog zemljišta ili po zasijanim površinama. Istina, sve te podatke treba posmatrati samo kao orijentacione, naročito o proizvodnji. Jer, poznato je da je seljak imao mnogo razloga, da mu se — naročito do uvođenja paušalnog desetinskog poreza (1906 g.) — »nade« što manje proizvoda na njegovoj njivi. Kmet se naprotiv i dalje »borio« sa agom za što manju — proizvodnju. Može se također uzeti kao pravilo da ni organi, koji su vršili procjene proizvedenih količina poljoprivrednih proizvoda, nisu — najčešće iz vlastitog interesa — mogli da budu skloni pravičnoj procjeni. A kada se zna da su zbirni podaci sastavljeni na temelju tih procjena, jasno je da se — bar kod izvjesnih artikala — mora računati sa dosta znatnim odstupanjima. Ali, ipak i kao orijentacioni, ovi nam podaci prikazuju bar približno kretanje poljoprivredne proizvodnje u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-ugarske monarhije.

Poznato je, osim toga, da su u poljoprivrednoj proizvodnji vrlo česte osjetne razlike u proizvedenim količinama u pojedinim godinama, pa čak i u višegodišnjem prosjeku. To naročito vrijedi za kukuruz, sijeno, voće, a osobito za šljivu. Uopće uzeto, nerodne godine — izazvane uglavnom sušom ili poplavama — na relativno malom poljoprivrednom području Bosne i Hercegovine, uvijek uzrokuju katastrofalne posljedice u poljoprivrednoj proizvodnji ukupno. Negativno su se odražavale i vrlo često oskudice sjemenske robe, i slab kvalitet sjemena, zatim nedostatak radne stoke, zbog čega selo nije moglo uvijek u pravo vrijeme da obradi zemlju, nedovoljno ili gotovo nikakvo đubrenje zemlje na mnogim seljačkim posjedima zbog prodaje stoke i t. d.

⁵⁹⁾ Podaci o zasijanim površinama za 1882 g. uzeti su iz vladine edicije »Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896«, str. 25, dok mi je podatke za 1903—1912 stavio na raspolaganje Ekonomski institut NR BiH u Sarajevu, a potiču iz službenih izvještaja Zemaljske vlade i nalaze se u Državnom arhivu NR BiH.

Kretanje godišnje proizvodnje žitarica i nekih drugih važnijih poljoprivrednih proizvoda u raznim vremenskim razdobljima pokazuju slijedeći podaci:

Prosječna godišnja proizvodnja (u tonama) ⁶⁰⁾				
Vrsta polj. proizvoda	1882—1886	1892—1896	1902—1904	1909—1912
kukuruz	116.215	254.831	175.732	247.738
ječam	56.185	78.796	78.580	72.379
pšenica	44.033	75.842	91.253	78.777
zob	29.901	40.517	60.393	80.596
proso	8.732	15.906	5.973	7.455
krupnik	9.686	13.180	10.244	?
raž	7.746	12.487	8.581	10.463
napolica	9.001	12.293	10.856	8.709
sijerak	2.287	4.816	2.024	1.420
heljda	1.573	882	1.150	1.078
krumpir	17.914	51.967	59.553	106.109
šljiva	59.006	114.943	141.841	23.266
grožde	3.722	6.455	5.779	5.975
sijeno	322.495	662.173	612.635	766.377
djetelina	2	1.976	2.623	10.679
duhan	1.388	3.716	2.805	4.259

Najveća godišnja proizvodnja nekih važnijih artikala u posljednjem razdoblju (1909—1912 g.) bila je slijedeća:

Vrsta proizvoda	Proizvedena količina (u tonama)	U kojoj godini
kukuruz	278.706	1909
ječam	82.456	1910
pšenica	92.941	1912
zob	89.884	1912
raž	11.858	1912
krumpir	145.970	1909
šljiva	31.394	1911
grožde	8.967	1909
sijeno	933.229	1910
duhan	5.226	1909

⁶⁰⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 219), 1910 (str. 72), 1911 (str. 70), i 1913 (str. 116).

Sliku relativnog porasta proizvodnje hljebnih žitarica (pšenica, kukuruz, napolica, krupnik, ječam i raž) u odnosu na istovremeni porast ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine pružaju slijedeći podaci:

Prosjeck u godinama	Proizvodnja (u tonama)	Po jednom stanovniku
1882—1886	242.866	186 kg
1892—1896	447.429	229 kg
1902—1904	375.246	221 kg
1909—1912	428.066	225 kg
1914 ⁶¹⁾	565.530	280 kg

Koliko je poljoprivreda Bosne i Hercegovine davala u k u p n o s v i h b i l j n i h p r o i z v o d a po količini godišnje, u izvjesnim vremenskim razmacima, pokazuje ovaj pregled:

<u>godina</u>	<u>Ukupna biljna proizvodnja (u tonama)⁶²⁾</u>
1882	595.423
1885	896.933
1890	1,346.787
1895	1,524.313
1898	1,718.126
1909	1,559.482
1910	1,758.635

Nešto datalnije i interesantnije podatke po količini i vrijednosti daje priložena tabela »Ukupna biljna proizvodnja u BiH«. Podaci se odnose na tri razdoblja od 1882 do 1893 g., dok je ispod tabele iskazana ukupna biljna proizvodnja u godišnjem prosjeku u razdoblju od 1907 do 1910 g., ali samo u težini, jer vrijednost proizvodnje nije tada više utvrđivana. Karakteristično je, da je u vremenu od 1882 do 1893 voćarstvo učestvovalo u ukupnoj biljnoj proizvodnji sa oko 11% i po količini i po vrijednosti, dok je u periodu od 1907 do 1910 g. palo po količini na 6%, što je rezultat slabog roda šljive. Žitarice, naprotiv, predstavljale su uvijek nešto preko jedne trećine cjelokupne biljne proizvodnje. Znatnije fluktuacije u proizvodnji žitarica u pojedinim godinama bile su najvećim dijelom posljedica slabog ili dobrog roda kukuruza, a djelomično i površina upotrebljenih za žitarice. Pod livadarstvom su u priloženoj tabeli obuhvaćene osim sijena i manje količine šaša, što međutim vrlo malo utiče na pregled proizvodnje sijena.

⁶¹⁾ Podatak o ukupnoj proizvodnji u 1914 g. prema Đ. Krstiću (»Agrarna politika u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo 1938 g. str. 38).

⁶²⁾ Podaci o ukupnoj proizvodnji za godine 1882 do 1898 uzeti su iz vladine publikacije »Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina«, Sarajevo 1899 (str. 242), za 1909 i 1910 g. iz Izvještaja o upravi BiH 1910 str. 74, 81 i 153 i 1911 (str. 78, 83 i 172).

UKUPNA BILJNA PROIZVODNJA U BiH (godišnji prosjek*)

Struktura polj. proizvoda	1882 — 1883				1884 — 1888				1889 — 1893			
	Količina		Vrijednost		Količina		Vrijednost		Količina		Vrijednost	
	tone	%	000 kruna	%	tone	%	000 kruna	%	tone	%	000 kruna	%
žitarice	245.095	38	28.192	62	327.250	34	36.621	58	479.551	34	48.430	58
voćarstvo	68.126	11	4.842	11	122.190	13	7.269	12	132.907	10	8.885	11
livadarstvo	258.716	40	6.853	15	388.365	41	11.203	18	562.906	40	15.035	18
svi ostali biljni proizvodi	74.349	11	5.276	12	113.822	12	7.511	12	225.152	16	11.250	13
Svega u BiH	646.285	100	45.153	100	951.627	100	62.604	100	1,400.516	100	83.600	100

U četverogodišnjem periodu (1907—1910 g.) iznosila je ukupna biljna proizvodnja godišnje prosječno 1,380.739 tona, od toga: žitarice 460.566 tona (33%), voće 81.419 tona (6%), livadarstvo (sijeno) 609.267 tona (44%) i sva ostala biljna proizvodnja 229.487 tona (17%).

*) Tabela obrađena na temelju podataka iz vladine publikacije Statistische Tabellen für Bosnien und der Herzegovina, Sarajevo 1896 (str. 270—277) i Izvještaja o upravi BiH 1908 (str. 73, 81, 215), 1909 (str. 73, 85, 174), 1910 (str. 74, 81, 153) i 1911 (str. 78, 82, 179)

Stočarstvo

Što se tiče stočarstva, te vrlo važne poljoprivredne grane, može se reći da je Bosna i Hercegovina — po broju stoke — stajala na zavidnoj visini. Takvo je stanje Austrija zatekla, kada je izvršila okupaciju. To međutim nije nikakvo čudo za ono doba, kada je seljak živio svojim posebnim životom — sam sebi morao praviti vunenu odjeću, pokri-vače, kabanice, obuću i t. d. Zbog toga je, silom prilika, nastojao da ima što više ovaca i koza. A one su mu, kao i krave, bile potrebne još i za mli-jeko, sir i masnoće. Njive je orao primitivnom ralicom, a rjede i plugom, pa su mu trebali volovi. Konj mu je bio jedino prevozno sredstvo, i t. d. Od posebnog je značaja za stočarstvo Bosne i Hercegovine i to, što je seljak kao kmet — jer od stoke nije morao da daje agi »hak« — radije išao na to, da gaji stoku i njene plodove sam uživa, nego da obrađuje njivu za račun age. Jer, što je svoga truda ulagao oko stoke, to je išlo samo njemu, dok je kod ratarstva obrnut slučaj. Što je seljak ulagao više truda oko povećanja proizvodnje, tim je više išlo u agin ambar. Imajući nadalje u vidu, da tada nije bilo industrije u našoj zemlji, ili je bilo vrlo malo, razumljivo je što je naš seljak ostajao na selu iz pokoljenja u pokoljenje kao izraziti ratar i stočar.

Kako je 1901 godine izgledalo stočarstvo Bosne i Hercegovine, u odnosu na ostale evropske zemlje, pokazuju statistički podaci, koji su tada objavljeni u štampi:

Z e m l j a	Broj stoke na 100 (s'o) stanovnika			
	Goveda	Ovce i koze	Konji	Svinje
1. Bosna i Hercegovina	90	293	15	41
2. Danska	70	60	2	40
3. Švedska	70	50	9	13
4. Rumunjska	50	100	11	160
5. Švajcarska	40	76	3	11
6. Austro-Ugarska	36	48	9	23
7. Njemačka	35	32	9	20
8. Francuska	34	70	9	20
9. Holandija	30	20	5	12
10. Engleska	27	70	6	12
11. Evropska Rusija	27	50	19	10
12. Belgija	22	10	5	10
13. Grčka	17	260	10	80
14. Italija	16	280	7	60
15. Portugal	13	80	6	19
16. Španija	9	100	11	12

Godine 1910 objavljena je statistika o ukupnoj težini žive vage goveda i ovaca u raznim državama svijeta. Te je podatke izradila i objavila argetinska vlada, koja je s obzirom na to da je Argentina najpoznatiji izvoznik konzerviranog i smrznutog mesa — bila naročito zaintere-

sirana kolika je raspoloživa tonaža govedeg i ovčijeg mesa u drugim državama. Kao prosječna težina govečeta u svima državama uzeto je 300 kg. a za ovcu 30 kg. Razumljivo, da se takva računica ne može primijeniti podjednako za sve države, ali ipak je interesantno pogledati kakav je odnos bio između pojedinih država prema toj jednoobraznoj računici. Bosna i Hercegovina iskazana je u sklopu Austro-ugarske. Ali, ako u ovu statistiku uvstimo odvojeno podatke za BiH i obračunamo ih po realnijoj osnovi, t. j. 160 kg. po jednom govečetu i 25 kg. po jednoj ovci, onda bi to upoređivanje dalo slijedeću sliku:

Zemlja	Ukupna težina mesa (u hiljadama tona)	Po jednom stanovniku (kilograma)
Argentina	11.040	1.624
Australija	4.785	967
Kanada	2.190	365
S. A . D.	23.355	263
Rusija sa Sibirom	16.830	127
Francuska	4.830	125
Austro-Ugarska	5.670	120
Engleska	4.410	108
Njemačka	6.039	93
Belgija	544	78
Španija	1.140	62
Portugal	338	56
Italija	1.710	53
Bosna i Hercegovina	272	143

Kada bi stoka u Bosni i Hercegovini bila kvalitetnija (plemenitije pasmine i bolje njegovana), pa se i na nju mogla primijeniti računica sa prosječnom težinom od 300 odnosno 30 kg. (goveče odnosno ovca) Bosna i Hercegovina bi sa 234 kg. mesa po jednom stanovniku (svega 465.000 tona) stajala odmah iza SAD-a. Ovo nam ujedno pokazuje, da uprkos vrlo velikih napora bosanske vlade na unapređenju stočarstva, ovoj nije uspjelo da izmijeni opći izgled i sliku kvalitete domaće stoke.⁶³⁾

Ako se međutim promatra samo brojčano stanje stoke u izvjesnim razdobljima, kada su vršeni popisi stoke, vidi se — uzimajući u obzir i sve nedostatke tih popisa — da je u prvo vrijeme naglo rastao broj stoke, a kasnije isto tako osjetljivo opadao. U kakvom se to razmjeru

⁶³⁾ Podaci o tonaži mesa i kilogramima mesa po jednom stanovniku u naprijed navedenim zemljama (osim Bosne i Hercegovine) objavljeni su u vladinom listu »Večernji Sarajevski list« broj 199 od 22. VIII. 1910 g.

odigravalo, pokazuje ovaj pregled po vrstama stoke, ukupnom broju i u odnosu na 100 stanovnika dotične godine:

	1879 g.		1895 g.		1910 g.	
	broj stoke	na 100 stanov.	broj stoke	na 100 stanov.	broj stoke	na 100 stanov.
goveda	762.077	65	1,416.394	90	1,308.753	69
konji	161.168	14	233.322	15	221.896	12
svinje	430.354	37	662.242	42	527.223	28
ovce	839.988	72	3,230.720	206	2,499.422	132
koze	522.123	45	1,447.049	92	1,392.565	73
Ukupno	2,715.710	234	6,989.727	445	5,949.859	313

Porast broja stoke u razdoblju između 1879 i 1895 godine, kako ga pokazuje vladina statistika, ne može se uzeti kao realna činjenica. To vrijedi prvenstveno za stanje prema popisu obavljenom 1879 godine. Taj je popis vršen odmah poslije okupacije Bosne i Hercegovine. U prvom redu, vlada nije tada raspolagala ni potrebnim stručnim osobljem za taj posao, niti je upravna vlast bila potpuno organizovana, da bi mogla taj neobični i rijetki zadatak uspješno izvršiti. Drugo, — što je daleko važnije — taj popis stoke, izvršen odmah iza okupacije, djelovao je zastrašujuć u samom narodu. Narod ga je shvatio kao novo sredstvo za oporezivanje, pa je krio stoku, kako je god znao i gdje god je mogao. Treće, taj popis u 1879 godini vršen je u ljetno doba, kada se — na pr. u Hercegovini — većina stoke nalazi u planini na ispaši. A te planine bile su u one prve dane Austrije u Bosni i Hercegovini nepristupačne državnim vlastima, odnosno još »neokupirane«. Iz tih razloga se ne može objektivno govoriti o tako značajnom porastu broja stoke u vremenu između dva prva popisa. Istina, i drugi popis (1895 g.) vršen je takođe u isto godišnje doba (15 juna), ali je državna vlast bila znatno bolje organizovana i seljak nije mogao u tolikoj mjeri izbjeći davanje tačnih podataka o broju stoke.

Opadanje broja stoke u vremenu od 1879 do 1910 godine opravdava je Zemaljska vlada raznim stočnim bolestima, nerodnim godinama, u kojima narod nije čime imao prehraniti stoku, pa je morao prodavati, zatim izvozom i napokon različitim godišnjim dobom (ovaj treći popis vršen je u jesen — stanje 10. oktobra 1910 g.), u kojem je vršen jedan i drugi popis. Vladina opozicija (u prvom redu napr. poslanik Petar Kočić) tvrdila je, da je do tog stanja došlo zbog toga, što je vladinom politikom upropaštena poljoprivreda uopće, i da je to dovelo stočarstvo Bosne i Hercegovine na tako niske grane. Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu obrazlaže to nazadovanje stočarstva time, što je 1910 godine popis vršen u jesen, kada ima najmanje mlade stoke, što je izvoz stoke najveći u jesen, što je u tom periodu bilo godina sa slabom stočnom hranom pa je seljak prodavao stoku, zatim, jer je harala svinjska kuga i napokon — što se tiče konja — izvozom za potrebe austro-ugarske vojske i izvozom u Italiju.

Ako se, međutim, ima u vidu, da je u tom vremenskom periodu vršen otkup kmetova i djelimično rješavanje agrarnog pitanja (fakultativnim putem t. j. sporazumom age i kmeta), potpuno je razumljivo, da

se to posredno odrazilo i na broju stoke. Seljak je u prvom redu prodavao stoku, da bi došao do novca potrebnog za otkup. Samim otkupom došlo je do rasparčavanja velikih i stvaranja većeg broja manjih zemljišnih posjeda. Novi sitni posjednici nastoje prvenstveno riješiti problem vlastite prehrane proširivanjem oraničnih površina, što u svakom slučaju ide na štetu stočarstva. Ta se situacija stalnim umnožavanjem seoskog stanovništva postepeno samo pogoršavala.

Pri utvrđivanju ostalih razloga opadanja stočarstva u Bosni i Hercegovini u gornjem vremenskom periodu ne može se potcjenjivati ni velika šteta od stočnih bolesti, koje su se redovno pojavljivale, pa ih ni sve opsežne vladine mjere nisu mogle otkloniti. Kako god je seljak uvijek strahovao pred nerodnim godinama zbog teške i gotovo nemoguće prehrane kućne čeljadi, ta ga je briga satirala i za njegovu stoku. Tu nije bilo drugog izlaza, nego — prodaja. U nekim krajevima i samo uništavanje šume imalo je znatnog uticaja na opadanje stočarstva.

Stočni sajmovi (vašari) bili su uvijek, a naročito u jesen, neobično bogati dogonom stoke, osobito goveda. Ta pojava nije bila posljedica viška stoke kod seljaka, nego pretežno potrebe novca za druge svrhe u njegovom domaćinstvu, zatim za porez, otplatu dugova i t. d. To je sve ubijalo cijenu stoke, koja i tako po svojem kvalitetu nije bila ni na kakvoj zavidnoj visini. Ako se, međutim, radilo o prodaji zbog oskudice stočne hrane za pretstojeću zimu, onda je cijena išla još niže. Kupci stoke i njihovi posrednici znali su to vrlo dobro, pa su takvu seljakovu situaciju obično iskorištavali. I sama je Zemaljska vlada raspuštala svoje »mljekarske udruge«, jer vlasnicima stoke nije mogla obezbijediti potrebnu stočnu hranu, pa time je razumljiviji bio položaj siromašnih seljaka, koji nisu mogli dospjeti ni u takve vladine »udruge«.

U kojim je razmjerama seljak prodavao svoju stoku, pokazaće ovih nekoliko primjera. U samoj Derventi je u toku 1910 g. na sedmičnim i godišnjim sajmovima prodano: 4.360 volova, 4638 krava, 3.516 junadi, 1.022 teleta, 96 bikova, 1.854 konja, 10.980 svinja, 3.084 ovce i 942 koze — za 1,954.265.— kruna. Na stočne sajmove u Banjaluci dotjerano je u 1912 godini: 4.000 konja, preko 16.000 goveda, 25.000 ovaca i koza i preko 38.000 svinja. Na stočne sajmove u Varcar — Vakufu (Mrkonjić — Grad) seljaci su godišnje dogonili oko 20.000 grla krupne i 40.000 sitne stoke. Ovakvi stočni sajmovi održavani su u svima većim i manjim mjestima, gdje je stočarstvo bilo razvijeno, a trajali su po jedan, tri, do osam dana, negdje i po dva puta godišnje (proljeće i jesen).⁶⁴⁾

Klanje stoke za domaću potrošnju, a naročito izvoz, djelovali su u dva pravca na smanjivanje broja stoke. Klanjem i izvozom uništavala se dobrim dijelom mlada stoka (telad, janjci, prasad), pa je time ne samo opadao broj stoke, nego je onemogućavan normalni prirast kroz njihov novi podmladak.

Izvoz je svakako predstavljao najznačajniju stavku u toj računici. Prema statističkim podacima izvezeno je iz Bosne i Hercegovine za vri-

⁶⁴⁾ »Bosanski glasnik«, kalendar Zemaljske vlade za BiH, za 1918 g.

jeme od deset godina (1903—1912) ukupno 2,499.024 grla razne krupne i sitne stoke. To znači, godišnje oko 250.000 grla.⁶⁵⁾

O st'anju peradarstva ne postoje detaljniji podaci. 1879 i 1895 g. perad nije ni popisivana. Kod popisa u 1910 g. nađeno je u Bosni i Hercegovini ukupno 2,230.574 komada razne peradi.

U razvoju pčelarstva službeni statistički popisi su utvrdili slijedeći broj košnica i pčelara (domaćinstva i ustanove):

	1879 g.	1895 g.	1910 g.
a) košnice sa pokretnim saćem	—	—	12.820
b) košnica sa nepokr. saćem	111.148	140.061	182.384
S v e g a:	111.148	140.061	195.204
broj pčelara	?	41.187	42.629

1895 g. bilo je već nešto i modernih košnica sa pokretnim saćem, ali nisu odvojeno popisivane, dok u rezultatima popisa iz 1879 g. nije iskazan broj pčelara.

Upoređujući podatke od 1895 i 1910 g. upada u oči, da se broj košnica povećao za približno 39,4%, dok je broj pčelara porastao samo za 3,5%, odnosno godišnje prosečno po 100 novih pčelara. Međutim i u tome godišnjem porastu ogledaju se dobrim dijelom posljedice cjepkanja seljačkih posjeda kao i osnivanja novih pčelinjaka kod osnovnih škola i oružničkih (žandarmerijskih) postaja, koje su se također mnogo bavile pčelarstvom. Razlog, što u broju pčelara nije postignut veći napredak, treba da se traži u naročito destimulativnom djelovanju loših pčelarskih godina i u propagandi usmjerenoj gotovo isključivo na moderno pčelarenje. A to je seljak vrlo teško prihvaćao. Zbog toga je u ono doba najvažniji uspjeh pčelarstva u tome, što je košnica sa pokretnim saćem konačno počela prodirati u narod. Taj je uspjeh međutim relativan, jer su se moderne košnice nalazile uglavnom kod gradskih pčelara (zemljoposjednika), kod državnih službenika i donekle radnika (pretežno stranaca), a kod seljaka samo u neznatnom broju — kod onih naprednijih pčelara. Iako je (1910 g.) na selu bilo gotovo triput više modernih košnica nego kod gradskih pčelara, ipak je na jednog gradskog pčelara dolazilo prosječno 24 a na seoskog samo 0,2 moderne košnice. A i to, što je bilo na selu, nalazilo se u pčelinjacima učitelja i oružničkih postaja.

Što se tiče proizvodnje meda, može se uzeti kao približno. da je u vremenu od 1879 do 1918 g. udvostručena i porasla od 1.000 na kojih 2.000 tona prosječno godišnje.

Svinjogojstvo je naprotiv stajalo slabije nego za vrijeme turske vladavine. Bosanska vlada je nastojala, da i tu privrednu granu sistematski unaprijedi, ali nije uspjela da je proširi u narod ni u približno zadovoljavajućem obimu. Ukupna proizvodnja svilenih čaura (kokona) i

⁶⁵⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913, str. 77.

broj domaćinstava (uključujući tu i razne ustanove), koja su se bavila svilogoilstvom, kretali su se ovako:

Godina	Ukupna proizvodnja čaura (kokona)	Broj domaćinstava
1902	1.838 kg	181
1905	2.171 kg	140
1911	5.225 kg	521
1914	5.275 kg	418

Kao odgajivači svilene bube ostali su uglavnom oni učitelji i vladine poljoprivredne ustanove, preko kojih je vlada nastojala da djeluje u tom pravcu na sam narod. U svilogoilstvu su se više isticali jedino talijanski kolonisti u okolini Banjaluke.⁶⁶⁾

Imajući u vidu sve, što je naprijed istaknuto o povećanju poljoprivredne proizvodnje i o stvarno postignutim rezultatima, logičan je zaključak, da je to posljedica znatno pojačanog i nešto racionalnijeg rada i gospodarenja našeg seljaka, što je sve izazvano onim mnogim naprijed spomenutim okolnostima. Tu se napokon odražavalo i ono praktično i zakonodavno djelovanje bosanske vlade i njezinih stručnih organa u poljoprivredi, naročito kroz raznovrsne njezine poljoprivredne organizacije i ustanove. Međutim, čim je seljakov proizvod dospio za potrošnju ili trgovinu, prestajala je svaka veza vlade i vladinih ustanova sa samim seljakom. On je tada bio prepušten na milost i nemilost zelenaške trgovine i eksploatacije. Povećanu proizvodnju pratila je dosljedno i još jača eksploatacija. Zbog toga je stanje seljaka bile iz godine u godinu sve teže. To se naročito odražavalo na sveopćoj zaduženosti seljaka kod trgovaca, raznih seoskih zelenaša, banaka, zadruga i kod svakoga, gdje je mogao dobiti novac, hranu ili drugu potrebnu robu na poček.

Domaća inteligencija i radništvo

Vrlo malo je bilo domaće inteligencije, koja je tu mogla pomoći ili ukazati na bar neki izlaz iz takve teške situacije. Vrlo vješto negovani državni birokratizam uspijevao je da i domaćeg našeg čovjeka — intelektualca ukalupi u svoju okupatorsku mašineriju, koja je služila interesima Beča i Peš'ce. Posljedice takvog odvajanja domaće inteligencije od vlastitog naroda ne samo da su se teško odrazile na kulturno-prosvjetnom i privrednom stanju najširih narodnih slojeva, nego su odigrale svoju ulogu u stvaranju jednog pogubnog birokratsko-činovničkog mentaliteta, koji se povlači decenijama i decenijama — iz pokoljenja u pokoljenje.

⁶⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 269), Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1914—1916 (str. 63), Sumarni izvještaj Trg. i obrtničke komore za BiH 1911 i 1912 (str. 16) i »Bosanski glasnik«, kalendar Zemaljske vlade za BiH za 1918 g. (str. 161).

Nije bez interesa, ako se — govoreći o privrednim, a naročito poljoprivrednim prilikama Bosne i Hercegovine — dotakne i pitanje materijalnog položaja tog službeničkog državnog aparata u ovoj zemlji. Ne može se reći, da je prosjecni državni službenik živio tada visokim standardom. Izuzimajući više državne činovnike, pojedine sañce činovnike, zatim izvjesne kategorije službenika, koje su smatrane od naročite važnosti po interese Austrije — ostali službenici nisu bili zadovoljni svojim stanjem. Naročito su teško živjele obitelji sa djecom (tada nije bilo nikakvih doplataka za djecu). Zbog toga je neobično cvala sitna korupcija. Domaći sin, mali službenik, — a pogotovu radnik ili seljak — nije mogao ni misliti na školovanje svoje djece. To je sebi mogao dozvoliti samo bogatiji trgovac, veleposjednik i uglavnom viši činovnik.

Zanimljivo je ovom zgodom uporediti cijene seljakovih poljoprivrednih proizvoda sa platom jednog vladinog višeg činovnika u našoj zemlji. A tih viših činovnika bilo je dosta, ne samo u Sarajevu, nego i po svim kotarskim mjestima. Oni su izreda bili gotovo isključivo stranci. Poslužićemo se primjerom samo sa nekoliko najvažnijih poljoprivrednih proizvoda. Tako je naš seljak za godišnje izdržavanje samo jednog višeg činovnika trebalo, da da državi u porezu: 10.000 kg. pšenice, 5.000 kg. krompira, 500 kg. svinjske masti, 100 kg. slanine, 300 kg. govedeg mesa, 100 kg. butera, 500 kg. suhih šljiva, 500 litara vina, 100 litara rakije, 1 bika, 10 dobrih konja, 10 do 15 krava — svaka sa teletom. Vrijednost svih ovih seljakovih proizvoda odgovarala je približno godišnjoj plati tog činovnika (t. j. oko 6.490 kruna).

Oni najviši vladini činovnici, koje je također izdržavao naš seljak, stajali su ga i do dvaput toliko.

Što se tiče radničkih nadnica, tu se ne može govoriti o nekoj standardnoj nadnici, utvrđenoj, bar u minimalnom iznosu, nekim zakonskim ili drugim propisima, pa čak ni ugovorima. Radnici su morali istovremeno da se bore za skraćivanje radnog vremena, za višu nadnicu i za bolje uslove rada. Međutim u tome su mogli nešto da uspiju istom kasnije, kada su u izvjesnoj mjeri stvorili svoje organizacije i kroz njih provodili potrebne akcije u vidu manjih, lokalnih pokreta pa do štrajkova u manjem ili većem obimu. Oni su na taj način ipak uspijevali, da su i poslodavci i bosanska vlada počeli da vode bar donekle računa o teškom položaju radnika. Naročito je značajan bio generalni štraj 1906 g., koji je obuhvatio sve važnije industrijske bazene Bosne i Hercegovine.

Kada je 1910 g. počelo zasjedanje Bos.-herc. sabora, uputio je narodni poslanik Petar Kočić bosanskoj vladi — među ostalim — i slijedeće pitanje: »Je li poznato vladi mizerno i bijedno stanje građevinskih radnika u Sarajevu« Tada mu je vladin odjelni pretstojnik odgovorio: »Nakon š'raika u god. 1906., odnosno nakon u zadnjim godinama sklopljenih ugovora između građevinskih radnika i službodavaca, iznaša zarada izučenih radnika dnevno prosječno 7 K, a kod nekih radnika i više, dočim se nadničari plaćaju dnevno 2, $\frac{1}{2}$ do 4 K. To sve kod 10-satnog dnevnog rada. Sada traže građevinski radnici među ostalim 9 satni radni dan, ukinuće akorda i najnižu nadnicu od 60 h do 75 na sat, za razne kategorije

izučenih radnika. Građevinski poduzetnici očituju da na ove zahtjeve ne mogu pristati.⁶⁷⁾

Međutim nekako istodobno objavio je Glavni radnički savez za BiH u Sarajevu, da prosječno dnevno zaslužuju: stolari 4,40 kruna, građevinari (zidari i tesari) 5,20, pekari 5.—, krojači 5.— (ako rade na komad i do 6.—), obučari 3,50, kovinari (bravari i sl.) od 4.— do 6.—, bojadisari 5.—, zanatlije u pivari 5.— a fizički radnici u pivari od 2—3.—, radnice u duhanskim tvornicama od 0,80 do 3.— kruna dnevno.⁶⁸⁾

U 1911 g. mali su rudari prosječnu nadnicu: u Kaknju 2,38 kruna, u Zenici 2,78, u Varešu 3,19 a radnici u vareškoj talionici 3,11 kruna. 1912 g. iznosile su rudarske nadnice: u Kaknju 2,75 kruna, u Zenici 2,91, u Varešu 3,45 (u talionici 3,35) kruna.⁶⁹⁾

Veliki broj radnika i službenika morali su da traže načina, kako bi na bilo koji način nadoknadili ono, što im je manjkalo za redovno uzdržavanje njihovih obitelji. To se obično postizalo vanuredskim i vanradioničkim radom kod privatnih preduzeća i radionica. Znatnu pomoć, naročito kod radnika, pružalo im je baštovanstvo odnosno povrćarstvo za vlastitu potrebu. U prilog tome išla je okolnost, što se po'rebno zemljište moglo naći vrlo lako, i uz minimalnu zakupninu.

Na sličan je način i seljak tražio bilo sezonsku ili stalnu zaradu kod građevinskih preduzeća, naročito kod izgradnje puteva i željeznica, zatim u šumskoj industriji, rudnicima, u duhanskim otkupnim uredima i duhanskim tvornicama i t. d. Međutim, to je sve bilo ne samo premalo za tolike potrebe sela, nego je takva mogućnost uposlenja postajala samo u izvjesnim krajevima, gdje je onaj suvišak seoske radne snage mogao naći bar neko uposlenje. Zbog toga je poljoprivreda, kako s obzirom na broj seoskog stanovništva, tako i na strukturu same privrede, ostala osnovnim problemom, sa kojim se i bosanska vlada morala stalno da bori. To se najbolje vidi po mnogobrojnim i raznovrsnim poljoprivrednim ustanovama i organizacijama, koje je bosanska vlada osnivala i njima rukovala. U slijedećem poglavlju prikazani su najvažniji oblici tih poljoprivrednih ustanova i organizacija na području Bosne i Hercegovine.

⁶⁷⁾ Zapisnik XVI sjednice B.-h. sabora od 23 jula 1910, citirano prema »Večernjem sarajevskom listu« br. 177 od 25. jula 1910.

⁶⁸⁾ Izvještaj o radu od juna 1909 do juna 1910 za IV kongres, Sarajevo 1910 g.

⁶⁹⁾ Sumarni izvještaj Trg. i obrtničke komore za BiH u 1911 i 1912 g. (str. 56, 58 i 60).

I

Poljoprivredne ustanove Zemaljske vlade
za Bosnu i Hercegovinu

KOTARSKKE PRIPOMOĆNE ZAKLADE

Austrija je prigodom okupacije Bosne i Heregovine zatekla u ovoj zemlji priličan broj primitivnih, ali za ono doba vrlo korisnih kreditnih uslova, koje su bile poznate pod imenom »menafi-sanduci«, što znači »korisni sanduci« ili blagajne. Njihovo poslovanje za turskog vremena sastojalo se u tome, što su u tu ustanovu seljaci davali jedan dio od godišnjeg roda žita, s tim da se u pogodno vrijeme proda i iz dobivenih novčanih sredstava daju seljacima potrebni zajmovi. Dolaskom Austrije i novostvorenim političkim i privrednim prilikama počeli su ti »sanduci« gubiti na svome značaju. Međutim, u zimu 1879/1880 g. došlo je do velike gladi na selu, pa je vlada morala intervenirati novčanom pomoći selu. Da bi ubuduće izbjegla davanje novčanih pomoći, vlada se sjetila menafi-sanduka, koji bi ipak mogli poslužiti, da se sam narod međusobno pomaže u slučaju budućih nerodnih godina ili eventualnih elementarnih šteta u poljoprivredi. Zbog toga je vlada 4. marta 1881 g. iznijela pred »Zemaljsko upravno vijeće za Bosnu i Hercegovinu« svoj prijedlog, da se pristupi osnivanju odnosno preuređenju menafi-sanduka.¹⁾

Upravno vijeće je jednoglasno usvojilo vladin prijedlog, pa je zaključilo (navodimo samo najbitnije iz tih zaključaka):

a) Vlada treba da što hitnije pristupi obnavljanju već postojećih menafi-sanduka i da ih osnuje i u onim kotarima, gdje sada ne postoje;

b) Seljaci treba da svake godine predaju u menafi-sanduk 1—2% od svoga žita u naturi ili u novčanoj protuvrijednosti s tim, da kotarska vijeća — medžlisi (savjetodavni organ kotarskog pretstojnika) odrede tačan procenat;

c) Način, kako će se upravljati menafi-sanducima propisaće Zemaljska vlada, novčano poslovanje obavljace se preko državnih poreskih ureda, a zajmove će odobravati kotarski medžlisi.²⁾

Međutim, do stvarnog reorganiziranja menafi-sanduka došlo je istom 1886 g. povodom učestalih nerodnih godina i gladi u gatačkom kotaru. Vlada je dotada odobrila tamošnjem stanovništvu novčanu pomoć od 10.000.— kruna s tim, da se taj novac vrati državi u poljoprivrednim pro-

¹⁾ Zemaljsko upravno vijeće za Bosnu i Hercegovinu bilo je savjetodavno tijelo Zemaljske vlade a sačinjavali su ga 12 imenovanih uglednih građana iz BiH (4 muslimana, 4 srp.-pravoslavna, 3 katolija i 1 jevrejin), 3 zamjenika (po jedan musliman, srp.-pravoslavni i katolik) te sarajevski gradski načelnik i podnačelnik.

²⁾ Zapisnik II. o zasjedanju Zemaljskog upravnog vijeća za BiH, održavanog 4. marta 1881 g. u Sarajevu (Drž. arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva br 2.382/BH-1881).

izvodima. Gačani međutim ne samo da nisu vratili taj zajam nego su opet 1886 g. zatražili novu pomoć. Vlada je pristala da im pruži i novu pomoć ali pod uslovom, da se u Gacku osnuje neka novčana ustanova za kreditiranje seljaka a vlada će tako osnovanoj ustanovi davati kroz pet godina po 2.000.— kruna priloga, ako narod pristane da se takva ustanova osnuje i da sam narod sa svoje strane doprinosi toj ustanovi isto tako po 2.000.— kruna kroz pet godina. U tom slučaju Gačani neće morati da vraćaju vladi ni onih dužnih 10.000.— kruna, nego da i taj dug uplate u tu novu ustanovu kao početni kapital. Uz taj svoj prijedlog vlada je odmah poslala i nacrt pravila te ustanove, koja će se zvati »**Kotarska pripomoćna zaklada**«. Pretstavnici i starješine gatačkog kotara prihvatili su taj vladin prijedlog, pa su seljaci odmah dali 1.000 tovara ječma, što im je priznato kao uplata u vrijednosti od 10.000 kruna gotovog novca za svih predviđenih pet godina. I vlada je onda odjedamput uplatila svoj dio od 10.000.— kruna, pa se odmah još 1886 g. pristupilo osnivanju te prve »Kotarske pripomoćne zaklade« u Bosni i Hercegovini, sa tako sa-
branim početnim kapitalom od 30.000.— kruna.³

Tako je ovaj gatački slučaj bio samo povod za dalju akciju vlade na osnivanju kotarskih pripomoćnih zaklada i preuzimanju imovine dota-
dašnjih menafi-sanduka, koja je tada iznosila zamašnu svotu od 400.000.—
zlatnih kruna.⁴)

Pravila gatačke pripomoćne zaklade bila su nešto prerađena, ali su ipak u svojoj osnovi poslužila kao uzorak za sve ostale zaklade, koje su kasnije osnivane.

Najznačajnije odredbe iz pravila tih vladinih kotarskih pripomoćnih zaklada su ove:

Novčana sredstva sastojala su se iz:

a) Osnovnog doprinosa, što ga je Zemaljska vlada stavljala na raspolaganje svakoj novoosnovanoj zakladi;

b) Nameta (prireza) na desetinu i zemljarinu, koji je narod morao uplaćivati određeni broj godina predviđen pravilima. Taj namet je iznosio — kako kod koje zaklade — od 1 do 4% na desetinu. Najveći broj zaklada naplaćivao je 2%;

c) Redovnog godišnjeg doprinosa Zemaljske vlade u istoj visini i kroz isto toliko godina, koliko bude narod uplaćivao;

d) Imovine »menafi-sanduka«, koju preuzima novoosnovana zaklada;

e) Kamata glavnice i eventualnih dobrovoljnih priloga.

Sve naplaćene kamate išle su u korist posebnog rezervnog fonda same zaklade, jer kotarske pripomoćne zaklade nisu trebale ništa trošiti za svoju administraciju. Sve je troškove snosila zemaljska uprava odnosno nadležni kotarski ured.

Visina cjelokupne imovine svake zaklade kao i njezinog rezervnog fonda bila je unaprijed određena samim pravilima. Kada su sredstva re-

³) Izvještaj o upravi BH 1906, str. 353.

⁴) Hamdija Kreševljaković: Menafi-sanduci (Poljodjelske pripomoćne zaklade) u Bosni i Hercegovini (1866—1878), Sarajevo 1940, str. 19.

zervnog fonda dosegla visinu određenu pravilima, onda su kamate od zajmova išle u korist glavnice same zaklade. Kada je, međutim, i glavni-
ca zaklade narasla do svoje određene visine, mogla se jedna trećina na-
plaćenih kamata upotrebiti u dobrotvorne i općekorisne svrhe dotičnog
kotara.

Zajmovi su davani za potrebe kućanstva, za nabavku ljudske i sto-
čne hrane, stoke za priplod, sjemena i poljoprivrednih sprava, za kupo-
vinu zemlje, za opravku kuća i gospodarskih zgrada, za otplatu dugova
i t. d. Isto tako su se mogli odobravati zajmovi i iz sredstava rezervnog
fonda — prikupljenih od kamata na redovne zajmove iz sredstava same
zaklade, ali samo u slučajevima izvanrednih potreba, kao što su: nerodne
godine, poplava, haranje govede kuge i sl. Odobravanje zajmova vršeno
je obično jedamput godišnje, u proljeće, a njihovo vraćanje također od-
jedamput iste jeseni nakon žetve. Izvjesni zajmovi, neka vrsta investi-
cionih, odobravani su na tri godine. Produženje otplate dozvoljavano je
samo u iznimnim slučajevima. Zaklada je mogla davati zajmove do iznosa
od 200 kruna. Preko toga iznosa zajam je mogla odcbiti samo Zemaljska
vlada. Kamata je bila 4% odnosno 6% — već prema svrsi i namjeni poje-
dinog zajma, a ovaj se mogao odobravati u gotovom novcu ili u poljo-
privrednim i industrijskim proizvodima. Molilac zajma do iznosa od 200
kruna, morao je pribaviti jamstvo jednog jamca. Za zajmove preko 200
kruna trebalo je dva jamca. U naročitim slučajevima dužnik je morao
dati gruntovno uknjiženje na nekretnine. Za manje zajmove do 40 kruna,
ukoliko su uzimani u svrhe predviđene pravilima, nije bilo potrebno ni-
kakvo drugo jamstvo, osim samog dužnika.

Postupak oko traženja i podjele zajma bio je usmen. Trebalo je
otići kod kotarskog predstojnika (sreskog načelnika), odnosno kod same
zaklade i tu se prijaviti za zajam. Te su se usmene molbe ubilježavale u
jedan naročiti registar redom, kako su se prijavljivali pojedini zajmotra-
žioci. U registar se upisivala i visina potrebnog zajma te svrha, u koju se
traži. Poslije toga politička i poreska vlast ispituju prilike svakog molioca,
a onda kotarski predstojnik odobrava svaki pojedini zajam — kome će
se i koliko dati. Istina, prema pravilima zaklade, predstojnik je trebao
prije toga saslušati mišljenje odbora zaklade ili »stalnog savjeta« kao
užeg odbora zaklade. Ali, taj »odbor« i taj »savjet« imali su samo savje-
todavni karakter. Odbor se sastojao od članova kotarskog medžlisa (vije-
ća), zatim od predstavnika, koje su svake godine birale seoske starješine
između najstarijih ljudi u mjestu. Izbor članova odbora zaklade potvrđi-
vao je kotarski predstojnik. Između ovako izabраних i potvrđenih čla-
nova odbora predstojnik je odabirao svoj »stalni savjet« u poslovima
zaklade.

S vremenom se postupak oko podjeljavanja i isplate zajmova toli-
ko »pojednostavio«, da je u sezoni odobravanja zajmova bio napravljen
raspored općina, koje u koji dan dolaze na red. Seoske starješine bi toga
dana skupile sve reflektante na zajam i dovodili ih u zakladu. Tu bi se
onda svršavao posao oko jamstva i podjele zajma i novac isplaćivao. To
je bio »svečani« dan tih seljaka, jer se novac često odmah nemilice tro-

šio, u što treba i ne treba. Taj postupak i sistem podjele zajmova kritikovani su također i u bosanskom saboru.

Kotarske pripomoćne zaklade nisu osnivane po propisima trgovačkog zakona. One su bile ustanove, koje su stvarane naredbenim putem od strane Zemaljske vlade. Prema tome nisu imale ni svojih članova, kao što je slučaj kod ostalih društava. Poreski je ured vodio svu administraciju i poslovne knjige ovih zaklada. Seljak je za njih znao utoliko, što je morao kroz izvjesno vrijeme u njih uplaćivati svoj doprinos u obliku nameta na desetinu i što je mogao »od kotara« — kako je on to zvao — dobiti zajam. Visina pojedinačnog obaveznog doprinosa zakladi bila je zavisna od visine desetine, koju je seljak plaćao državi kao redovni porez. Prema tome, taj doprinos nije bio jednak kod svih seljaka. Ali, zato je bio obavezan za sve seljake dotičnog kotara. Uplaćeni doprinos postao bi sastavnim dijelom imovine zaklade, na koji on nije više imao nikakvog prava raspolaganja ni vlasništva.

Zemaljska je vlada u kratkom vremenu proširila mrežu kotarskih pripomoćnih zaklada po cijeloj Bosni i Hercegovini. Iza Gacka (1883) osnovana je iduće, 1887 godine, ista takva zaklada u Nevesinju i postepeno u svima seoskim kotarima — ukupno 51 zaklada.⁵⁾

Iako je bosansko-hercegovačka vlada bila neobično zadovoljna, a i ponosna, tako naglim razvojem mreže kotarskih pripomoćnih zaklada — jer one su obuhvatile cjelokupno poljoprivredno stanovništvo Bosne i Hercegovine — ona je ipak ubrzo uvidjela, da rješenje poljoprivrednog kredita nije tako jednostavna stvar, kako je to ona mislila i za zelenim stolom sračunala. Prva i najveća teškoća je bilo pomanjkanje sredstava. Jer je ono, čime su raspolagale zaklade, bilo premalo za podmirenje i onih najnužnijih potreba u seljačkom kreditu. Zbog toga je vlada bila prisiljena da se obrati Privilegovanoj zemaljskoj banci za BiH i da s njom sklopi ugovor, prema kome će banka odobriti svakoj zakladi kredit do visine imovine, kojom raspolaže svaka pojedina zaklada. Ali zato su zaklade obavezne, da svu svoju suvišnu gotovinu, kada im nije potrebna, moraju ulagati u ovu banku. Tako je, silom prilika Zemaljska banka postala **finansijskom centralom** za sve kotarske pripomoćne zaklade u BiH. To je bilo 1896 godine, t. j. odmah druge godine kako je osnovana navedena banka.

Kako su, međutim, dotada zaklade poslovale samo svojim vlastitim, besplatnim novčanim sredstvima, sada — uzimanjem kredita uz kamate — dolazi do finansijskog poremećaja u svima zakladama. I vlada u Sarajevu kao i bečka vlada morale su se pozabaviti tim problemom. Izlaz je naden u tome, što je odobreno zakladama da povise kamatnu stopu na zajmove od 4% na 5% godišnje — počev od 1. januara 1904 godine, a od 1905 godine na 5½%. Do povećanja kamatne stope na zajmove moralo je doći i zbog toga, što su zaklade u ovom razvoju proširivale svoje poslovanje, pa su se povećali i troškovi, koje su zaklade morale djelimično same snositi iz svojih sredstava. Posebno namješteno stru-

⁵⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906, str. 353.

čno osoblje (poljoprivredni tehničari) morala je sada plaćati svaka zaklada iz svojih sredstava.

Dalja teškoća bila je u tome, što su seljaci slabo vraćali svoje dugove. Tako su se sredstva zaklada postepeno zaleđivala kod njihovih dužnika. Osim toga, novac, pozajmljen za nabavku sjemena i hrane, trošen je u druge svrhe i seljak je opet ostajao i bez sjemena i bez hrane. Dug nije mogao odakle vratiti, pa je zaklada, odnosno kotarski ured u ime zaklade, morao ovrhom naplaćivati tražbine. Zbog toga je vlada još 1898 godine obustavila dijeljenje zajmova iz zaklada u gotovom novcu za nabavku sjemena i hrane, te im stavila u dužnost, da one za svoj račun nabavljaju sjeme i hranu za cijeli kotar i dijele narodu kao zajam, sve preračunato na novčanu vrijednost, u koju su odmah uračunate i kamate na taj robni zajam.

Kotarske pripomoćne zaklade — onakve kakve su bile — pokazale su se, međutim, preslabim da bi mogle odgovoriti zadacima, koje im je postavila bosanska vlada, odnosno bečko ministarstvo. Naime, ubrzo su se kotarske zaklade našle opet pred onim istim problemima — **pomanjkanje finansijskih sredstava**. Zaklade su, istina, mogle dobiti kredit, ali samo do visine njihove imovine. To je Zemaljska vlada bila već uredila sa Privilegovanom zemaljskom bankom za BiH u Sarajevu. Ali, kredit do te visine bio je nedovoljan za sve veće i veće potrebe pripomoćnih zaklada. Zbog toga vlada stavlja 1904 godine svoj prijedlog Zajedničkom ministarstvu, da se izvrši **reorganizacija kotarskih pripomoćnih zaklada**, kako bi se one mogle koristiti većim bankovnim kreditima nego što su mogle po dotadašnjim pravilima. Ukupna imovina svih zaklada te godine iznosila je 3.574.382,42 krune, pa su sve skupa mogle dobiti samo još toliko kredita, tako da su u najpovoljnijem slučaju mogle raspolagati sa ukupno nešto preko 7 miliona kruna sredstava. Međutim, po novom nacrtu pravila predviđala se mogućnost zaduženja svake pojedine zaklade do peterostrukog iznosa vlastite imovine. Ali, uzimanje tih kredita bilo je vezano uz odobrenje bosanske vlade odnosno ministarstva. Vlada je mogla odobriti zaduženje samo do trostrukog iznosa imovine zaklade, a ministarstvo do peterostrukog iznosa.

Trebalo je, međutim, riješiti i pitanje jamstva za takve kredite, jer nijedan novčani zavod neće dati kredit bez odgovarajućeg jamstva odnosno pokrića. Taj problem riješila je vlada jednim zaobilaznim i posrednim putem. Poznato je bilo, naime, da ni kod osnivanja ovih zaklada nisu bili pitani seljaci, koji hoće a koji neće pristupiti u zakladu. Oni nisu ni davali ni potpisivali bilo kakve izjave ili pristupnice, pa prema tome nisu davali ni svoju saglasnost ni pristanak za preuzimanje bilo kakvih obaveza za ove zaklade. Za osnivanje zaklade tražena je samo saglasnost i pristanak seoskih starješina i članova medžlisa. Oni su to sve svršavali sa kotarskim predstojnikom — u ime i ispred svih seljaka dotičnog kotara. Tim istim putem krenula je Zemaljska vlada i sada, kada su seljaci trebali preuzeti i jamstvo do trostrukog odnosno peterostrukog iznosa imovine kotarske zaklade. Vlada je jednostavno zatražila od tih istih seoskih starješina i medžlisa, da oni u ime svih seljaka njihovog kotara

potpišu izjave, ^{da} seljaci cijelog kotara **preuzimaju** na sebe **solidarno jamstvo** za obaveze zaklada po novim pravilima. U slučaju gubitka odnosno neutjerivosti tražbina od pojedinih seljaka — dužnika, zaklada je na temelju novih pravila mogla razrezati naplatu od svih seljaka u kotaru, razmjerno visini desetinske obaveze svakog pojedinog seljaka. Prema tome se tako nastali gubitak ne bi naplaćivao u jednakim dijelovima, nego razmjerno visini državnog poreza (desetine). 1908 godine zaklade su morale ustanoviti posebni »sigurnosni fond«, koji je služio za podmirivanje gubitaka odnosno neutjerivih tražbina, pa se istom poslije iscrpljenja tih sredstava moglo pristupiti razrezivanju naplate od samih seljaka — uz prethodno odobrenje vlade.

Naturivši tako seljacima preuzimanje jamstva za obaveze zaklade, vlada je bila prisiljena da i sa svoje strane učini izvjesne ustupke. I njoj je, naime, postalo jasno, da ne može na jednoj strani kotarski predstojnik samovlasno upravljati zakladom, a na drugoj narod materijalno odgovarati za njegove propuste i eventualno za njegovu poslovnu nesposobnost. Zbog toga je ona u novim pravilima izmijenila ulogu kotarskog predstojnika. Dotada je on odlučivao u poslovima zaklade, a dodijeljeni mu odbor bio samo neko čisto formalno savjetodavno tijelo. Sada, po novim pravilima, odbor odlučuje a kotarski predstojnik postaje »savjetodavni organ«. Međutim, razumljivo je, da su se kotarski predstojnici teško odricali one već kroz dugi niz godina duboko uvriježene prakse, da oni sami o svemu odlučuju. Takav postupak bio im je tim lakši i »opravdaniji«, jer su — i po novim pravilima — kotarski predstojnici bili određeni da predsjedavaju sjednicama odbora u zakladama. Njihovi postupci u poslovima zaklada ostali su uglavnom isti kao što su bili i prije. Zbog toga je bilo oštre kritike i u bosanskom saboru.

Izvršenom reorganizacijom priznata je zakladama i nešto veća samostalnost u pogledu visine pojedinog zajma, koji one mogu odobriti. Dok je prije ta granica utvrđena sa 200 kruna, sada je — ali samo za investicione zajmove — povišena na 600 kruna. Preko iznosa od 200 kruna (za obične, potrošne zajmove) i iznosa od 600 kruna (za investicione zajmove) bilo je i nadalje potrebno odobrenje Zemaljske vlade.⁶⁾

Vlada je cijelom ovom reorganizacijom namijenila kotarskim pripomoćnim zakladama vrlo značajnu ulogu u seljačkoj privredi. Ona im je također stavila u zadatak saradnju i pomoć pri osnivanju »žitnih hambara« u kotarskim mjestima, zatim pomaganje pri osnivanju zemljoradničkih zadruga i drugih poljoprivrednih seljačkih ustanova i preduzeća. Međutim, zaklade su se smjele u te poslove i u tu saradnju upuštati samo uz **prethodno odobrenje** Zemaljske vlade. Drugim riječima, to znači, da su kotarske zaklade smjele sarađivati na osnivanju samo vladinih ustanova, raznih zaklada i »zadruga«, odnosno samo onih ustanova i preduzeća, koja će s'ajati pod kontrolom vlade. Jer, do reorganizacije pripomoćnih zaklada dolazi u vrijeme, kada su se počele pojavljivati u raznim

⁶⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajed. ministarstva Beč, br. 11.818/BH — 1904 (pravila reorganizovanih zaklada).

krajevima Bosne i Hercegovine sve češće i češće akcije za osnivanje nacionalnih zemljoradničkih zadruga. Sa tom pojavom domaćeg zadrugarstva vlada je morala računati, kada je pristupila reorganizaciji svojih potpornih zaklada. I ta, pravilima zaklada predviđena saradnja sa zemljoradničkim zadrugama urebalo je da posluži samo postepenom potčinjavanju nacionalnih zadruga vladinim zakladama. Jer, u programu vlade bio je predviđen takav razvoj zaklada i zadruga, da zaklade koje su sve izreda bile u sjedištima kotarske političke vlasti, postanu novčane centrale i za nacionalne zemljoradničke zadruge, odnosno njihov **kotarski zadružni savez**.⁷⁾ Međutim, vlada nije u tome uspjela.

Potrebno je također napomenuti, da je i kod biranja članova odbora ovih zaklada — kao i svuda u vladinoj politici — bio mjerodavan vjerski ključ. Pravila svake pojedine zaklade predviđala su, koliko odbor- ničkih mjesta pripada pojedinoj vjeri — prema broju stanovnika po vje- rama u odnosnom kotaru. Tako je na pr. pravilima **prve reorganizovane zaklade** u Žepču (1905 g.) bilo određeno, da se njezin odbor sastoji iz 10 muslimana, 5 pravoslavnih i 10 katolika.⁸⁾

Vlada je neobično žurila sa reorganizacijom zaklada. Već iste, t. j. 1905 godine, bilo je organizovano 7 pripomoćnih zaklada, (Žepče, Livno, Bugojno, Derventa, Tešanj, Zvornik i Ljubuški). Do konca jula 1907 godi- ne taj broj se popeo na 40 zaklada, a početkom 1908 bile su konačno sve reorganizovane (51 zaklada).⁹⁾

Vlastita sredstva, odnosno ukupna imovina kotarskih pripomoćnih zaklada, ostala je kroz cijelo vrijeme njihovog postojanja razmjerno mala. Jer, — kako smo već rekli — zakladama je bilo obuhvaćeno cjelokupno seosko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Međutim, zahvaljujući — poslije reorganizacije započete u 1905 godini — mogućnosti za dobivanje kredita do peterostrukog iznosa vlastitih sredstava (oko 4.000.000 kruna), zaklade su se mogla koristiti tuđim sredstvima za još 200.000 kruna ili ukupno sa 24.000.000 kruna raspoloživih sredstava.

Koliko je iznosila i kako je rasla **ukupna imovina** svih pripomoćnih zaklada nekoliko godina prije njihove reorganizacije, odnosno u doba, kada se počela javljati ideja o osnivanju prvih nacionalnih zemljoradni- čkih zadruga u BiH kao i kasnije, kada su one već počele hvatati jačeg maha u BiH pokazuje ovaj pregled:

⁷⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedn. minist. br. 6.853/BH — 1906.

⁸⁾ Državni arhiv NR BiH spis Zajedn. minist. br. 11.818/BH — 1904 (pravila zaklade u Žepču).

⁹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1908.

Koncem godine	Sredstva za redovno kreditiranje	Sredstva za vanredno kreditiranje	Sigurnosni fond ¹⁰⁾	S v e g a
1901	2,900.956,84	232.981,14	—	3,133.437,98
1902	3,084.385,31	232.476,90	—	3,316.862,21
1903	2,215.849,04	236.999,01	—	3,452.848,05
1904	3,326.325,52	248.056,90	—	3,574.382,42
1905	3,451.753,49	247.867,64	—	3,699.621,13
1906	3,539.328,86	244.471,85	—	3,783.800,71
1907	3,713.667,42	253.848,21	—	3,967.515,63
1908	3,851.176,45	258.574,88	41.200,07	4,498.513,50
1909	3,881.177,63	259.146,04	142.315,27	4,282.638,94
1910	4,029.405,46	266.536,79	202.571,25	4,498.513,50
1911	4,082.378,27	264.193,43	210.000,—	4,556.571,70
1912	3,950.516,19	269.014,18	207.517,85	4,427.048,22
1913	3,958.731,51	261.038,57	210.165,59	4,429.935,67
1914	4,014.398,48	260.022,21	217.464,58	4,491.885,27
1915	3,989.765,14	272.712,18	215.724,45	4,478.201,77
1916	4,135.472,34	275.635,43	228.475,63	4,639.583,40

Vlastita sredstva iznosila su prosječno po jednoj zakladi u 1901 godini 61.440 kruna, a u 1916 godini 90.972 kruna. Prema tome je pojedina zaklada uspjela povećati svoja vlastita sredstva kroz petnaest godina za prosječno 29.532 kruna ili godišnje samo za 1.968 kruna. A to je ujedno prosječno godišnje povećanje i po jednom kotaru (srežu) — za kreditiranje poljoprivrede pomoću vlastitih sredstava.¹¹⁾

Koliko su kotarske pripomoćne zaklade, ukupno svih 51, podijelile godišnje **zajmova** u vremenu od dvanaest godina pokazuju niže navedeni poslovni podaci. Kao karakteristična godina uzeta je 1905, t. j. kao posljednja godina, u kojoj su sve zaklade poslovale po starim pravilima.

godina	kruna	godina	kruna
1905	3,166.549,78	1911	5,216.881,51
1906	3,080.614,76	1912	5,469.133,49
1907	4,939.462,31	1913	4,367.622,73
1908	6,719.835,49	1914	5,484.107,91
1909	6,413.629,07	1915	1,058.079,57
1910	5,885.570,04	1916	2,472.975.80 ¹²⁾

Zajmovi su davani manjim dijelom u gotovom novcu, a većinom u ljudskoj i stočnoj hrani, sjemenu, poljoprivrednim spravama i t. d. Među zajmovima u gotovom novcu bilo je i nešto kredita za otkup kmetovskih selišta. Takvi su krediti, za otkup pojedinih kmetova, davani

¹⁰⁾ »Sigurnosni fond« pri zakladama ustanovljen je 1908 godine. Služio je za pokriće eventualnih poslovnih gubitaka, odnosno za podmirivanje nenaplativih troškova.

¹¹⁾ Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine — godina 1906, 1907, 1908, 1910, 1911, 1913 i 1914/1916.

¹²⁾ Isto kao pod tačkom 11.

u nešto većem iznosu istom od 1910 godine. Do konca 1910 godine u tu su svrhu zaklade izdale zajmova u ukupnom iznosu od 598.256.— kruna.¹³⁾ Međutim, glavni artikal, koji su zaklade izdavale seljacima na kredit, bilo je žito. Ono je uvijek bilo vrlo težak problem Bosne i Hercegovine — i kada je u pitanju žito za ishranu naroda i sjemensko žito. Na jednoj strani zaostala poljoprivreda, slab prinos žitarica, nedostatak kvalitetnog sjemena, neizvršene melioracije i t. d., a na drugoj vrlo bijedne i nikakve cijene ostalih poljoprivrednih proizvoda, austro-madžarska žitarska politika i cijeli privredni sistem u Bosni i Hercegovini doprinijeli su, da su i sve te vladine zaklade izgubile značaj ustanova za kreditiranje poljoprivrede. Kotarske pripomoćne zaklade preuzele su kao glavni svoj zadatak, da spasavaju seljaka, samog proizvođača ljudske hrane, da ne umre zbog oskudice u — ljudskoj hrani. To je naročito bio slučaj — što je potpuno razumljivo — za vrijeme nerodnih godina. U takve godine spadaju na pr. 1901 i 1902 godina. Preko zime, odnosno u proljeće 1901/1902 godine zaklade su podijelile zajmova u žitu za hranu i sjeme u vrijednosti od 1.423.238,71 kruna (10.653,9 tona), a u istoj sezoni 1902/1903 godine 2.782.407,20 kruna (16.928,8 tona).¹⁴⁾ Da se žito izdavalo na kredit ne samo u pasivnim krajevima, nego po cijeloj zemlji, pokazuje podjela žita po okružjima za vrijeme zime i proljeća 1902/1903 do zaključno 25 marta 1903 godine. Kroz to vrijeme podijeljeno je na okružje: banjalučko 3.226,7 tona, bihaćko 2.066, tuzlansko 3.295,9, travničko 1.905,9 tona, sarajevsko 598,2 tona i mostarsko 3.833,3 tona raznog žita.¹⁵⁾

Kako se vidi iz gornjeg pregleda, najjače kreditiranje od strane zaklada bilo je 1908 godine, t. j. u ukupnom iznosu od 6,719.835,49 kruna. Te iste godine vlastita sredstva zaklada iznosila su oko 4,150.000 kruna. Znači, da se zaklade nisu mogle koristiti obećanim bankovnim kreditom, do peterostrukog iznosa vlastite imovine, t. j. do 24,000.000 kruna. Drugim riječima, od vlade provedena reorganizacija kotarskih pripomoćnih zaklada **doživjela je neuspjeh** i u poslovnom pogledu.

Po uzoru na kotarske pripomoćne zaklade, pošle su i nacionalne zemljoradničke zadruge sličnim putem razvoja, preuzimajući kao najvažniji svoj zadatak — kreditiranje zadrugara žitom. Takva praksa, gotovo isključivo takva, u najvećem broju nekadašnjih naših nacionalnih zemljoradničkih zadruga, imala je za logičnu posljedicu, da se ni te zadruge nisu mogle razviti u jake zemljoradničke privredne organizacije. Dobrim dijelom i zbog toga nisu mogle na našem selu odigrati onu ulogu, koja se od njih očekivala.

Vlada je nadalje predviđala mogućnost finansiranja svojih zaklada i na taj način, što su po novim pravilima — poslije izvršene reorganizacije — mogle primati i **uloge na štednju**. Međutim, za uvođenje takvog poslovanja u pojedinoj zakladi bilo je potrebno naročito odobrenje Zemaljske vlade. Vlada je u tome poslu pristupila postepeno. Prva takva

¹³⁾ Isto, godina 1911, strana 159.

¹⁴⁾ Isto, godina 1906, strana 362—363.

¹⁵⁾ »Bosansko-hercegovački težak«. Sarajevo — mjesečni časopis, br. 4 od 1. aprila 1903 g. str. 82.

ovlaštenja za primanje uloga vlada je izdala 1908 godine zakladama u Prnjavoru i Ljubuškom. Ako se pokaže dobar uspjeh — bilo je mišljenje vlade — onda će postepeno davati ista takva ovlaštenja i ostalim zakladama. Tako je 1909 godine odobreno uvođenje uložnog poslovanja još i zakladama u Sarajevu i Foči. Međutim, sarajevska zaklada nije upsjela da bilo šta postigne u toj poslovnoj grani, pa je Zemaljska vlada ne samo dokinula svoje ovlaštenje izdato sarajevskoj zakladi, nego je uopće obustavila svako dalje davanje sličnih ovlaštenja i ostalim zakladama. Tako je doživjela **neuspjeh** i ova akcija Zemaljske vlade odnosno njezinih kotarskih pripomoćnih zaklada. One ostale tri navedene zaklade (Prnjavor, Ljubuški i Foča) prikupile su do kraja 1912 godine oko 176.000.— kruna uloga na štednju.¹⁶⁾

Karakteristično je bilo kod ovog uložnog poslovanja to, što je sama vlada određivala i visinu kamatnjaka, koji treba zaklade da plaćaju na primljene uloge. Osim toga, zaklade su morale sve uloge slati preko poreskog ureda na Zemaljsku blagajnu u Sarajevu, koja ih je dalje ulagala kod koga novčanog zavoda u Sarajevu.

Najmanji iznos, koji se mogao uložiti na štednju, bio je 1 kruna. Ulagati se moglo izravno u uredu zaklade ili u samom selu kod općinskog ureda, odnosno kod seoskog starješine. Ovi su dobili zatvorene štedne kutijice sa malim otvorom, kroz koji se mogao ubacivati novac. Te kutijice bi se nosile u zakladu i tamo otvarale.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata vlada je, počev od 1916 godine, upotrebila kotarske pripomoćne zaklade kao urede i skladišta za snabdijevanje naroda hranom (kotarske aprovizacije).

Bivša Jugoslavija je također zadržala ove zaklade kao državnu ustanovu sa istim zadatkom, koji joj je bio postavljen i sa strane Austro-Ugarske monarhije, odnosno nekadašnjeg bosanskog Valije Osman Topal-paše. Ali, i tada su — kao i za vrijeme Austrije — ostale kao specifično bosansko-hercegovačka ustanova.

POLJOPRIVREDNE KOTARSKKE ZADRUGE

Kao što su »kotarske pripomoćne zaklade« bile nosioci vladinog **zemljoradničkog kreditnog sistema**, tako je opet »poljoprivrednim kotarskim zadrugama« bio namijenjen zadatak, da pod rukovodstvom i nadzorom vlade rade na unapređenju **poljoprivrede i stočarstva**. Odmah treba napomenuti, da te poljoprivredne kotarske zadruge nisu bile nikakve zadruge po Trgovačkom zakonu, nego obična **prinudna udruženja**, čiji su članovi — **obavezno** — svi vlasnici, kmetovi, pravoužitnici i uživaoci zemlje i šuma na području kotara (sreza). Svaki od njih bio je obavezan da u korist »zadruga« plaća izvjestan doprinos u gotovom novcu i to od 1% do 4% u vidu prireza na desetinu ili zemljarinu. Taj je prirez u najviše slučajeva iznosio 2%, a naplaćivala ga je država preko svojih poreskih

¹⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH godina 1911, strana 83.

ureda — kao i državni porez.¹⁾ Postotak prireza određivalo je »vijeće« (neka vrsta delegatske skupštine ili proširenog plenuma) zadruge za izvješan period godina unaprijed. Za pravovaljanost toga zaključka bilo je potrebno odobrenje Zemaljske vlade. Tako je, na pr., vijeće zadruge u Bugojnu na sjednici održanoj 1. aprila 1905 godine usvojilo »predsjedničkog predlog, da se na zadrugare udari 2⁹/₆ namet na desetinu i zemljarinu u godini 1905—1908 u zadrugne svrhe...«²⁾ Ostala potrebna finansijska sredstva dobivale su zadruge kao potporu — iz zemaljskih sredstava. Povrh toga su se služile i kreditom.

Za obaveze zadruge jamči samo zadruga svojom imovinom. Nadzor nad njezinim poslovanjem vrši nadležni kotarski ured, u ime vlade. Zadruga se mogla razvrgnuti samo po naređenju vlade.

Prva poljoprivredna kotarska zadruga u BiH osnovana je 28 maja 1904 godine u Bugojnu. Evo, kako je upravnik te zadruge opisao rad na njezinom osnivanju:

»Pošto su u bugojanskom kotaru mjerodavni krugovi stanovništva, sve mjesne starješine, videniji privrednici iz naroda, zemljoposjednici i općinska vijeća pokazali mnogo volje za osnivanje takove poljoprivredne kotarske zadruge, te su se radi toga obratili na Zemaljsku vladu s molbom, da im se za takovu zadrugu sastave shodna pravila. Nakon dovršenog savjetovanja sa zainteresovanim privrednicima izrađena pravila predložena su na odobrenje. Ta su pravila već i odobrena, te će se ubrzo oživotvoriti poljoprivredna kotarska zadruga za kotar Bugojno.«³⁾

Godinu dana kasnije, na skupštini zadruge, održanoj 1905 godine u Bugojnu, objasnio je u svom pozdravnom govoru bugojanski posjednik potpredsjednik zadruge Niko Dimić osnivanje zadruge ovim riječima:

»Već od više godina opazilo se, da naš narod zbog nerodnih godina ne napreduje materijalno, kao što bi u današnje prosvjetno vrijeme trebalo. Zbog toga su mnogi videniji i za svoj narod dobromisleći ljudi u ovoj zemlji, radi unapređenja svakolike domaće privrede kod nas, dobro razmišljali, kako da naš narod što bolje napreduje i bolje se koristi. U tome je naš kotar bugojanski prednjačio svima kotarima Bosne i Hercegovine, te je hvala Bogu, prvi osnovao kotarsku poljoprivrednu — ili bolje reći težačku zadrugu, kojoj je cilj i zadatak, da svekoliku domaću privredu ovoga kotara, kako se najbolje može unaprijedi.«⁴⁾

To, međutim, nije tačno — ni jedno ni drugo. Inicijativa za osnivanje ovih zadruga nije dolazila iz samog naroda, nego od Zemaljske vlade. O takvim »zadrugama«, sa tako opsežnim programom rada, seljački narod nije imao prilike, da do tada bilo otkuda što god čuje. Njih

¹⁾ Otpor protiv nasilnog uključivanja u te vladine »zadruge« dali su 1908 godine seljaci nekih sela u kotarima Županjac (Duvno) i Foča, pa je vlada bila prisiljena da djelokrug dotičnih zadruga ograniči samo na jedan dio područja ovih kotara.

²⁾ Iz izvještaja sa sjednice Vijeća kotarske poljoprivredne zadruge u Bugojnu, koji je objavljen u »B. H. Težaku« br. 5 od 1. maja 1905.

³⁾ L. Melchar: »Poljoprivredna kotarska zadruga u Bugojnu«, članak u časopisu »B. H. Težak«, broj 3 od 1. marta 1904, Sarajevo.

⁴⁾ Citirano prema »B. H. Težaku« br. 7 od 1. jula 1905.

je Austrija osnivala i u drugim svojim pokrajinama, pa ih je k nama u BiH samo presadila. Osim toga, najbolje se pobijaju gornje izjave samim tim, što su to bila **prinudna** udruženja pod rukovodstvom samih državnih organa. Narod BiH upravo je u to vrijeme vodio sa vladom borbu za dozvolu osnivanja svojih nacionalnih zemljoradničkih zadruga. Nadalje, Zemaljska je vlada određivala, gdje će se i kada osnovati takva jedna zadruga.⁵⁾ Vlada također u svome službenom »Izvještaju o upravi BiH 1906«, govoreći o poljoprivrednim kotarskim zadrugama, na strani 247—250, kaže doslovno: »Zemaljska vlada je našla za shodno, da za sada zadrži osnivanje i odobravanje daljnjih kotarskih zadruga, dok se ne vidi uspjeh rada ovih triju postojećih ustanova« (Bugojno, Livno i Derвента, primj. pisca).

Kakva je bila **organizaciona struktura** ovih vladinih poljoprivrednih zadruga, vidi se ukratko iz same unutarne organizacije bugojanske zadruge. Kao »zadrugari« smatrani su svi poljoprivrednici na području kotara. Oni su imali aktivno i pasivno pravo glasa pri biranju zadružnih organa. Najviši je organ »vijeće zadruge«. Kod bugojanske zadruge bilo je 105 članova vijeća. »Zadrugari« su ih birali tako, da je cijeli kotar bio podijeljen na jedanaest »privrednih područja« i pojedino je područje — prema svojoj veličini — biralo 6 do 16 vijećnika. Zemljovlasnici su bili izdvojeni u posebno izborno tijelo i oni su birali svojih 45 vijećnika. Mandati vijećnika trajali su pet godina. Vijeće se sastajalo najmanje jednomput godišnje, a osim toga uvijek, kada njegovo zasijedanje zatraži 50 »zadrugara« ili 10 vijećnika ili kada naredi kotarski predstojnik. Zadrugom je upravljao odbor zadruge kao izvršni organ vijeća. Odbor se sastojao od predsjednika, dvojice potpredsjednika i 20 članova. Zasijedao je najmanje jedanput mjesečno. Po pojedinim selima bili su postavljeni naročiti »izaslanici odbora«, kao pomoćni organi odbora radi što bržeg i lakšeg sprovođenja svih zaključaka odbora zadruge ili samog vijeća. Ovi »izaslanici« nisu morali biti ni »članovi« zadruge. Osim toga je zadruga imala i revizore za računski pregled knjiga i poslovanja zadruge.

Poljoprivredne kotarske zadruge bile su — u svojoj osnovi — zamišljene kao neka vrsta **kotarskih (sreskih) poljoprivrednih komora**. Naime, u § 3 pravila bugojanske zadruge utvrđeno je, da se svrha zadruge sastoji »u poboljšanju moralnih i materijalnih prilika privrednika podržavanjem i podizanjem zajedništva, međusobnim poučavanjem i podupiranjem, podržavanjem i podizanjem staleške svijesti, zastupanjem staleških probitaka zadrugara, kao i podizanjem privrednih probitaka istih. Isključuje se pak svako privatno-pravno, naročito špekulativno djelovanje zadruge kao takove«.

Ove su zadruge, međutim, morale i praktično raditi na unapređenju poljoprivrede. Da bi se jasnije vidjelo, koju su im važnost pridavale

⁵⁾ Tako je Zemaljska vlada još 1903 g. (23. oktobra) izvijestila Zajedničko ministarstvo, da je za osnivanje prve poljoprivredne kotarske zadruge izabrala kotar Bugojno i naredila kotarskom predstojniku da stupi u vezu sa narodom radi osnivanja zadruge i da o tome podnese vladi izvještaj (Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva, Beč, broj 13.375/BH-1903).

i bečka i bosanska vlada, potrebno je detaljnije iznijeti program rada, odnosno zadatke tih vladinih »zadruga«. Evo, šta su one sve trebale raditi:

1. Davati mišljenje i stavljati prijedloge nadležnim državnim vlastima u poljoprivrednim stvarima, bilo na traženje vlasti, bilo iz vlastite inicijative;

2. Pomagati rad zemaljske uprave na podizanju poljoprivrede, a naročito ratarstva, voćarstva, vinogradarstva, konjogojstva i stočarstva;

3. Sudjelovati pri podizanju uzornih seljačkih kuća, staja i dubrišta (»uzorna seljačka gospodarstva«), posredovati i pomagati pri uvođenju modernih poljoprivrednih sprava i poljoprivrednog alata, nabavci dobrog sjemena, zasijavanju što većih površina sa stočnim i industrijskim biljem i t. d.;

4. Nabavljati stoku za priplod iz sredstava zadruge, dijeliti je na priplod među zadrugare, posredovati kod pribavljanja svega, što treba poljoprivredi a što se može dobiti od zemaljske uprave kao: stoke za priplod, sjemena, voćaka, kalem-grančica, vinove loze i t. d.;

5. Sudjelovati pri uspostavljanju »gospodarstava školskih seljaka« u kotaru, u smislu postojećih propisa;

6. Raditi na širenju poljoprivrednih listova i knjiga, održavati javna predavanja, prikazivati praktične radove iz poljoprivrede, priređivati putujuće zborove i izložbe uz nagrade i pohvale za osobite uspjehe i zasluge u poljoprivredi;

7. Osnivati i unapređivati privredne zadruge (teževne i gospodarstvene) u svrhu zajedničkog prerađivanja i prodaje poljoprivrednih proizvoda, izvoditi poljoprivredne melioracije, podizati zajedničke žitne hambare i t. d.⁶⁾

Poljoprivrednim kotarskim zadrugama, za njihov rad na unapređenju poljoprivrede, stajale su na raspolaganju sve vladine poljoprivredne ustanove, u prvom redu: poljoprivredne stanice (za ratarstvo, povrćarstvo, stočarstvo i t. d.), voćarsko vinogradarske stanice, rasadnici (voćni, lozni i povrćarski), zaklade (fondovi) za nabavku bikova, kotarske pripomoćne zaklade (za kredit) i t. d. Iz ovih ustanova pribavljale su poljoprivredne kotarske zadruge svojim članovima sve, što se kod njih moglo dobiti ili preko njih nabaviti ili su same izravno dobavljale: gospodarske sprave i alat, umjetno gnojivo, stoku za priplod, košnice za pčele, sjeme za usjeve, sjeme za stočnu hranu (najviše djetelinu), povrtno sjeme i sjeme za industrijsko bilje, rasad za povrće, voćne i lozne sadnice, kalem-grančice i t. d. Seljaci su to plaćali u gotovu ili uz obročnu otplatu do tri godine, zatim po sniženim cijenama ili besplatno (obično rasad i kalem-grančice). Sjeme se vraćalo poslije žetve u istoj količini ili je također dijeljeno besplatno.

Radi podizanja stočarstva zadruge su iz svojih sredstava nabavljale bikove i davale ih članovima na trogodišnje izdržavanje, poslije čega

⁶⁾ Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina vom 8. Februar 1904, Z. 16.819/I.

prelaze u vlasništvo dotičnih članova. Do konca 1910 godine zadruge su na taj način nabavile svega 6 pastuva, 257 bikova i 19 nerastova. Stanje priplodnih grla koncem iste godine bilo je kod svih poljoprivrednih kotarskih zadruga slijedeće: 4 pastuva u vrijednosti od 1.300 kruna, 164 bika (48.924 kruna) i 19 nerastova (1.120 kruna).⁷⁾

Kao poslovođe odnosno upravnici poljoprivrednih kotarskih zadruga bili su namješteni agronomi ili poljoprivredni tehničari. Oni su bili ujedno i poljoprivredni referenti kotarskih ureda. Zbog toga su ih plaćali zajednički, država je snosila 2/3 a zadruga 1/3 troškova njihovih plata. Oni su također bili »putujući poljoprivredni učitelji«, o čemu će biti posebno govora.

Isto tako će biti posebno obrađene i druge poljoprivredne ustanove i organizacije, koje su osnivane od strane poljoprivrednih kotarskih zadruga ili uz njihovo učešće i saradnju, zatim i ostale važnije vladine poljoprivredne ustanove.

Razvoj mreže ovih zadruga nije išao onako brzo, kao što je slučaj sa kotarskim pripomoćnim zakladama. Dok je ove posljednje Zemaljska vlada užurbano osnivala, sa poljoprivrednim zadrugama je išla postepeno. Kod njih je postupala mnogo opreznije, nastojeći najprije da vidi rezultate rada i organizacije onih već osnovanih, da bi istom onda prešla na taj posao u ostalim mjestima i krajevima. Do pred Prvi svjetski rat (1914—1918) u svemu je bilo osnovano 26 poljoprivrednih kotarskih zadruga i to ovim redom: 1904 g.: Bugojno, 1905: Livno i Derventa, 1907: Kladanj, 1908: Duvno, Srebrenica, Zvornik, Bihać, Foča, Prozor, Sanski Most i Tuzla, 1909: Ključ, Cazin, Fojnica, Vlasenica, Maglaj, Prijedor, Sarajevo, Bos. Krupa, Prnjavor i Ljubinje. 1910: Gradašac i Varcar Vakuf (Mrkonjićgrad), 1912 :Bos. Dubica, 1913: Bos. Novi.

Od navedenih 26 zadruga dvije su obustavile rad (Bugojno i Srebrenica), dok ih pet (Tuzla, Ljubinje, Varcar Vakuf, Bos. Dubica i Bos. Novi) nije uopće ni počelo sa poslovanjem, tako da je Prvi svjetski rat zatekao samo 19 aktivnih poljoprivrednih kotarskih zadruga.

Koncem 1913 g. bilo je učlanjeno u 16 zadruga, koje su dale ove podatke, ukupno 116.633 člana. Zadruga u Livnu imala je 29.255 članova, dok je zadruga u Prozoru brojila samo 2.140 članova. Ostali statistički podaci za 18 zadruga daju ovo stanje:

a) obavezno uplaćeno u korist zadruga kao prirez ($1\frac{1}{2}\%$ — 4% na desetinski paušal)	64.405.— K
b) ukupni prihodi zadruga	131.081,38 K
c) ukupni rashodi zadruga	99.885,64 K
d) ukupni poslovni višak	31.195,74 K
e) ukupna vrijednost zadružne imovine	87.911,02 K

Najveći godišnji prihod kod jedne zadruge iznosio je u istoj godini 22.841.— K (Zvornik), najveći rashod 18.655.— K (Bos. Krupa), najveća

⁷⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 — str. 94.

imovina 21.032,28 K (Zvornik), a najveći poslovni višak 6.296,75 K (Prnjavor).⁸⁾

Poljoprivredne kotarske zadruge i kotarske pripomoćne zaklade bile su dvije najznačajnije vladine poljoprivredne ustanove, kroz čiju je mrežu Austrija nastojala da priveže selo i seljaka Bosne i Hercegovine uz svoju opću politiku u ovim krajevima. Iz tih je dviju ustanova izviralo, na njih se oslanjalo i od njih zavisilo sve ono, što je Zemaljska vlada radila na podizanju poljoprivrede Bosne i Hercegovine, odnosno na stvaranju poljoprivredne sirovinske baze za potrebe austro-madžarske industrije, austro-madžarskog izvoza i platnog bilansa, za austro-madžarske državne potrebe uopće, kao i za održavanje i ishranu snažnih vojnih, oružničkih i drugih snaga državnog aparata u samoj Bosni i Hercegovini.

OSTALE VLADINE POLJOPRIVREDNE USTANOVE I ORGANIZACIJE

1) **Kotarske žitnice** (kotarske zadružne žitnice, kotarski ambari, zadružni ambari ili kotarski žitni ambari). Osnivanje kotarskih žitnica spadalo je u program rada poljoprivrednih kotarskih zadruga. Žitnicama su upravljali posebni pododbori u sklopu tih poljoprivrednih zadruga. Kao stručni organ njima je rukovodio posebni žitarski stručnjak.

Zadatak kotarskih žitnica bio je, da ujesen, poslije žetve, sačuvaju članovima kotarskih poljoprivrednih zadruga njihovo žito (pšenicu, ječam, kukuruz, zob i t. d.), da ga ne bi morali prodavati u vrijeme, kada mu je cijena najniža. Svaka je žitnica imala svoje magacine (naročito izradene ili iznajmljene), u koje bi primala viškove žita zadrugara. Prigodom preuzimanja žita isplaćivala bi proizvođačima, kao opredujam, 80% tržišne vrijednosti predatog žita. U proljeće, kada bi cijene porasle, žitnica bi — uz pristanak pojedinog ulagača — prodavala njegovo žito i isplaćivala mu naplaćenu vrijednost odbivši prethodno: isplaćeni predujam sa kamata i troškove uskladištenja. Zadrugari su, međutim, mogli preuzeti natrag svoje žito, pa su u tom slučaju morali vratiti primljeni predujam sa kamata i podmiriti troškove uskladištenja. Žito, koje je od strane proizvođača prepušteno žitnici na unovčenje, prodavano je najpovoljnijem ponuđaču. Uskladištene količine zobi i ječma redovito je kupovala austrijska vojska.

Osim žita primane su na uskladištenje i suhe šljive, rakija i t. d. Za rakiju se isplaćivao predujam u iznosu od 70% tržišne cijene.

Ovaj način poslovanja kotarskih žitnica bio je dobro primljen od naroda, jer je proizvođač dolazio na brz i jednostavan način do potrebne mu gotovine. Žito mu je pri tom ostalo sačuvano, da ga kasnije — bez ikakvih drugih posrednika — proda po skupljoj cijeni ili — ako mu je trebalo — opet preuzme natrag. Međutim, to je dobro dolazilo i samoj vladi, jer je seljak primljenim predujmom plaćao i državni porez, koji se plaćao ujesen. Djelimično špekulativan karakter dobile su ove žitnice

⁸⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1914—1916, Wien 1917, str. 274—275.

time, što su i trgovci mogli uskladištavati svoje zalihe žita pod istim uslovima kao i seljaci — proizvođači. Žito trgovaca poticalo je, naime, dobrim dijelom od samih seljaka, koji su svoje dugove trgovcima otplaćivali u žitu. Trgovci su također kupovali ujesen žito od seljaka, pa ga predavali žitnici na čuvanje do idućeg proljeća. Tako su i oni pomoću kotarskih žitnica dolazili do gotovine, koja im je bila potrebna za njihove trgovačke poslove. U proljeće bi iskupljivali uskladišteno žito i prodavali ga po znatno višim cijenama — opet seljacima. Naime, nije svuda bilo žitnica, pa je trgovačko žito išlo i u druge krajeve, gdje nije bilo žitnica ili gdje žita nije uopće bilo. Trgovcima su dobro dolazile ove žitnice i zbog toga, što su seljaci primljenim predumom podmirivali svoje dugove kod njih. Tako se nije uvijek radilo o viškovima žita, nego i o žitu potrebnom za samo njegovo domaćinstvo, ali ga je morao predati žitnici, da bi došao do novca za plaćanje dugova.

Prva kotarska žitnica osnovana je 1905 godine u Bugojnu na osnovu zaključka godišnje skupštine tamošnje Poljoprivredne kotarske zadruge. Žitnica je počela radom 1. oktobra 1905 godine. Robni promet, odnosno uskladištene količine žita kod bugojanske žitnice iznosile su u prvim poslovnim godinama (zaokruženo u tonama):

g. 1905/6	112 tona
g. 1906/7	561 tona
g. 1907/8	741 tona
g. 1908/9	737 tona ¹⁾

Za primjerom bugojanske Poljoprivredne kotarske zadruge pošle su, po uputama Zemaljske vlade, i istoimene poljoprivredne zadruge u Derventi (1907 g.), Duvnu (1908 g.), Livnu (1908 g.) i Zvorniku (1909 g.), pa su osnovale svoje kotarske žitnice. Poslije toga je nastala dulja stanka u osnivanju ovih žitnica. Godine 1912 bilo je u projektu osnivanje još jedne kotarske žitnice. Ova sporost u otvaranju novih žitnica nije bila slučajna, nego posljedica znatnih poteškoća. Zemaljska je vlada morala sama priznati, da su »dosadašnji poslovni uspjesi suviše nesigurni, da bi se dao tačan sud o koristi ovih ustanova«. ²⁾ Dva su, međutim, razloga doprinijela njihovom neuspjehu. Jedan je potpuna poslovna nesposobnost vladinih ljudi za zelenim stolom u Sarajevu, a drugi pomanjkanje podnošljivog kredita. Vlada je, razumljivo, priznavala samo ovaj drugi razlog, iako je ovaj samo posljedica onog prvog. Dovoljno je samo ukazati na to, kakve je upute vlada davala za pribavljanje potrebnih novčanih sredstava za poslove uskladištenja žita i kako je to izgledalo u praksi:

a) Potrebne kredite, a to su bili veći sezonski krediti, vlada im je odobravala kod kotarskih pripomoćnih zaklada u dotičnim mjestima. Posljedica toga je bila, da su pripomoćne zaklade ostale bez sredstava za njihovo redovno poslovanje (individualno kreditiranje seljaka) i postale nelikvidne.

¹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1910, strana 99.

²⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913, strana 61.

b) Pozajmljeni novac iz pripomočnih zaklada bio je za kotarske žitnice preskup, jer su morale da plaćaju kamate na te kredite, a taj isti novac su opet pripomočne zaklade uzimale kod Zemaljske banke uz razmjerno visoke kamate. Tako su žitnice snosile i posredničke kamate. Kako se to odražavalo na samo poslovanje, pokazuje najbolje primjer kotarske žitnice u Bugojnu za 1906/1907 poslovnu godinu. Ona je te godine primila na uskladištenje 459,7 tona ječma i zobi u vrijednosti od 70.320,38 kruna i to prodala (neto 454 tone) za 90.791,92 krune te tako postigla višak od 20.471,54 krune. Međutim troškovi (uključivo kamate) iznosili su 6.056,23 kruna, što znači da je gotovo 30% od postignute razlike u cijeni išlo za pokriće troškova žitnice i kamata. Pri manjem prometu ti su troškovi iznosili razmjerno mnogo više i peli se na 37%, pa i na 44% od ukupno postignute razlike u cijeni.³⁾

Trebalo je da prođe dosta vremena, dok je Zemaljska vlada uočila, da je takav kredit preskup za ovu vrstu poslovanja. Istom 1910 g., kada su se kotarske žitnice bile već dobrim dijelom kompromitirale, vlada im je dozvolila, da se mogu služiti kreditom izravno kod banke. Međutim, to više nije pomoglo. Kotarske žitnice kao posebna vrsta vladinih poljoprivrednih kreditnih ustanova (lombardni poslovi) ne samo da se nisu mogle proširiti, nego se i onih pet već postojećih teško održavalo.

U 1909/1910 poslovnoj godini četiri (od ukupno pet) kotarske žitnice iskazale su promet od 1.468,4 tone žita u vrijednosti od 186.375,37 kruna, ali dvije najjače (Bugojno i Derventa) završile su poslovanje sa ukupnim gubitkom od 2.959,50 kruna, treća znatno manja žitnica u Duvnu postigla je višak od 2.426,69 kruna, dok za žitnice u Livnu i Zvorniku nema sređenih podataka o rezultatima poslovanja.⁴⁾

2) **Poljoprivredne stanice.** To su bila veća državna poljoprivredna gospodarstva, čiji je zadatak bio:

a) da kao uzorna gospodarstva razvijaju raznu poljoprivrednu djelatnost na do tada poznati najsavremeniji način i tako primjerom i savjetom djeluju na okolna seljačka privatna gospodarstva u svrhu unapređenja poljoprivrede a naročito ratarstva upotrebom plugova.

b) da proizvede odabranu sjemensku robu, rasad itd. i uz jeftinu cijenu ili besplatno dijele okolnim seljacima ili — kod sjemenskog žita — uz uslov vraćanja od prve žetve.

c) da odgajaju plemenitu priplodnu stoku i uz propisane uslove daju dalje u narod u svrhu oplemenjivanja domaće stoke i razvijanja stočarstva.

d) da kao uzorna gospodarstva služe za teoretsku i praktičnu nastavu poljoprivrednim školama i tečajevima, koji se održavaju u njihovom krugu.

Sve poljoprivredne stanice nisu bile istoga smjera u poljoprivrednoj djelatnosti, nego svaka stanica prema kraju, u kome se nalazila. Sve-

³⁾ Izvještaji o upravi BiH 1909 (str. 105).

⁴⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 97).

ga su postojale četiri poljoprivredne stanice i to u Modriči (osnovana 1886 g.), Gacku (1886), Livnu (1888) i u Ilidži kod Sarajeva (1893). Stanica u Modriči bila je ratarskog smjera, u Gacku i Livnu stočarskog a u Ilidži i jednog i drugog.

Kod sve četiri poljoprivredne stanice postojale su i stalne ratarsko-voćarske škole. Kako su i pod kojim uslovima primani daci u te poljoprivredne škole (tada nazivane tečaj ili kurs), razabire se najbolje iz odgovora uredništva lista »B. H. Težak« (br. 5 od 1. V. 1903) na pitanje nekog omladinca (JS.) iz Lušci—Palanke. Uredništvo mu je odgovorilo:

»Tečaj za poljoprivredu traje tri godine, a mladići se obučavaju teoretski i praktički u svemu onom, što im treba za razumno gospodarenje. Svaki mladić dobiva godišnje stipendij od 400 kruna. Otud se namiruju svi troškovi dotičnoj stanici kao za jelo i odijela, a ostatak se uručuje dotičnom mladiću. Tečaj počima 15. novembra a molbe se šalju putem pretpostavljene oblasti visokoj vladi najduže do konca augusta. Uz molbu se prilaže zadnja školska svjedodžba i očitovanje roditelja, da žele da im dijete polazi trogodišnji tečaj na kojoj poljoprivrednoj stanici«.

Prednost kod prijema u poljoprivredne škole imali su sinovi imućnijih roditelja, koji imaju vlastiti posjed. To je opravdavano time, što će sinovi tih roditelja imati gdje da primjenjuju stečeno poljoprivredno znanje.

U 1910 g. tri poljoprivredne stanice (Ilidža je napuštena 1909 g. i tu je ostala samo ratarsko-voćarska škola) raspolagale su sa 3.673,5 ha zemljišta, 75 grla stoke za vuču i osim toga stoke zapriplod: 2 bika, 62 krave, 63 teladi, 869 ovaca, 191 kozom, 130 peradi i 38 magaraca (sa otoka Kipra).⁵⁾

Površina zemljišta poljoprivrednih stanica iznosila je 1887 godine 690 ha, a od 1913 g. nadalje 4.083,5 ha, od toga 913,1 ha vlastitog i 3.170,4 ha iznajmljenog zemljišta. Struktura mu je bila: 675,6 ha oranice, 14,3 ha vrtova (voćnjaka), 824,6 ha livade, 2.281,4 ha pašnjaka i 287,6 ha šume.⁶⁾

3) **Voćarsko-vinogradarske stanice.** Osnivane su i bile uređene po uzoru na poljoprivredne stanice. Zadatak im je bio da unapređuju voćarstvo i vinogradarstvo, podrazumijevajući tu i preradu voća kao i podrumarstvo. I ove su stanice služile kao uzorna gospodarstva i opitne stanice za uzgajanje sortnog voća i kvalitetnog grožđa. Stanice su imale i svoje voćne i lozne rasadnike, iz kojih su dijelile i prodavale seljacima kalem-grančice i sadnice. U tu svrhu upotrebljeno zemljište imalo je površinu od 125 ha.⁷⁾

⁵⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 80).

⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 224), 1914—1916 (str. 268) i Statistischq Tabellen für Bosnien und die Hercegovina. I. Landwirtschaft, Sarajevo 1896 (str. 308).

⁷⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906, (str. 235).

Bile su svega tri voćarsko-vinogradarske stanice i to: u Derventi (osnovana 1888 g.), u Mostaru (1888) i u Lastvi kod Trebinja (1893). Jedno vrijeme postojala je u Travniku posebna voćarska stanica (osn. 1893 g.).⁸⁾

Kod stanica u Derventi i Mostaru nalazile su se i trogodišnje voćarsko-vinogradarske škole, ali sa manjim brojem učesnika nego kod poljoprivrednih stanica. Vjerojatno su zbog toga ove škole 1906 g. obustavile rad a njihov nastavni program uvršten u školski program poljoprivrednih stanica u Modriči i Ilidži. I kod voćarsko-vinogradarskih stanica održavani su također jednogodišnji voćarsko-vinogradarski tečajevi za seljake iz obližnje okolice.⁹⁾

Rashodi i prihodi voćarsko-vinogradarskih stanica iznosili su (u krunama):

	1888—1895 g. (za osam god.)	1904 g.	1910 g.	1913 g.
rashodi	578.838.—	67.365.—	59.478.—	56.758.—
prihodi	28.524.—	23.362.—	32.504.—	23.388.—
razlika	550.314.—	53.003.—	26.974.—	33.370.—

što je redovno podmirivano iz državnih budžetskih sredstava.¹⁰⁾

Podučavanje seljaka u voćarstvu vršeno je još i na imanjima poljoprivrednih kotarskih zadruga kao i kod privatnih voćara, pa je i to nazivano voćarskim školama. Koncem 1913 bilo je ukupno 20 takvih »voćarskih škola«, koje je vlada pomagala na razne načine.¹¹⁾

4) **Rasadnici.** Uglavnom su to bili voćni rasadnici, a nalazili su se u slijedećim mjestima: Goražde, Konjic, Gacko, Donji Hrgovi (kotar Gradačac), Dragaljevac (Bijeljina), Trebinje, Fojnica, Travnik, Brezovo Polje (Brčko), Banjaluka, ali je veći dio bio postepeno napušten, pa su konačno ostala samo četiri (Goražde, Konjic, Gacko i Donji Hrgovi). Poslovni podaci za ova četiri rasadnika u 1910 g. iskazuju ukupne rashode od 31.474,76 i prihode od 8.358,30 kruna.¹²⁾

Osim ovih državnih bilo je i više općinskih rasadnika, od kojih su važniji bili u Brčkom, Bijeljini, Tuzli, Gradačcu, Gračanici, Orašju, Kozarcu, Banjaluci, Bihaću, Cazinu, Krupi, Velikoj Kladuši, Bugojnu, Livnu, Gacku i Prijedoru.¹³⁾ Tokom vremena jedan dio ovih rasadnika je napušten, a u nekim mjestima su opet osnivani. Izdržavale su ih njihove općine, a one veće pomagala je vlada iz državnih sredstava.

I u državnim i u općinskim rasadnicima uzgajano je osim voća također i povrće. Do konca 1914 g. u svemu je izdano iz državnih rasadnika (uključujući ovdje i poljoprivredne stanice, voćarsko-vinogradarske škole) i iz općinskih rasadnika:

⁸⁾ Statistische Tabellen (str. 310).

⁹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1913 (str. 46).

¹⁰⁾ Statistische Tabellen (str. 310—311, 314—315), Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 235), 1911 (str. 83), i 1914—1916 (str. 269).

¹¹⁾ Bericht über die Verwaltung von B. u. H. 1914—1916 (str. 59).

¹²⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 84).

¹³⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 237).

a) voćnih sadnica	1,841.955
od toga: jabuka	720.833
krušaka	345.362
dunja	8.351
šljiva	499.190
trešanja	73.272
višanja	38.157
kajsija	35.821
bresaka	35.149
jagodičastog i ljupinastog voća	85.835
b) dudova	618.723
c) podloga (divljaka)	1.226.656
d) kalem-grančica	1,592.645
e) reznica vinove loze	5,122.581

U početku, prvih godina, sve je ovo dijeljeno uglavnom besplatno, ali kasnije gotovo isključivo uz cijenu koštanja, t. j. 20 do 40 helera po komadu. U iznimnim slučajevima davalo se i dalje besplatno. Naprotiv, rasad za povrće dijeljen je uglavnom besplatno.¹⁴⁾

U sklopu državnih rasadnika (Donji Hrgovi, Gacko, Goražde i Konjic) postojale su državne voćarske škole, koje su koristile 18,3 ha zemljišta sa 3.540 voćnih stabala.¹⁵⁾

5) **Zaklade za nabavku bikova.** Sa osnivanjem ovih zaklada (fondova) počela je Zemaljska vlada 1902 g., kada je u Bugojnu osnovana prva zaklada ove vrste. Potrebna novčana sredstva za njihovo poslovanje, odnosno za nabavku bikova ubirana su od poljoprivrednika (zemljoradnika) dotičnog kotara nametom od 2—3 na desetinu. Zaklada se smatrala osnovanom kada bi kotarski predstojnik uspio dobiti privolu seoskih starješina, da se u svrhu nabave bikova može udariti namet na desetinu. Najprije se moralo odlučiti, koliko će se bikova nabaviti i koliko će trebati novaca za tu nabavu. Kad se to odredilo, onda se razrezao namet do ukupne vrijednosti namjeravane nabave bikova. Da se ne bi čekalo, dok se taj porez ubere, vlada bi naredila svojoj kreditnoj ustanovi u dotičnom kotaru, t. j. kotarskoj pripomoćnoj zakladi, da ona odmah stavi na raspolaganje zakladi za nabavu bikova potrebna novčana sredstva. Taj je kredit bio beskamatan, a vlada je iz državnog budžeta namirivala pripomoćnoj zakladi pripadajuće kamate. Kako je pristizao od naroda ubrani namet, odmah je doznačivan pripomoćnoj zakladi za otplatu duga zaklade za nabavu bikova.

Upravu nad zakladom i njezino cjelokupno poslovanje, evidenciju o nabavljenim bikovima i svu administraciju imao je u svojim rukama nadležni kotarski ured. Čim bi stigli bikovi, odmah su razdijeljeni privatnicima, poznatijim stočarima, na izdržavanje s tim, da bikove daju na

¹⁴⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1914—1916 (str. 270).

¹⁵⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 91).

besplatno pripuštanje ostalim stočarima kroz tri godine, poslije koga roka bikovi prelaze u njihovo vlasništvo.

Godine 1905 bilo je već devet zaklada za nabavu bikova i to u kotarima: Zvornik, Gacko, Glamoč, Srebrenica, Vlasenica, Bijeljina, Gradačac, Kladanj i Brčko. Godine 1907 bilo ih je jedanaest (sa novoosnovanim zakladama u Bos. Petrovcu i Maglaju), a 1910 g. trinaest.¹⁶⁾

Zanimljivo je osvrnuti se na to, kako je bosanska vlada došla na ideju, da osniva ove zaklade i šta je tome bio povod. Naime, vlada je u prvo vrijeme držala bikove kod državnih poljoprivrednih stanica (Modriča, Gacko, Livno i Ilidža) i u posebnim pripusnim stanicama (Bihać, Zvornik i Višegrad). Bikovi su bili i ostali uvijek kao državno vlasništvo, a služili su za oplemenjivanje stoke (besplatno) u okolnim selima, odnosno u dotičnom kotaru. Da se toga rastereti, vlada je odlučila, da bikove daje gradskim i većim seoskim općinama kao i privatnicima (trogodišnje izdržavanje, besplatno pripuštanje i poslije toga njihovo vlasništvo). Videći, međutim, da će poslije svake treće godine morati iz državnog budžeta opet nabavljati druge bikove namjesto onih prije nabavljenih, a osim toga snositi izdatke za nabavku bikova i za one ostale krajeve, gdje dotada nije ni bilo priplodnih grla plemenitih pasmina, vlada odlučuje, da te izdatke prebaci izravno na sam narod. Tako je iskrsla ideja o osnivanju zaklada za nabavu bikova, čija će sredstva davati sam narod, kao što daje i ostali državni porez.

Iako je vlada bila zadovoljna uspjesima ovih zaklada, ipak je i dalje tražila način, da taj cijeli problem postavi na neki drugi osnov. Stalno razrezivanje nameta na seoski narod, sada za ovo, sada za ono, nije bilo najbolje izabrano sredstvo za unapređenje stočarstva. Jer, taj su namet plaćali i oni, koji nemaju stoke ili koji inače nisu pokazivali interesa za učestvovanje u snošenju troškova u tu svrhu. Zbog toga vlada pokušava da nađe neki novi izlaz. Tu joj pomaže Poljoprivredno kotarsko udruženje u Bugojnu, gdje je zaklada za nabavu bikova prestala radom poslije tri godine postojanja. Bogatiji poljoprivrednici — stočari u bugojanskom kotaru (njih 302) odlučuje 1905 godine, da cijelu tu stvar postave na neku trgovačku osnovu. Svakako su računali i na pomoć same vlade. Ti su privatnici iz svojih sredstava nabavljali bikove i naplaćivali po jednu krunu premije za svako pripuštanje. Dvije trećine tih premija snosila je vlada iz državnih sredstava a jednu trećinu Poljoprivredno kotarsko udruženje u Bugojnu iz svojih sredstava.

Bugojno je, međutim, ostalo osamljeno sa svojim načinom rješenja problema daljeg opstanka zaklada za nabavu bikova. Vjerovatno u drugim krajevima nije bilo toliko bogatijih vlasnika stoke, da bi se njihovom privatnom inicijativom mogao obuhvatiti cijeli kotar i njegovo govedarstvo. Zbog toga se Zemaljska vlada i dalje bavi ovim problemom. Neko djelomično rješenje nalazi godine 1908 u tome, što ukida ove zaklade u svima onim kotarima, gdje su postojale poljoprivredne kotarske zadruge i predaje im svu brigu i poslove mjesnih zaklada za nabavu bi-

¹⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 110).

kova. Jer, i tako je jedan od mnogih zadataka poljoprivrednih zadruga bio isti, kao što su ga imale i same zaklade. Ostale zaklade za nabavu bikova nastavile su i dalje svojim dotadašnjim načinom rada.

Osim ovih specijalnih zaklada za nabavu bikova i poljoprivrednih kotarskih zaklada radio je na istom zadatku i veći broj gradskih i nekoliko većih seoskih općina u Bosni i Hercegovini. I one su iz svojih sredstava nabavljale bikove pa ih držale u svojim stajama uz besplatno pripuštanje ili su ih davale pojedinim vlasnicima stoke uz obavezu besplatnog pripuštanja. Također su i neka poljoprivredna kotarska udruženja nabavljala bikove iz svojih sredstava i davala ih privatnicima na trogodišnji rok.

U krajevima udaljenim od onih mjesta, gdje su se nalazili bikovi plemenite pasmine bilo koje gornje ustanove, vlada je forsirala i pomagala osnivanje privatnih pripusnih stanica (licencirani bikovi). Njihovi su vlasnici dobivali premije (nagrade) za svakog bika čiste pasmine po 40 a za bika oplemenjenog ukrštanjem po 32 krune godišnje. Vlasnici su zato bili obavezni da tako odabrane bikove daju besplatno na pripuštanje. Koncem 1910 g. postojale su 42 privatne govedarske uzgojne stanice sa ukupno 42 bika, 510 krava i 189 grla podmlatka.¹⁷⁾

Zaklade za nabavku bikova nabavile su do konca 1905 g., t. j. za prve tri godine ukupno 575 bikova plemenite pasmine.¹⁸⁾

Godine 1906 dobilo se u Bosni i Hercegovini 24.432 teladi od bikova čiste pasmine.¹⁹⁾

Stanje bikova čiste pasmine po broju i njihovom vlasništvu bilo je sljedeće:

vlasništvo	1907 g.	1910 g.	1912 g.
državno	358	258	581
zaklada za nabavku bikova	484	342	—
poljoprivrednih kotarskih zadruga	45	257	226
gradskih i seoskih općina	48	54	19
privatno vlasništvo	358	185	?
kotarskih vijeća	—	—	278
Ukupno u BiH	1.293	1.906	1.104 ²⁰⁾

U 1912 g. nisu evidentirani bikovi u privatnom vlasništvu.

Do konca 1910 g. ukupno je dobavljeno u Bosnu i Hercegovinu 6.215 bikova i 1.367 krava čiste pasmine.²¹⁾

Vlada je već 1906 g. pisala, da u kotaru bugojanskom, gradačaćkom, zvrničkom, gatačkom, glamočkom, višegradskom, srebreničkom i bijeljinskom. kao i u većem dijelu brčanskog kotara ima već toliko bikova čiste pasmine i ukrštenih, da su svi bikovi domaće pasmine i za pripust

¹⁷⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 112).

¹⁸⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 260).

¹⁹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1907 (str. 86).

²⁰⁾ Izvještaj o upravi BiH 1908 (str. 97), 1911 (str. 109), 1913 (str. 57).

²¹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 109).

nesposobni uz privolu naroda uštrojeni i da će takve mjere postepeno protegnuti na čitavu zemlju.²²⁾

6) **Pripusne stanice za pastuve.** U tu su svrhu najprije služile vojničke ergele (»ždrepcane«), u Sarajevu, Mostaru i Travniku. Poslije je vlada pristupila osnivanju posebnih pripusnih stanica pod civilnom upravom. Godine 1885 bilo je 19 pripusnih stanica sa 57 pastuva. Dvadeset godina polije toga bilo je 46 pripusnih stanica sa 88 pastuva (stanje 1905 g.²³⁾ Ni kasnije se nije ovo stanje mnogo izmijenilo. Jedino je veća pažnja poklonjena ergeli u Goraždu, koja je 1910 g. imala 146 grla konja muških i ženskih.²⁴⁾

Međutim, vlada je od 1905 g. počela forsirati osnivanje privatnih stanica za odgajanje konja (muških i ženskih grla). Vlasnicima tih stanica davala je znatne pomoći i beneficije kao i beskamatne zajmove za nabavku priplodnih grla plemenite pasmine. Oni su, opet, sa svoje strane primali obavezu, da će se podvrgavati stručnom nadzoru vladinih organa. Odmah prve godine (1905) bilo je osnovano 20 ovakvih privatnih stanica (punktova).

Pastuvi su nabavljani većinom iz prednjeazijskih zemalja. Vlada je kupovala i domaće pastuve i davala ih privatnicima i drugim potrebnim kotarima besplatno na tri godine uz obavezu pripušćavanja.

Vršeno je također i odabiranje pastuva (licenciranje) kod privatnika. Iz državnih sredstava odobravane su vlasnicima premije (nagrade) od 50 do 120 kruna godišnje po jednom pastuvu uz obaveznu besplatnog pripušćanja.

7) Ustanove za unapređenje sitne stoke:

a) **Svinje.** O tome su se najprije brinule samo one četiri poljoprivredne stanice (Modriča, Gacko, Livno i Ilidža). Godine 1905 bilo je u tim stanicama 319 komada svinja većinom berkširske pasmine. Od godine 1893 mogli su seljaci kupovati podmladak kod poljoprivrednih stanica, i to neraste uz polovicu cijene a krmače uz punu cijenu. Plaćanje je bilo poslije tri godine, kroz koje vrijeme su kupci morali držati tako kupljena grla.²⁵⁾

Deset godina kasnije, 1903 g., vlada je izmijenila taj stari način plaćanja i obračunavanja. Onda se nerasti daju samo uz gotov novac i po cijeni, koja odgovara tržišnoj cijeni domaćih svinja u dotičnom kraju. Za nabavku nerastova odobran je seljacima zajam kod kotarske pripomoćne zaklade. Na taj način prodane su seljacima u 1905 g. ukupno 453 svinje a u 1906 g. već 1.761 komad.²⁶⁾

Međutim, vlada je i ovdje nastojala, da se što prije pređe na osnivanje privatnih stanica za oplemenjivanje domaćih svinja. Njihovi su vlasnici dobivali za početak besplatno po jednog nerasta i 2 do 6 krmača,

²²⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 262).

²³⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 254).

²⁴⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 108).

²⁵⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 265).

²⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 265).

a poslije toga svake druge godine još po jednog nerasta za osvježavanje krvi, također besplatno. Kao protuuslov bio je svaki vlasnik privatne stanice obavezan da se podvrgava nadzoru stručnih državnih organa i da državi prepusti peti dio podmlatka sposobnog za priplod po cijeni od 20 kruna za svako krmče težine od 30 do 35 kg. i doplatak od 50 helera za svaki dalji kilogram. Ovaj sistem bio je uveden 1904 godine. Do konca 1905 g. bile su osnovane 53 ovakve privatne stanice za oplemenjivanje. Godine 1910 postojale su već 72 privatne stanice sa 421 svinjom berkširske i bijele pasmine, a koncem 1912 g. bilo je 85 takvih stanica.²⁷⁾

b) O v n o v i. Plemenite pasmine za priplod dobivale su se također kod poljoprivrednih stanica pod raznim uslovima. U prvo vrijeme davani su seljacima na izdržavanje kroz tri godine, poslije koga je roka seljak platio samo pola cijene ustanovljene prigodom preuzimanja. Tada su ovnovi prelazili u vlasništvo seljaka. Novac za plaćanje mogao se dobiti na zajam kod kotarske pripomoćne zaklade kao dugoročni kredit na tri godine.

Kasnije (1903 g.) uveden je novi način prodaje ovnova plemenite pasmine. Seljak ih je morao odmah platiti po cijeni od 10 kruna. I dalje je ostala mogućnost korištenja kredita kod zaklada, također na tri godine.²⁸⁾

I ovdje se pokazala namjera vlade, da ovaj posao prebaci na privatnu inicijativu, pa je zbog toga pristupila osnivanju privatnih stanica za oplemenjivanje ovaca, čijim je vlasnicima isto tako pružala razne beneficije. Koncem 1905 g. bilo je 46 privatnih stanica. Međutim, interes za ovčarske uzgojne stanice opadao je, pa je 1910 g. bilo samo 22 privatne stanice sa 41 ovnom i 210 ovaca.²⁹⁾

c) K o z e. I austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini su priznavale štetnost koza po domaće šume, ali se ipak »iz ekonomskih razloga« nisu htjele odlučiti za zabranu njihovog držanja. Po mišljenju bosanske vlade njezina je prva dužnost bila da suzbije, da koza »ne otme maha« u ovim krajevima. A to bi značilo kočiti napredak. Zbog toga bosanska vlada traži neko srednje rješenje, koje bi udovoljilo i »ekonomskim razlozima« i njezinom stanovištu, da se broj koza ne povećava, nego naprotiv smanjuje. Da bi to postigla, vlada pristupa akciji za oplemenjivanje domaće koze pomoću angorske pasmine. Računala je da bi se u tom slučaju dobilo na kvaliteti i proizvodnosti oplemenjene koze onoliko, koliko bi se gubilo na smanjivanju broja koza. Tako bi se imalo računati pristupiti ograničavanju broja domaće koze. Ekonomski efekat ne bi bio ništa umanjen.

Godine 1896 pristupila je bosanska vlada provođenju ovog svog programa. Nabavljena su angorska priplodna grla i dodijeljena poljoprivrednim stanicama u Livnu, Gacku i Ilidži radi ukrštavanja sa domaćom

²⁷⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 265), 1910 (str. 113) i 1913 (str. 58).

²⁸⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 263).

²⁹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1910 (str. 112).

kozom. Poljoprivredne stanice su poslije prodavale seljacima muška grla čiste krvi kao i ukrštena.

Na području bugojanskog kotara osnovane su ubrzo dvije veće privatne stanice za oplemenjivanje domaće koze. Godine 1910 bilo je 18 privatnih kozarskih stanica za oplemenjivanje domaće koze sa 21 jarcem i 132 koze.³⁰⁾

8) Peradarstvo. Godine 1891 investirala je Zemaljska vlada za-mašnu svotu od 54.800 kruna i podigla u blizini Prijedora veliku peradarsku stanicu na površini od 4 hektara. Zadatak ove stanice bio je oplemenjivanje domaće kokoši i unapređenje peradarstva uopće (kokoši, patke, guske i tuke). Prijedor je izabran zbog najkraće željezničke veze sa Bečom i Trstom, koje je trebalo opskrbljivati i sa peradi i jajima. (Godine 1911 izvezeno je iz BiH 2.674 tone jaja u vrijednosti od 2,406.619 kruna).

Prijedorska peradarska stanica ostala je pod državnom upravom deset godina. Kroz to vrijeme vlada je stekla iskustvo, da nije dobro na jednom mjestu držati veliki broj peradi zbog čestih oboljenja, koja su zahvatala svu perad u mnogim peradarnicama u krugu stanice. Tu onda nisu više pomagale ni intervencije veterinarske službe, niti bilo kakve mjere, koje su ono u doba bile poznate. Zbog toga vlada godine 1901 iznajmljuje ovu veliku farmu a 1904 g. definitivno je prodaje nekom odgajivaču peradi iz Slavonije, a odgajanje i oplemenjivanje peradi prenosi na poljoprivredne stanice.

Iz stanice u Prijedoru, a kasnije i iz poljoprivrednih stanica, dijeljena su, obično besplatno jaja i živa perad u svrhu daljeg oplemenjivanja domaće peradi. Tri tom se nije išlo u širinu, nego se ograničilo na uža područja, da se ne bi rasipao oplemenjeni rasplodni materijal i tako opet degenerisao. Istom kada se to uže područje obradilo i zasitilo oplemenjenom peradi, išlo se na obrađivanje drugog također užeg područja. Perad su dobivali samo oni, koji su bili poznati kao dobri peradari ili za koje se pretpostavljalo, da će to postati. Takvi interesenti su se morali obvezati, da neće na svome gospodarstvu držati pčevce domaće pasmine.

Prijedorska peradarska stanica podijelila je seljacima do konca 1903 godine ukupno 8015 komada peradi i 83.127 jaja, od toga 5.499 kokošiju i 66.094 kokošijih jaja, 2.165 pataka i 13.865 jaja, dok ostalo čine guske i tuke.³¹⁾

Poljoprivredne stanice (Modriča, Gacko, Livno i Ilidža) nastavile su na tom zadatku, pa su za dvije godine (1904 i 1905) podijelile ukupno 8.961 peradi i 13.604 komada jaja, od toga 5.776 kokošiju i 9.628 jaja, 2.912 pataka i 3.430 jaja, a ostatak otpada na guske i tuke.³²⁾

Međutim i kod peradarstva nastaje stagnacija, što se najbolje vidi iz analognih podataka za 1910 godinu, jer je do kraja te godine iz poljo-

³⁰⁾ Izvještaj o upravi BiH 1910 (str. 113).

³¹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 267).

³²⁾ Izvješta o upravi BiH 1906 (str. 267).

privrednih stanica bilo svega podijeljeno 11.235 peradi i oko 15.000 jaja.³³⁾

9) Pčelarstvo. Inicijativom Zemaljske vlade osnovano je u Sarajevu 1898 godine Centralno pčelarsko društvo za Bosnu i Hercegovinu sa zadatkom da radi na uvođenju i unapređenju modernog pčelarenja sa pokretnim saćem. Ovu granu poljoprivredne djelatnosti nije vlada uzela u svoje ruke, ne zbog toga što pčelarstvu nije pridavila potrebnu važnost, nego iz drugih praktičnih razloga. Njezini poljoprivredni stručnjaci znali su vrlo dobro, da bez mnogobrojnih i gusto posijanih košnica nema naprednog voćarstva, a da se i ne govori o medu i vosku. Međutim, u ovim krajevima ostalo je još iza turske vladavine vrlo dobro razvijeno pčelarstvo, samo je bilo vrlo primitivno, sa najprostijim košnicama i nepokretnim saćem. Proizvodi iz takvih košnica, a još bez ikakva savremenog pribora za vađenje i konzerviranje meda, nisu bili uopće sposobni za trgovinu na austrijskom tržištu. Naš med nisu rado kupovali ni na domaćem tržištu u Bosni i Hercegovini, ne samo doseljeni strani činovnici, nego ni domaći potrošači. Taj nedostatak htjela je bosanska vlada da otkloni i da odmah nastavi sa podizanjem pčelarstva uvođenjem košnica sa pokretnim saćem u najšire slojeve naroda. A to je sitan i vrlo težak rad. Tu je trebalo privući privatnu inicijativu samih pčelara. Stoga je tu ulogu namijenila Pčelarskom društvu, ili — bolje reći — svojim činovnicima, poznatijim pčelarima, kojih je bilo ne samo u Sarajevu, nego i po svima krajevima i svima državnim uredima Bosne i Hercegovine. Ti mnogobrojni vladini službenici bili su, po samim svojim službenim funkcijama, u vrlo živom dodiru sa najširim slojevima naroda, pa i sa seljacima — pčelarima. A, pčelari su poznati, po cijelom svijetu pa i kod nas, po velikom interesovanju za pčele i za sve, što se o njima može znati i pričati. Vlada je sve to dobro iskoristila pomoću svoje službene i neslužbene linije. Tako je došlo i do ideje, da se pčelarstvo prepusti privatnoj inicijativi, ali ipak pod stalnim nadzorom i pod stalnom brigom Zemaljske vlade u Sarajevu.

Najbolji propagatori i — takoreći — pioniri modernog pčelarstva u Bosni i Hercegovini bili su učitelji osnovnih škola. Dosta veliki broj učitelja bavio se i inače pčelarstvom u svome slobodnom vremenu, najprije kao sportom — dobrim dijelom od dosade u zabačenim mjestima — a kasnije pojavom Pčelarskog društva i njegovom propagandom, kao vrlo unosnim poslom pomoću modernih košnica. Oni su odmah pristupili novoosnovanom društvu, i najprije shvativši sami prednost pokretnog saća, počeli da taj sistem proširuju u samom narodu.

Centralno pčelarsko društvo nije se, međutim, nikada moglo razviti u neko naročito veliko društvo, imajući u vidu, da se na pr. godine 1910 pčelarstvom bavilo u Bosni i Hercegovini 42,629 domaćinstava (uključujući u taj broj i razne ustanove). Ali, ipak je ovo društvo slovalo kao najraširenije društvo u Bosni i Hercegovini. Godine 1910 imalo je 35 podružnica, ali samo 2.830 članova.

³³⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 113).

10) **Svilarstvo.** Gajenje svilene bube bilo je odavno poznato u Bosni i Hercegovini. Tada nije bilo umjetne svile na tržištu, pa se mnogo tražila prirodna svila. Veliku mogućnost gajenja svilene bube uočila je bosanska vlada odmah u početku svoje poljoprivredne djelatnosti. Ona je i tako znala, da se nekada u Bosni i Hercegovini dosta uspješno gajila ta privredna grana, ali je sticajem prilika bila u znatnom opadanju. Da se to spriječi i da se svilarstvo podigne do većeg značaja, ona je stavila u zadatak svojim poljoprivrednim stručnjacima, da ga ne samo ožive, nego i prošire po cijeloj Bosni i Hercegovini. Zbog toga se najprije počelo sa osnivanjem dudovih rasadnika kao prvog preduslova za razvoj svilarstva. Ovi posebni dudovi rasadnici pretvoreni su kasnije u mješovite voćne rasadnike. Godine 1905 bilo je u Bosni i Hercegovini 83.276 dudovih stabala i to po pojedinim okružjima ovako: Tuzla 30.001 stablo, Mostar 28.877, Banjaluka 15.648, Bihać 3.912, Sarajevo 2.742 i Travnik 2.096 stabala.³⁴⁾

Potrebno sjeme (jaja) vlada je dobavila iz Mađarske i besplatno dijelila interesentima.

Tako je stvorena osnova za dalji razvoj svilarstva. Međutim, uspjeh nije zadovoljio. U 1914 g. bavilo se gajenjem svilene bube samo 418 domaćinstava (uključivo i razne ustanove, kao škole, poljoprivredne stanice i sl.) u 87 mjesta iz 13 kotara sa ukupnom godišnjom proizvodnjom od nešto preko 5.000 kg. čaura.³⁵⁾

11) **Ribarstvo.** U ovoj je privrednoj grani bosanska vlada išla dvostrukom linijom. Ona je u svojoj režiji podigla (1894 g.) i prvo vrijeme vodila ribnjak na vrelu rijeke Bosne. Tu se odgajala riba i puštala u ostale otvorene vode u Bosni i Hercegovini. Kasnije je taj ribnjak izdala pod zakup.

Vjerovatno je također inicijativom Zemaljske vlade, ali svakako inicijativom njezinih visokih činovnika, sportskih ribara, osnovano (koncem 1906 g.) u Sarajevu i Ribarsko društvo za Bosnu i Hercegovinu. Društvo je uz svoj sportski karakter imalo također i obavezu, da radi na unapređivanju ribarstva u cijeloj zemlji.

Do konca 1910 g. pušteno je u otvorene vode (rijeke i jezera) 9.123.170 komada mladih riba.³⁶⁾

U Prijedoru i u Bos. Gradški postojala su osim toga i dva privatna uzgajališta šarana.

12) **Kotarska povjerenstva za unapređenje stočarstva.** Ova povjerenstva (komisije) bila su od strane Zemaljske vlade formirana u sjedištima kotarskih ureda, u kojima je stočarstvo razvijenije. Pojedino povjerenstvo brojilo je — prema veličini kotara, stanju i razvoju stočarstva — do četrdeset članova. Kao stručni organ povjerenstvu je bio dodijeljen kotarski veterinar, a za obavljanje administrativnih poslova jedan službenik kotarkog ureda.

³⁴⁾ Izvještaj o upravi BH 1906 (str. 269).

³⁵⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1914—1916 (str. 63).

³⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 104).

Zadaćak povjerenstva bio je: davati prijedloge i mišljenja vladinim organima o unapređenju stočarstva i u tom pogledu pomagati rad vlade, nastojati da se podižu uzorne staje i dubrišta, propagirati sijanje stočne hrane, posredovati pri dodjeli priplodne stoke i sudjelovati pri odlučivanju o nagrađivanju najbolje stoke, raditi na osnivanju privatnih stanica za oplemenjivanje stoke, saradivati pri osnivanju uzornih mljekara širiti stručnu poljoprivrednu štampu itd.

Godine 1906 postojalo je ukupno deset povjerenstava i to u kotari-
ma: Brčko, Bijeljina, Gacko, Glamoč, Nevesinje, Srebrenica, Višegrad, Vla-
senica, Zvornik i u ispostavi Bos. Šamac.

13) Poljoprivredna društva lokalnog značaja. Osim dva veća društva sa djelokrugom rada na području cijele Bosne i Hercegovine vlada je osnivala i aktivno pomagala i manja poljoprivredna društva, čije se dje-
lovanje protezalo na pojedine kotare, ili na neka uža područja.

Prvo takvo društvo — Poljoprivredno društvo u Pri-
jedoru — osnovano je 1883 godine, sa zadatkom da radi na unaprede-
nju stočarstva, u prvom redu na oplemenjivanju domaćeg govečeta, zatim
svinja, ovaca i peradi. Ovo je društvo raspolagalo 1895 godine sa 23 grla
meltalskog govečeta, 69 komada svinja berkširske i sufolske pasmine te
sa 22 komada proizvedena ukrštanjem.³⁷⁾

Vlada je obimno pomagala ovo društvo, da bi ono moglo uz povoljne
uslove, pa i besplatno, dijeliti priplodna grla među tamošnje stočare.

Uspješno je također djelovalo i Poljoprivredno društvo
u Windhorstu (Topola, Bos. Gradiška), koje su 1893 godine osnovali ta-
mošnji njemački naseljenici. I ovo je društvo bosanska vlada obilno po-
magala. Godine 1904 društvo je brojilo 110 članova.³⁸⁾

Bilo je, međutim, još nekoliko pokušaja sa osnivanjem sličnih po-
ljoprivrednih društava (Bos. Novi. Banjaluka i Bihać), ali
se nisu mogla održati. Sva su ova društva zavisila od novčane pomoći
Zemaljske vlade, pa su i živjela toliko vremena, koliko su dobivala vlad-
ninu pomoć. Poljoprivredno društvo u Prijedoru likvidiralo je 1904 godi-
ne taj način, što je prešlo pod upravu gradske općine u Prijedoru kao
općinski zavod. Tako je u godini 1904 postojalo u Bosni i Hercegovini
jedno poljoprivredno društvo — ono njemačko u Windhorstu.

Godine 1907 osnovano je Vinogradarsko društvo u
Mostaru, koje se kasnije po zaključku svoje skupštine reorganizovalo
u vinarsku zadrugu sa ograničenim jamstvom, prema odredbama Trgo-
vačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu.

14) Poljoprivredne proizvodne udruge. Nisu to bile zadruge, a naj-
manje zemljoradničke. Vlada ih je samo nazivala imenom »udrug« ili
»zadruga«, ali je ipak izbjegavala da ih svrstava pod zemljoradničke ili
seljačke ustanove, jer to stvarno u svojoj osnovi nisu ni bile. U tim vlad-
ninim »udrugama« udruživali su se, na vrlo primitivan način, uglavnom

³⁷⁾ Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine
1896.

³⁸⁾ Državni arhiv NRBiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj
9786/BH — 1905 godine.

bogati posjednici stoke. Zbog toga ih je nazivala jednostavno »proizvodne udruge« ili »poljoprivredne proizvodne udruge« ili »gospodarske proizvodne udruge« — upotrebljavajući ponekad i izraz »zadruga«.

Godine 1902 postavio je neki pretplatnik časopisa »Bos. herc. težak« slijedeće pitanje uredništvu lista:

»Koliko litara mlijeka treba dnevno, da se može uzdržavati sirarska udruuga? Bi li mogao sirar plaćati udrugarima za 1 liter mlijeka 10 helera?«

Uredništvo mu je odgovorilo:

»Za opstanak i razvitak sirarske udruge treba dnevno najmanje 150—200 litara mlijeka, jer inače ne vrijedi osnivati udругu. Cijena od 10 helera po litri pravoga mlijeka veoma je umjerena, te bi udругa mogla uspjevati, ako se samo pobrine za stalnog kupca«.

Iz prednjeg pitanja i odgovora jasno se vidi eksploatatorska namjera onog »sirara« i stanovište uredništva lista prema takvim poslovima i načinu udruživanja. A, to je bio stav Zemaljske vlade. Naime, tu je neki mali industrijalac, proizvođač sira, vodeći računa o unapređenju svoga — i to samo svoga — preduzeća, želio čuti kalkulaciju, da li bi mu se, i pod kojim uslovima, isplatilo osnovati kakvu »sirarsku udругu«, čiji bi mu članovi osigurali potrebnu količinu mlijeka za njegovu proizvodnju sira. Zemaljska je vlada rado prihvaćala takve i slične ideje. Ona je i sama davala inicijativu, gdje god je to smatrala podesnim i potrebnim — ne ulazeći u to, da li će ko, i u kojoj mjeri, biti pri tom eksploatisan. Njoj se radilo samo o povećanju proizvodnje i poboljšanju kvaliteta tih proizvoda.

Prošlo je nekoliko godina, dok je vlada pristupila osnivanju svojih »poljoprivrednih proizvodnih udругa«. Kao prva osnovana je početkom maja 1907 godine »Mljekarska zadruga u Blažuju« kod Sarajeva. Povod za njezino osnivanje bili su velika oskudica i očajno slab i nehigijenski kvalitet mlijeka, koje se prodavalo u gradu Sarajevu. A tu je ogroman broj činovništva, koje je tražilo dovoljne količine i dobar kvalitet mlijeka. O tome, kakvo je mlijeko prodavano u Sarajevu, postoji jedan izvještaj stručnjaka, koji je bio podnesen Gradskom poglavarstvu grada Sarajeva 1913 godine. Vrijedno ga je citirati, jer je stanje u godini 1907, kada je osnovana zadruga u Blažuju, moglo biti samo još gore. U tom se izvještaju kaže, da Sarajevo ima 60.000 stanovnika i da oni trebaju dnevno 10.000 litara mlijeka, što znači — šestinu litra po jednom stanovniku. Mlijeko koje seljaci donose u grad »sama je voda« i nečisto. Umjesto propisanog postotka masnoće od najmanje 3%, donosilo se i dovozilo u grad mlijeko s 1,2% masnoće. Gradski tržišni organi nalazili su u mlijeku stajskog dubreta, a ponekad i živih gujavica. Vladin povjerenik (komesar) za grad Sarajevo dobivao je od strane građana toliko pritužaba na kvalitet mlijeka, da je morao intervenirati kod gradskog načelnika i gradskog vijeća, da se tome zlu stane jedanput na kraj. On je, kao nadležni državni organ, zatražio da se taj prolem raspravi jednom anketom i konačno — riješi.

Problem, međutim, nije riješen ni tada — 1913 godine. Isto ga tako ni 1907 godine nije riješila ni blažujaska »Mljekarska zadruga«. Razlika je samo u tome, što se 1907 godine blažujskom »zadruhom« mnogo neozbiljnije prilazilo tome problemu. Ona je — kako sama vlada priznaje — osnovana »pošticanjem vladinih organa«. Tim je vladinim organima, naime, uspjelo udružiti u tu zadrugu dvadeset posjednika stoke, s tim da u Sarajevo šalju dnevno 200 litara mlijeka. Vlada je toj zadruzi zato dala potporu u iznosu od 300 kruna. Za prvih osam mjeseci, t. j. do konca 1907 godine, proizvela je zadruga 27.800 litara kravljega i 5.000 oko (1 oka = oko 1,28 kg.) ovčijeg mlijeka. Kravlje je mlijeko prodavano po cijeni od 26 do 32 helera za jedan litar, dok je ovčije upotrebljeno za proizvodnju sira uz obračun od 16 helera po jednoj oki mlijeka. Zadruga se, međutim, već 1908 g. razvrgla zbog oskudice i visokih cijena stočne hrane. »Članovi« zadruge nastavili su se i dalje baviti istim poslom, ali svaki za svoj račun. Ovakav ishod i subdina zadesili su sve vladine »poljoprivredne udruge«.

Slično kao u Blažuju bila je od strane vladinih organa osnovana i »Zadružna mljekara u Višegradu«, ali i ona je likvidirala u toku 1908 godine, iz istih razloga kao i blažujaska. Imala je 8 članova i 15 krava.

U kotaru Livno osnovala je vlada dvije »mljekarske udruge«, jednu u Potočanima a drugu u Priluci. Svaka od ove dvije udruge imala je 6 (šest) članova i po 600 ovaca. Godišnje su proizvodile, svaka od njih, po 13.000 litara mlijeka, koje je prerađivano u sir. Mljekarska udruga u Priluci bila je kratkog vijeka te je odmah »prenijela svoju radnju na neku privatnu mljekaru« u Guberu kod Livna.

Kao svoj uspjeh na podizanju s'očarstva vlada smatra i osnivanje »privatne mljekare« u selu Hasićima, kotor Glamoč, 1908 godine. Ova privatna mljekara i »Mljekarska udruga« u Potočanima imale su 1908 godine ukupno 1.500 ovaca, koje su te godine dale 30.400 litara mlijeka, koje je prerađeno u 3.440 kg. masnog sira.³⁹⁾

U selu Osijek kod Sarajeva vlada je uspjela 1908 godine udružiti 21 posjednika i osnovati »Udruhu za priplod prasaca« koja je raspolagala sa 4 nerasta i 19 priplodnih krmača berkširske pasmine.

Stoka svih ovih udruha bila je smještena u zajedničke staje.

Unutarnja organizacija ovih vladinih »proizvodnih udruha« bila je vrlo labava. Tu se uvijek radilo o manjim — kako kaže sama Zemaljska vlada — »proizvodnim udrugama«, koje se, odovarajući jednostavnim mjesnim prilikama, osnivaju na načelu suvlasništva te nemaju nikakve jurističke osobnosti.

Loše iskustvo sa ovim i ovakvim »proizvodnim udrugama« ubrzo je uvjerilo Zemaljsku vladu, da se na taj način — kako je ona mislila — ne može ništa učiniti. Bogatiji posjednici, koje je ona pri ovakvom udruživanju okupljala u te svoje udruge, gledali su samo da iskoriste ono, što bi im vlada pružala. Dok je ta pomoć trajala, postojale su i

³⁹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1909, strana 108.

»udruga«. Kad je pomoć prestala ili kad nije bila tako obilata, nestajalo je i — »udruga«. Zbog toga vlada napušta ideju i praksu osnivanja udruga »na načelu suvlasništva«, koje nemaju »nikakve jurističke osobnosti«. Silom prilika morala je i Zemaljska vlada osnivanje ovakvih »poljoprivredni proizvodnih udruga« postavljati ubuduće na solidnije temelje, one, koje propisuje Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu. Tako se nešto kasnije pojavljuju poljoprivredne proizvođačko-prerađivačke zadruge sa ograničenim jamstvom. O njima će biti posebno govora, kada bude riječ o zemljoradničkom proizvođačko-prerađivačkom zadrugarstvu Bosne i Hercegovine.

Među vladine poljoprivredne ustanove treba ubrojiti i »vodne udruge« kao obična udruženja interesenata »za odbranu od vode«. Prve ovakve zadruge osnovane su na području kotara Bos. Gradiška i Bijeljina. Vlada je za njih, kao i za sve slične »udruge«, izrađivala pravila — u sporazumu sa seoskim starješinama i zainteresovanim vlasnicima zemlje, gdje su se trebale vršiti te poljoprivredne melioracije.

Pod konac 1908 godine objavljen je naročiti »Zakon o osnivanju i organizaciji zadruga za vode«. Za osnivanje »vodne zadruge« po ovom zakonu trebalo je dobiti pristanak bar polovice vlasnika zemlje područja predviđenog za melioraciju.

POLJOPRIVREDNA NASTAVA, KURSEVI I PREDAVANJA

1) »Uzorna seljačka gospodarstva«. U blizini poljoprivrednih stanica, odnosno na području njihovog djelovanja, vlada je — po prijedlogu upravnika stanice, kotarskog pretstojnika i okružne oblasti — odabirala izvjestan broj seljaka (obično 3 do 5) kao buduće »uzor—seljake« razumljivo, uz pristanak tih seljaka. Njihova je dužnost bila da svoju zemlju obrađuju i svoje gospodarstvo vode po uputama upravnika poljoprivredne stanice. Kao kandidati za te »uzor—seljake« birani su pismeni, napredniji seljaci, posjednici srednjeg imanja, ali na kome se ipak može razvijati što više raznih poljoprivrednih grana. Naročito bogati seljaci nisu dolazili u obzir za ovaj izbor, a siromašni pogotovu. Tražio se prosječni posjed, jer veliki kao i oni mali posjedi ne bi — po mišljenju vlade — mogli služiti kao primjer, odnosno uzor ostalim seljačkim gospodarstvima, zbog kojih je i uvedena ova ustanova »uzornih seljačkih gospodarstava«. Na malom posjedu, još k tome, ne bi bilo moguće upotrebljavati tako uspješno sve one mjere, koje je trebalo provoditi za unapređenje što većeg broja poljoprivrednih grana. »Uzor—seljaci« mogli su biti i kmetovi, ako su obrađivali malo veći posjed. Pravljjen je međusobni ugovor između seljaka, tog budućeg »uzor—seljaka«, i uprave poljoprivredne stanice. Seljak je preuzimao obavezu, da će svoje gospodarstvo racionalno obrađivati i voditi po uputstvima i pod nadzorom poljoprivredne stanice, a vlada mu je — iz državnih sredstava — isplaćivala jednokratnu potporu u iznosu od 200 do 300, ali najčešće 300 kruna. Tim novcem morao je dotični »uzor—seljak« urediti staje, đubrište, nabaviti najnužniji poljoprivredni alat, ako ga nije imao, itd. Ugovor je bio na

snazi tri godine. Kroz to vrijeme je dotični »uzor—seljak« radio na svome imanju po uputama i pod nadzorom poljoprivredne stanice. On je morao orati onako i držati se plodoređa, kako mu je preporučivano od strane stručnih organa poljoprivredne stanice, dubrište je uređivao po dobivenom uputstvu, zasađivao plemenite voćke, koje je dobio iz državnih rasadnika, sijao je sjemenom dobivenim od poljoprivrednih stanica, s tim, da ga poslije žetve vrati kao novo sjeme itd. Plemenite pasmine stoke dobivao je posredstvom poljoprivredne stanice, od poljoprivredne kotarske zadruge ili kotarske pripomoćne zaklade ili Zemaljske vlade. Na isti način je nabavljao sebi potrebne gospodarske sprave i alat, moderne košnice itd. Odabrani »uzor—seljak« imao je uopće prednost u svemu, što se dobivalo ili moglo dobiti od vladinih poljoprivrednih ustanova. Poljoprivredna se stanica brinula, da se na tom privatnom »uzornom seljačkom gospodarstvu« praktično primjenjuje sve ono, što i na gospodarstvu poljoprivredne stanice.

Poslije isteka trogodišnjeg »ugovornog stanja« prestaje dalji nadzor i rukovođenje od strane uprave poljoprivredne stanice. Smatralo se, da je kroz to vrijeme dotični seljak već prihvatio i naučio racionalnije obrađivati svoju zemlju i uopće savremenije gospodariti na svome poljoprivrednom gazdinstvu. Međutim, seljak je redovno i poslije toga održavao vezu sa upravom i stručnim osobljem poljoprivredne stanice, pa se također i u daljnjem radu pridržavao njihovih uputa. Naročita uloga ovih »uzor—seljaka« bila je u tome, da oni — kao posrednici između poljoprivredne stanice i ostalih seljaka — posluže kao praktični prenosioci i propagatori savremenog načina rada u poljoprivredi.

Iduće tri godine dolazili bi na red ugovori sa kojim drugim seljacima — novim »uzor—seljacima« — uz iste uslove kao i oni prvi. Itd.

Ova ustanova »uzor—seljaka« uvedena je u Bosni i Hercegovini prvi put 1897 godine. Budući da su postojale samo četiri poljoprivredne stanice u Bosni i Hercegovini, ova ustanova »uzor—seljaka« mogla je djelovati samo na jednom ograničenom prostoru, t. j. u blizini poljoprivrednih stanica. Ti su se seljaci mijenjali, tako da je brojno stanje »uzor—seljaka« bilo uvijek približno isto, dok se povećavao broj onih bivših — već izučenih »uzor—seljaka«. Godine 1904 bilo je svega deset aktivnih »uzor—seljaka« pod upravom poljoprivrednih stanica i to kod stanice Modriča dva, Gacko tri, Livno tri i Ilidža dva aktivna »uzor—seljaka«.¹⁾

Za primjerom državnih poljoprivrednih stanica povele su se i vladine poljoprivredne kotarske zadruge, tim više, što im to naređuju i njihova pravila. I poljoprivredne kotarske zadruge birale su u svojoj okolini naprednije seljake kao svoje »uzor—seljake« i s njima postupale na isti način kao i poljoprivredne stanice. Njihovim »uzornim gospodarstvom« upravljala je nadležna poljoprivredna zadruga. Prvi za-

¹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 228).

družni »uzor—seljak« postavljen je u djelokrugu Poljoprivredne kotarske zadruge u Derventi 1908 godine.²⁾

Ovome slična ustanova bila je i ona pod imenom »školsko gospodarstvo« i »školski seljak«, o čemu će biti govora pod »Poljoprivrednom nastavom«.

2) »Poljoprivredni putujući učitelji«. Ustanova »poljoprivrednih putujućih učitelja« uvedena je u Bosni i Hercegovini 1908 godine, najprije kod vladinih poljoprivrednih kotarskih zadruga. »Putujući učitelj« morao je biti poljoprivredni stručnjak sa svršenom višom, srednjom ili nižom poljoprivrednom školom i dovoljnom praksom u poljoprivredi. Njegovo stalno namještenje bilo je kod poljoprivredne kotarske zadruge u svojstvu poslovođe, a ujedno je bio poljoprivredni referent u državnom kotarskom uredu. Od godine 1908 dobili su ovi poljoprivredni stručnjaci i treću dužnost. Morali su putovati po cijelom kotaru i obilaziti sela sa zadatkom, da tamo seljacima drže predavanja uz praktične vježbe i radove iz raznih grana poljoprivredne djelatnosti. Oni su na pr. kod pojedinih seljaka, na licu mjesta, na njihovim dubrištima, pokazivali sakupljenim seljacima, kako treba uređivati moderno dubrište. Ili na pr. kako treba graditi staje za stoku, kako održavati čistoću staje i stoke itd. Ujedno su sudjelovali pri odabiranju stoke za priplod. Kada je bilo vrijeme sadenja ili podrezivanja voćaka, obilazili bi sela i praktično pokazivali, kako to treba raditi. Naročito su učestvovali pri akcijama za sadenje šljiva. U jesen im je bila dužnost da podučavaju narod, naročito one poznatije proizvođače, kako treba ukuhivati pekmez, jer se dobar i ukusan pekmez od šljiva tražio u znatnim količinama za austrijsko tržište.

Posebna je dužnost bila »poljoprivrednih putujućih učitelja« da prigodom obilaska sela primaju odmah izravno od seljaka narudžbe za sjeme, plugove, ostale poljoprivredne sprave i alat, zatim košnice, umjetno gnojivo itd. Tako seljak nije trebao dolaziti u grad, nego je sve to svršio kod svoje kuće i bez ikakvih pismenih molba i traženja.

Prva četiri »poljoprivredna učitelja« postavljena su 1908 godine kod poljoprivrednih kotarskih zadruga u Bugojnu, Livnu, Derventi i Kladnju. Do konca 1909 godine već je 11 zadruga imalo »putujuće učitelje« a u 1910 godini 21 zadruga, što znači sve zadruge, koje su pslovale.³⁾ Nije poznato, koliko je održano takvih predavanja i praktičnih radova na područjima poljoprivrednih zadruga. Ali iz izvještaja Poljoprivredne kotarske zadruge u Cazinu koja je počela radom 1. aprila 1910 godine, vidi se, da je »putujući učitelj« ove zadruge odmah počeo sa predavanjima u cazinskom kotaru pa je od 1. aprila do 15. juna te godine održavao predavanja u 13 sela i da je predavanjima prisustvovalo ukupno 812 seljaka.⁴⁾

U 1910 g. bilo je svega 15 »putujućih učitelja«, koji su te godine održali 1.471 poljoprivredno predavanje pred 27.130 seljaka, i izveli 782

²⁾ »B. H. Težak« br. 10 od 1. oktobra 1911.

³⁾ Izvještaji o upravi BiH 1911. strana 77.

⁴⁾ »B. H. Težak« br. 7 od 1. VII. 1910.

praktična rada sa 15.151 prisutnim seljakom. Prigodom svojih putovanja primili su od seljaka narudžbe za: 255 plugova, 7 sijačica, 13 vršalica, 131 vjetrenjaču, 3 trijera, 7 krunjača za kukuruz, 17 sječka.ica, 59 košnica i 47 raznih manjih poljoprivrednih sprava.⁵⁾

Pred početak rata 1914 g. radilo je ukupno 20 »putujućih učitelja«, koji su održali 196 predavanja pred 4.243 slušatelja i izvršili 258 praktičnih radova pred 3.844 prisutna seljaka i poljoprivrednika.⁶⁾

I voćarsko-vinogradarske stanice« su imale svoje »putujuće učitelje«. To su bili upravnici tih stanica. Oni su održavali predavanja i davali seljacima praktične upute iz voćarstva i vinogradarstva, vinarstva, prerade i konzerviranja voća, zatim o uništavanju voćnih i loznih štetočina itd.

Međutim, prvi korak za uvođenje ustanova »putujućih učitelja« učinilo je Centralno pčelarsko društvo u Sarajevu još 1902 godine. Ovo je društvo te godine zatražilo od Zemaljske vlade, da ona imenuje između pčelarskih stručnjaka »putujuće učitelje pčelarstva«, u svakom okružju po jednog, koje bi plaćala vlada i snosila njihove putne troškove i dnevnice. Vlada nije usvojila ovaj prijedlog pčelara, iako su ga oni stalno svake godine ponavljali. Zato su pčelari bili prisiljeni, da sami u okviru i na teret svoga društva, postavljaju svoje »putujuće učitelje pčelarstva« i da snose njihove putne troškove. Prema tome, kod pčelara je to bilo sporedno zanimanje uz honorar plaćen iz društvenih sredstava. Često su putovali i na svoj vlastiti trošak. Njih je Pčelarsko društvo slalo na put po traženju pojedinih pčelarskih podružnica, a na vlastitu inicijativu u one krajeve, gdje nije bilo podružnica, a pčelarstvo bilo jače razvijeno. Naročito su bili aktivni, kada bi se negdje pojavile pčelinje bolesti. Zbog toga su ti »putujući učitelji pčelarstva« morali biti vrlo iskusni i savjesni pčelari. Po obavljenom poslu podnosili su Centralnom pčelarskom društvu u Sarajevu pismeni izvještaj o svemu, šta su na tom putu radili, šta su zapazili i šta poduzeli za otklanjanje eventualnih nedostataka.

Sa sistematskim radom pomoću naročito postavljenih »putujućih učitelja pčelarstva« društvo je počelo istom 1911 godine. Ali, i tada su putni troškovi padali na teret društva.

3) **Poljoprivredna nastava na nepoljoprivrednim školama.** Nije predmet ove knjižice, da se osvrće i na rad stručnih poljoprivrednih škola. To je redovna nastava, stvar poljoprivrednog školstva. Mnogo su interesantniji i poučniji naponi austrijske uprave u Bosni i Hercegovini na poljoprivrednom polju, ako se promatraju i analiziraju kroz sporednu, — takoreći neslužbenu — poljoprivrednu nastavu, bez obzira na to što je ona provođena i putem škola, ali nepoljoprivrednih škola. Kao instrumenat za tu vladinu vrlo opsežnu akciju sa poljoprivrednom nastavom služile su joj sve moguće njezine ustanove i organizacije kao što su na pr. osnovne škole, Učiteljska škola u Sarajevu, poljoprivredne stanice, voćarsko-vinogradarske stanice, rasadnici, poljoprivredne kotarske zadruge,

⁵⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911, str. 87.

⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1914—1916, str. 54.

Peradarska stanica u Prijedoru, Centralno pčelarsko društvo u Sarajevu i njegove podružnice po Bosni i Hercegovini, kotarski uredi (gdje nije bilo drugih ustanova) itd. Poljoprivredna nastava je bila ili redovna (u osnovnim školama i u Učiteljskoj školi) ili kroz razne dulje ili kraće kurseve ili pomoću stručnih predavanja, pojedinačnih ili u serijama organizovanih. Gotovo uvijek je ta poljoprivredna nastava bila pretežno praktične prirode. Evo nekoliko najbitnijih podataka o poljoprivrednoj nastavi i poljoprivrednim kursevima u osnovnim školama i u Učiteljskoj školi u Sarajevu. Tu je bila obuhvaćena poljoprivreda kao cjelina. O specijalnim kursevima i predavanjima biće posebno govora.

a) Poljoprivredna nastava u osnovnim školama. Početak je učinjen 1897 godine u četiri osnovne škole (Modriča, Odžak, Potočani i Novi Grad). Odmah iduće godine (1898) vlada je nastavila sa proširivanjem ove nastave i na veći broj škola, pa je obuhvaćeno još sedam škola, u 1899 godini još šest, u 1900 dalje tri škole, u 1901 još devet, u 1902 još jedanaest osnovnih škola, itd. Školske godine 1904—1905 bila je poljoprivredna nastava kao obavezan školski predmet (za učenike trećeg i četvrtog razreda) uvedena u 54, godine 1907/08 u 80, a godine 1912/13 u 125 osnovnih škola. Razumljivo, škole po gradovima nisu dolazile u obzir za uvođenje poljoprivredne nastave.⁷⁾

Po nastavnom programu učenicima se predavalo iz poljoprivrede: obrada i popravljivanje zemlje, plodored, sjetva, zaštita i njega usjeva i bilja, žetva, vršidba, spremanje usjeva, gajenje stočnog bilja, livadarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, povrćarstvo, njega stoke, pasmine stoke i njihove osobine, bolesti stoke, postupak sa mlijekom i prerada mlijeka, pčelarstvo, svilogojstvo, način nabavljanja poljoprivrednih sprava uz obročnu otplatu. Ovo bi bile tačke općeg programa, ali se ovaj uvijek prilagođavao onome kraju, gdje se nalazila pojedina škola i kojoj grani poljoprivrede treba dati prednost u tom kraju. Poljoprivredna nastava je trajala zimi dva, a ljeti pet sati nedjeljno.

Predavači su bili učitelji dotičnih osnovnih škola, koji su predavali i sve ostale nastavne predmete. Pri odabiranju, na kojoj će se školi uvesti poljoprivredna nastava, gledalo se da to bude poljoprivredni kraj i da na tamošnjoj školi ima koji učitelj, koji se naročito zanima za poljoprivredu. A tih je bilo dosta. Međutim, da bi se ti budući nastavnici što bolje upoznali sa svima granama poljoprivrede, održavani su, najprije u Modriču, a kasnije u Sarajevu — za vrijeme velikog školskog raspusta — naročiti učiteljski poljoprivredni kursevi, koji su trajali po šest nedjelja. Poslije svršenog kursa učitelji su polagali ispit pred vladinom komisijom, koja im je izdavala i propisana svjedočanstva o završenom poljoprivrednom kursu i položenom ispitu.

Sličan poljoprivredni kurs morali su svršiti i okružni školski nadzornici, da bi prigodom vršenja nadzora nad radom osnovnih škola — mogli na isti način vršiti svoju dužnost i u pogledu uspjeha poljoprivredne nastave i rada učitelja i učenika.

⁷⁾ Izvještaj o upravi BiH 1913 (str. 45).

Svake godine završilo bi poljoprivredni kurs po deset do petnaest učitelja. Do konca 1905 godine prošlo je kroz ove kurseve ukupno 40 učitelja i izvjestan broj školskih nadzornika. Međutim, i dalje su se održavali ovi kursevi.

b) Poljoprivredna nastava u Učiteljskoj školi u Sarajevu. Za osposobljavanje budućih učitelja osnovnih škola u poljoprivrednoj struci, ne samo kroz ferijalne kurseve, nego i putem nastave uvedena je opsežnija poljoprivredna nastava i u Učiteljskoj školi u Sarajevu. Za nastavnika je bio postavljen jedan poljoprivredni stručnjak — agronom. Kao specijalni pomagači bili su angažovani i drugi stručnjaci za izvjesne grane kao na pr. za pčelarstvo, koje bi predavao predstavnik Centralnog pčelarskog društva itd.

Za praktične vježbe iz poljoprivrede služile su razne poljoprivredne ustanove u neposrednoj blizini Sarajeva, a naročito Poljoprivredna stanica u Ilidži (Butmir), pčelinjaci Centralnog pčelarskog društva, uzorno »školsko gospodarstvo« u Koševu itd.

c) »Školska gospodarstva«. Da bi učenici trećeg i četvrtog razreda osnovnih škola kao i daci Učiteljske škole u Sarajevu imali gdje izvoditi praktične vježbe iz poljoprivrede i učiti poljoprivredne predmete u praksi, uvedena je ustanova »školskih gospodarstava«. Uz svaku školu gdje je poljoprivredna nastava bila obavezan školski predmet, svaka bi škola sklopila ugovor sa nekim obližnjim seljakom, da on postane »školskim seljakom«, t. j. da svoje imanje vodi i zemlju obrađuje po uputama i pod nadzorom školskog učitelja. Birani su napredniji seljaci, vlasnici osrednjeg posjeda. Svaki tako izabrani seljak — svakako je morao biti obostrani pristanak pri tom izboru — dobivao je od vlade jednokratnu pomoć od 300 kruna za najnužnije uređenje svoga gospodarstva. Osim toga uživao je i druge mnogobrojne pogodnosti pri nabavi svega, što mu je inače trebalo u njegovom gospodarstvu (poljoprivredne strave i alat, sjeme, sadnice, rasad, oplemenjena stoka za priplod, košnice, perad i jaja plemenitih pasmina itd.). Skuplje predmete i krupniju stoku dobivali su, uz uvjete kao i ostali seljaci, a ono što je jeftinije besplatno. Potrebnu građu za gospodarske zgrade itd. dobivao je također besplatno iz državnih šuma.

Ova »školska gospodarstva« služila su ne samo za potrebe školske nastave, nego i ostalim seljacima kao primjer za racionalnije gospodarenje. Na tim gospodarstvima su učenici ne samo vježbali, nego i polagali praktični dio ispita na završetku školske godine. Tu su se održavala i praktična predavanja i razni poljoprivredni kursevi za seljake dotičnog kraja.

Sa osnivanjem »školskih gospodarstava« počelo se 1897 godine, pa je 1904 g. bilo tih gospodarstava odnosno »školskih seljaka« 48, a 1913 g. 76, t. j. kod 76 osnovnih škola.⁸⁾

Kao udžbenik i ujedno poljoprivredni priručnik vlada je stampala i izdala posebnu knjižicu »Uputa o uređenju i rukovođenju gospodarstva školskih seljaka«, gdje su data najpotrebnija uputstva za obrađivanje

⁸⁾ Izvještaj o upravi BiH 1914—1916, str. 53.

zemlje, njegovanje stoke, gajenje voćaka i loze itd. sa potrebnim slikama, kako treba da izgleda staja za stoku, zatim slike pojedinih pasmina stoke, poljoprivrednih sprava itd. Ovu knjižicu je vlada dijelila besplatno. Svakako ta knjižica nije mogla ići u široke slojeve seljaka zbog njihove nepismenosti, pa je uglavnom korištena samo u naprednijim gazdinstvima i na imanjima bogatih feudalaca. Tako na pr. godine 1905 objavljuje Zemaljska vlada da je »G. Omerbeg Sulejmanpašić, veleposjednik u Bugojnu, zatražio od vlade veći broj »Uputa o uređenju i rukovođenju gospodarstva školskih seljaka«, drugo izdanje, te ih je radi pouke u racionalnom zemljodjelstvu, stočarstvu, voćarstvu i dr. podijelio među subaše i nadglednike na njegovom posjedu.«⁹⁾

Sistematskom propagandom od strane Zemaljske vlade počela se ustanova »školskih gospodarstva« širiti i izvan djelokruga osnovnih škola. Tako na pr. upravni odbor poljoprivredne kotarske zadruge u Bugojnu donosi 1904 g. zaključak, da i zadruga nade jednog svoga »školskog seljaka«, koji će po istom uzoru raditi na svome imanju po uputstvama i pod nadzorom Poljoprivredne kotarske zadruge. Istovremeno i članovi odbora obećavaju, da će i oni »svoja gospodarstva preudeliti na način školskih seljaka i da će uvesti shodan plodored, te u tome smislu uplivisati na ostale zadrugare...«¹⁰⁾

Međutim, kod samih osnovnih škola počele su se pojavljivati izvjesne teškoće sa »školskim seljacima« i njihovim gospodarstvima. Mnogi od njih nisu bili skloni, da se učitelji miješaju u njihovo gospodarstvo i u način obrade zemlje. Zbog toga vlada postepeno odustaje od »školskih gospodarstava« i prelazi na formiranje »učiteljskih gospodarstava«. U suštini je ostalo jedno te isto, samo što otpada ovisnost škole i učitelja od volje i naklonosti dotadašnjih »školskih seljaka«. Naime, sada škola iznajmljuje od nekog seljaka ili joj država ustupa u blizini škole jedan manji kompleks zemlje, koji učenici obrađuju pod neposrednim rukovodstvom svoga učitelja. Svaki učenik dobije malu parcelu, koju on sam obrađuje. Potrebno sjeme i sitni poljoprivredni alat daje škola. Prvenstvo se daje sijanju i gajenju raznog industrijskog i stočnog bilja, koje bi po mišljenju vlade trebalo forsirati u dotičnom kraju. Sav prihod sa tog »učiteljskog gospodarstva« išao bi u korist dotičnog učitelja. Na tim gospodarstvima su učenici radili i na uzgajanju svinja, pčela, svilenih buba itd., — ukoliko je bilo potrebnih gospodarskih zgrada i sl.

d) Nedjeljna poljoprivredna predavanja za seljake u osnovnim školama. Ono što su učitelji učili na šestnedeljnom poljoprivrednom tečaju u Sarajevu ili kroz svoje redovno školovanje u Učiteljskoj školi u Sarajevu, bili su obavezni da prenose dalje ne samo na školsku djecu, nego i na seosku omladinu i na starije seljake. Već je bilo govora, kako je to išlo u pogledu školske djece. Kod kojih je to bila redovna nastava. Međutim, za ostale seljake, omladinu i odrasle, bila su predviđena redovna nedjeljna predavanja iz poljoprivre-

⁹⁾ »B. H. Težak« br. 2 od 1. II. 1905.

¹⁰⁾ »B. H. Težak« br. 10 od 1. X. 1904.

de. To je zapravo bio cijeli niz predavanja, pa se često govorilo o poljoprivrednim kursovima, a ne o pojedinim predavanjima. Međutim, još je bolje, ako se kaže, da su to bili redovni nedjeljni sastanci seljaka sa učiteljem, da razgovaraju o raznim poljoprivrednim stvarima »u obliku slobodnog govora«. Učitelj je obično govorio o onome, što je u vrijeme sastanka bilo aktuelno u poljoprivredi. Seljaci bi stavljali pitanja, a učitelj odgovarao i objašnjavao. Predavanja odnosno sastanci održavani su obično kod »školskog seljaka« na njegovom »školskom gospodarstvu« ili — kasnije — na »učiteljskom gospodarstvu«, ili ako je predavanje o pčelarstvu, na učiteljevom ili čijem drugom uzornom pčelinjaku. Najviše se objašnjavao praktičan rad i prednost racionalnog gospodarenja.

Sa ovim se nedjeljnim predavanjima počelo 1898 godine, u četiri osnovne škole (Modriča, Odžak, Potočani i Novi Grad). Ali ubrzo su se širila i po mnogim drugim osnovnim školama. Gdje god je bio koji učitelj sa završenim poljoprivrednim tečajem, tamo su bila uvedena i nedjeljna poljoprivredna predavanja. Vlada je polagala naročitu važnost, da među slušateljima bude što više seoskih mladića, svršenih učenika osnovne škole, koji su to već učili u školi, pa je trebalo putem ovih predavanja podržavati i osvježavati njihovo već stečeno znanje o naprednoj poljoprivredi. U tom pogledu redovno je postizan uspjeh, jer je na pr. za tri školske godine, kako se vidi iz donje tabele, bilo na predavanjima prisutno omladine koliko i starijih seljaka — domaćina. U ovoj tabeli donosimo neke interesatne podatke o održanim nedjeljnim predavanjima na osnovnim školama u Bosni i Hercegovini. Podaci se odnose samo na neke školske godine, a ni za te godine nema svih podataka. Uneseni su samo oni podaci, do kojih se moglo doći iz raznih vladinih izvještaja, koji su svojedobno objavljivani u njezinim referatima ili u njezinoj štampi.

Nedjeljna predavanja (u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini¹¹⁾)
(za seljake)

Školska godina	Broj osnov. škola u kojima su održana predavanja	Broj održanih predavanja		Broj prisutnih slušatelja	Od toga		Prosječna posjeta po jednom predavanju
		Svega	Prosječno na 1 školu		omladina (bivši učenici)	stariji seljaci	
1902/03	40	1.180	30	47.964	26.290	21.674	40
1903/04	40	1.565	39	55.102	28.776	26.326	35
1904/05	47	1.740	37	58.522	28.677	29.845	33
1907/08	?	2.231	?	65.493	?	?	29
1908/09	73	2.594	35	73.755	?	?	28
1909/10	74	2.680	36	64.307	?	?	24
1913/14	113	3.826	33	76.829	?	?	20

¹¹⁾ »B. H. Težak« br. 2 iz 1904, br. 4 iz 1905, br. 2 iz 1910, br. 4 iz 1911 te Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 231), 1909 (str. 87) i 1914—1916 (str. 54).

Tabela pokazuje postepeno povećavanje broja škola, na kojima su održavana nedjeljna poljoprivredna predavanja, zatim go.ovo redovan porast broja slušatelja i stalno povećavanje broja održanih predavanja. Prosječni broj predavanja održanih u pojedinoj školi ostao je približno isti u toku svih naprijed evidentiranih godina (najmanje 30, a najviše 39 predavanja u toku jedne godine — uzeto u prosjeku). Međutim, prosječna posjeta slušatelja bila je u stalnom opadanju (od 40 na 24 slušatelja na jednom predavanju). Vjerovatno je, da je u školama, gdje su ta predavanja istom uvedena, posjeta bila uvijek brojnija, dok je u onim školama, gdje su predavanja ponavljana iz godine u godinu, ta posjeta opadala u većoj mjeri. Učitelji, naime, nisu imali da kažu šta novo, nego su ponavljali teme iz prošlih godina. Najvjerovatnije je to razlog, što se pokazuje — u prosjeku — stalno opadanje broja slušatelja ovih nedjeljnih predavanja.

Zabilježeno je, da je među slušateljima bilo i stalnih posjetilaca, koji su dolazili na sva predavanja u toku školske godine. U jednom vladinom izvještaju stoji, da su na završetku tih nedjeljnih predavanja u toku školske godine 1904/05 stalni slušatelji polagali ispit, teoretski i praktični, iz svega onoga što se iz poljoprivrede predavalo u toku godine. Zbog toga se ova predavanja i spominju kao poljoprivredni kursevi. O sličnim ispitima nema podataka za ostale godine.

Nedjeljna poljoprivredna predavanja održavana su i za vrijeme ljetnog školskog raspusta, kada su inače učitelji slobodni i ne moraju godišnji odmor provoditi u svojoj školi. To je u izvjesnoj mjeri bilo na štetu ove akcije sa nedjeljnim predavanjima. Istina, vlada nije prisiljavala učitelje — predavače, da moraju ostati u svome mjestu i nastaviti sa predavanjima, ali je zaobilaznim putem uticala na njih, da ne prekidaju tok predavanja. Jedan način bio je taj, što je svaki učitelj — predavač, koji je htio prekinuti predavanja, morao to pismeno javiti Zemaljskoj vladi u Sarajevu. A za to je trebalo malo više smjelosti. Drugi je način bio — novčano nagrađivanje za održana predavanja. Sva su, naime, predavanja održavana u učiteljevom slobodnom vremenu (nedjelje i školski praznici). Za pojedino predavanje davana je nagrada, koja je — prema postignutom uspjehu — iznosila prosječno od 2.40 do 3 krune. Za vrijeme od 1898 do 1910 godine isplaćeno je učiteljima — predavačima, na ime ovih nagrada ukupno 65.279 kruna.¹²⁾

4) **Specijalni poljoprivredni kursevi i predavanja.** Osim poljoprivrednih predavanja, koje su održavali »poljoprivredni putujući učitelji« i učitelji osnovnih škola, vlada je stalno forsirala i preko svojih poljoprivrednih i drugih podređenih organa organizovala svakovrsna poljoprivredna predavanja i stručne kurseve sa specijalnm temama i programom iz poljoprivrede. Izbor ove ili one grane zavisio je od toga koji je poljoprivredni proizvod, više ili manje, trebao austrijskom robnom tržištu, njezinoj industriji i izvozu, a razumljivo i domaćem tržištu.

¹²⁾ Izvještaj o upravi BiH 1911 (str. 85).

Redovni poljoprivredni kursevi održavani su — kako je već rečeno — u sklopu i krugu državnih poljoprivrednih ustanova. To su bili također specijalni kursevi, svaki u onoj grani poljoprivrede, kojoj je pripadala dotična stanica ili ustanova. Međutim, interesantniji su kursevi, koji su održavani izvan njihovog kruga, po raznim selima na području pojedine ustanove. Predavači su bili gotovo redovito upravnici dotičnih stanica. Evo nekoliko karakterističnih primjera tih »terenskih« poljoprivrednih kurseva i predavanja.

U vinogradarstvu su bile uobičajene tri vrste kurseva i predavanja. Jedni su obrađivali obrezivanje loze, drugi berbu grožđa, a treći uskladištavanje i obradu vina (podrumarstvo). Ona dva prva bila su za seljake — proizvođače, a ovaj posljednji uglavnom za trgovce — podrumare. Ovakva predavanja održavana su svake godine u svima vinogradarskim krajevima, a naročito po Hercegovini. Zimski kursevi (obično u mjesecu februaru) trajali bi tri nedjelje (obrezivanje loze), a ljetni po sedam dana (berba grožđa). Ovi kursevi održavani su obično kao praktične vježbe u vinogradima poznatijih vinogradara, negdje u blizini grada ili u samim selima. Siromašniji posjetioči, obično sinovi sitnih vinogradara, dobivali su — za one tronedjeljne kurseve — novčanu potporu od vlade, svaki po 25 kruna. Ukupno bi se prijavljivalo 15 do 30 slušatelja.

Kako su, međutim, bila organizovana pojedinačna predavanja, vidi se na pr. iz ova dva programa iz 1909 godine:

»Predavanje o berbi grožđa održavaće g. Milan Tomić upravitelj zem. erar. voćarsko-vinogradarske stanice 8. septembra kod Marka Malovrazića u Sutorini, 13. septembra kod braće Ružića u Stocu, 15. septembra kod Tome Ratkovića u Ljubinju i 18. septembra o. g. kod Petra Jovovića u Trebinju«¹³⁾ ili:

»Predavanja iz podrumarstva obdržavaće g. privredni nadzornik J. Vaškau u Ustirami 10 februara, Međugorju 10., u Gorici 13., u Ljutom Docu 18. i u Gradničima 20. marta o. g.«¹⁴⁾

Primjer iz voćarstva, također iz 1909 godine: »Predavanje iz voćarstva obdržavao je i ove godine u voćarskim krajevima foćanskog i čajničkog kotara g. Franjo Šmid, upravitelj državnog voćarskog rasadnika, i to u 15 mjesta iz 62 sela, a prisustvovalo je istima 414 slušatelja.«¹⁵⁾

Predavanja za sarajevske odgajivače voća i povrća održavao bi koji vladin stručnjak po raznim dijelovima grada, u prostorijama građanskih društava i čitaonica. U tim predavanjima se naročito obrađivalo ukuhavanje voća i povrća za potrebe kućanstva.

Po Bosni su, osim toga, održavani kursevi o sađenju šljiva i predavanja o ukuhavanju pekmeza.

Teško je doći do podataka, koliko je i kakvih poljoprivrednih kurseva održano u pojedinoj godini. Svakako ih je bilo monogo. Iz jednog vladinog izvještaja vidi se na pr., da je u 1906 godini održano samo voćar-

¹³⁾ »B. H. Težak« br. 9 od 1. IX. 1909.

¹⁴⁾ »B. H. Težak« br. 2 od 1. II. 1909.

¹⁵⁾ »B. H. Težak« br 5 od 1. V. 1909.

sko-vinogradarskih kurseva 50 sa ukupno 2.646 slušatelja iz 330 raznih mjesta. Po granama bili su:

29 voćarskih sa 1.811 slušatelja iz 206 mjesta

13 vinogradarskih sa 211 slušatelja iz 34 mjesta

3 podrumarska sa 50 slušatelja iz 11 mjesta

9 specijalnih za sadenje šljiva sa 574 slušatelja iz 89 mjesta.¹⁶⁾

Za obezbjeđenje potrebnih sirovina za šećeranu u Usori (osnovana 1893 godine sa austrijskim kapitalom) vođena je opsežna propaganda kroz razna predavanja, da bi se sijalo što više šećerne repe. U tu su svrhu bili određeni naročiti vladini činovnici, koji su obilazili izvjesne bosanske krajeve i držali seljacma predavanja. Prema izvještaju Zemaljske vlade ti su njezini činovnici održali u 1906 godini 234 predavanja u 116 raznih mjesta pred ukupno 8.434 seljaka.¹⁷⁾

Kursevi za oranje plugom održavani su kod vladinih poljoprivrednih stanica. Tu bi seljaci, na trošak vladin, svršili kurs i onda bi oni podučavali ostale seljake. To su onda nazivana »javna poučna oranja«. Takvih »oranja« izvedeno je 1904 godine 118, 1905 g. 106, 1906 g. 138, 1907 g. 159, 1908 g. 229 i t. d. Poslije ovakvih zornih »oranja« seljaci bi naručivali moderne plugove i ostale poljoprivredne sprave. To su onda dobivali od vlade po cijeni koštanja, uz trogodišnju otplatu, bez kamata. Na taj je način na pr. do konca 1905 godine prodano 6.252 pluga.¹⁸⁾

Sav propagandni rad oko pčelarstva bio je prepušten Centralnom pčelarskom društvu u Sarajevu i njegovim podružnicama. Uprkos tome pčelari su bili u tom pogledu vrlo aktivni. I što se tiče pčelarskih kurseva i predavanja. U Sarajevu su održavali redovna nedjeljna predavanja na svojim pčelinjacima. Jedni su govorili pred činovnicima, doseljenim strancima — pčelarima na njemačkom jeziku, a drugi pred domaćim pčelarima na »ovozemskom« jeziku. Pčelari su imali za predavača i jednu ženu, kao pčelarskog stručnjaka. Pčelarsko društvo je organizovalo i održalo pčelarski kurs i za oružnike (žandarme) u Sarajevu. Pokušalo je i kod austrijske vojničke komande u Sarajevu da mu dozvoli održavanje pčelarskog kursa za vojnike, domaće sinove — Bosance i Hercegovce, ali nije dobilo odobrenje.

Praktične kurseve za svilogojstvo održavali su vladini stručnjaci u Sarajevu. Slušatelji su bili većinom učitelji osnovnih škola. Oni su tu dolazili na trošak vlade, ali su se morali obavezati, da će kod svojih škola gajiti svilene bube i u tome podučavati đake.

Kursevi i predavanja o stočarstvu održavani su obično u poljoprivrednim stanicama i kod poljoprivrednih kotarskih zadruga. Kada su se pojavile nacionalne zemljoradničke zadruge, upućivani su i njima vladini stručnjaci, da zadrugarima drže predavanja o stočarstvu.

Peradarska stanica u Prijedoru, dok je postajala, održavala je kurseve iz peradarstva. Poslije svršenog kursa posjetioci su dobivali

¹⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1907 (str. 78).

¹⁷⁾ Izvještaj o upravi BiH 1908 (str. 78).

¹⁸⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 227) i 1909 (str. 81).

besplatno na poklon perad i jaja plemenite pasmine, da ih uzgajaju i dalje šire. Poslije su tim radom nastavile poljoprivredne stanice.

5) **Slanje seoskih mladića na praktične radove u inostranstvo.** Već je bilo govora, da su poljoprivredni vladini stručnjaci bili uglavnom stranci, većinom Česi. Njih nije trebalo slati izvan Bosne na usavršavanje, jer su i tako došli iz naprednijih zemalja. Bilo je, međutim, slučajeva, da je vlada slala po kojeg domaćeg sina, školovanog poljoprivrednog službenika, na usavršavanje u inostranstvo, obično u Švajcarsku.

Slanje seoskih mladića na praktične poljoprivredne radove u Švajcarsku bilo, je međutim, predviđeno u njezinom poljoprivrednom programu. Koncem 1912 godine vlada je poslala dvanaest seljačkih sinova iz Bosne i Hercegovine na usavršavanje u Švajcarsku. Tamo su ostali godinu dana na trošak Zemaljske vlade. Predvodio ih je, i tamo u Švajcarskoj vodio nad njima nadzor, jedan naš školski upravitelj. Ti mladići morali su kod švajcarskih seljaka, gdje su bili smješteni, raditi sve seljačke poslove kao i njihovi domaćini. Njihov vođa, školski upravitelj Risto Vulić, pisao je u svom izvještaju iz Švajcarske:

»Naši će se momci moći uputiti u sve grane naprednog i razumnog gospodarenja, na pr. u gojenju goveda, svinja, peradi i pčela, zatim u obrađivanju polja, umjetnih livada, običnim gospodarskim oruđem a i strojevima onda u podizanju i njegovanju voćnjaka i povrtnjaka, u spremanju raznih gospodarskih plodova kao zelenja, krumpira, voćaka te pravljenju voćnih vina«. ¹⁹⁾

SISTEM TAKMIČENJA U POLJOPRIVREDI

Sistem takmičenja u poljoprivredi Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske vladavine korišten je vrlo uspješno. Bosanska je vlada provodila taj sistem u svima granama poljoprivredne djelatnosti. Pomoću cjelokupnog državnog aparata, kroz gradske i seoske općine i razna poljoprivredna društva znala je i šire slojeve naroda zainteresovati za onu granu poljoprivrede, koju bi — prema potrebi — sama izabrala. Najveću važnost je ipak davala stočarstvu i vinogradarstvu iako ni druge poljo-, privredne grane nisu mnogo zaostajale. Ali stočarstvo je bilo od naročite važnosti za austrijsko tržište i za izvoz, a konji za potrebe austrijske vojske i izvoz u Italiju, dok je podizanjem vinogradarstva, obradom i tipiziranjem vina trebalo ne samo ići na strana tržišta, nego — kao po nekom tajnom austrijskom planu — hercegovačkim vinom tući mađarska vina i na samom austrijskom tržištu.

I u stočarstvu i u vinogradarstvu imala je vlada odličan teren za uspješnu propagandu i za — takmičenje između proizvođača. Naš domaći svijet uvijek je volio i visoko cijenio svoju stoku. Od nje je on živio. Iz toga materijalnog interesa razvila se neobična ljubav našega čovjeka prema svakom pojedinom grlu, naročito prema govečetu i konju. I stari i mladi ukućanin neobično se ponosio dobrim volom, dobrom kravom, a

¹⁹⁾ Citirano prema časopisu »B. H. Težak« br. 3 od 1. III. 1913.

najviše snažnim i plemenitim konjem. O takvim grlima se rado pričalo kroz sela i sela. Bogati feudalci su opet najviše cijenili i upravo uživali u vrsnim jahaćim i trkaćim konjama. Hercegovački vinogradari nisu bili ništa manje ljubomorni, kada je riječ o lozi i vinogradu. Jedva bi dočekali čas, kada je trebalo s nožem ili motikom stupiti u vinograd, da ga obrezuju ili okopavaju, pa da ga onda dalje njeguju i ljubomorno čuvaju do — posljednjeg grozda!

Razumljivo je, da bosanskoj vladi nije trebalo ulagati mnogo truda, pa da na svako takmičenje okupi napredne stočare i vinogradare. Vlada je svako takvo obimnije takmičenje znala popratiti velikim slavljinama i paradama, svečanim govorima svojih visokih predstavnika, sa raznim pohvalama, priznanjima, diplomama, novčanim nagradama i odlikovanjima. To je sve privlačilo ne samo takmičare, nego i najšire slojeve naroda, da u velikom broju učestvuju na tim interesantnim priredbama i takmičenjima. Tako se postizao dvostruki uspjeh: takmičenje među samim proizvođačima i propaganda među ostalim narodom.

Svakako je najznačajnije takmičenje, u kome je učestvovala cijela Bosna i Hercegovina, bilo ono 1896 g. na »Milenijskoj izložbi«, koju je priredila mađarska vlada u Budimpešti. Na toj je izložbi bosanska vlada prikazala stanje i razvoj cjelokupne privrede Bosne i Hercegovine, zatim školstva, zdravstvenih ustanova, književnosti, štampe, umjetnosti itd. Također su prikazane i sve znamenitosti iz historije ove zemlje, narodni običaji, nošnje, bosanske kuće i kavane itd. U odjeljenju za poljoprivredu bilo je izloženo 682 predmeta iz Bosne i Hercegovine. Tu je bilo zastupljeno stočarstvo, pčelarstvo, svilogojstvo, poljoprivredne sprave od onih najprimitivnijih do modernih, koje je Austrija uspjela u izvjesnoj mjeri plasirati na selu. Vlada je sa svoje strane prikazala uspjehe svojih poljoprivrednih ustanova. Narčito je velika pažnja posvećena kućnoj radinosti, koja je bila zastupljena najraznovrsnijim predmetima iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Učešćem na ovoj velikoj međunarodnoj izložbi bosanska je vlada htjela da prikaže, kakvo je stanje zatekla prigodom okupacije i do koga stepena je uspjela kroz to kratko vrijeme da podigne privredni i kulturni život Bosne i Hercegovine.¹⁾

Vlada je isto tako u samoj Bosni i Hercegovini gotovo redovno priređivala takmičenja u raznim granama poljoprivredne djelatnosti. Kako je to izgledalo u praksi, pokazaće ovo nekoliko primjera:

U jesen 1905 g. vlada je organizirala takmičenje za najbolja grla stoke. Takmičenja su bila priređena u kotarima: Gacko, Nevesinje, Trebinje, Sarajevo, Višegrad, Banjaluka, Glamoč. Livno, Bijeljina, Brčko, Gradačac, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik. Pred ocjenjivačke komisije izvedeno je ukupno 9.271 goveče (bikovi, volovi i krave), 14 stada ovaca i koza (ovce pasmine Horodenka a koze Angora). Za nagrade vlasnicima najbolje ocijenjenih grla vlada je podijelila novčane nagrade u ukupnom iznosu od 6.856 kruna, i to: 218 nagrada u zlatu u iznosu od 3.600 kruna

¹⁾ »Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896«, izdanje Izložbenog odbora zemaljske vlade, Sarajevo 1899.

i 773 nagrade u srebru u iznosu od 3.256 kruna. Povrh toga dale su i pojedine općine iz svojih sredstava novčanih nagrada u iznosu od 940 kruna. Neke općine su opet dijelile diplome najboljim odgajivačima stoke.²⁾

Najbolji trkači konji nagrađivani su na trkama, koje su priređivane najčešće na Butmiru kod Sarajeva (međunarodne konjske trke). Godine 1904 priređene su trke u Kalinoviku, Kupresu, Bos. Petrovcu, Nevesinju, Bijeljini, Gradačcu, Prijedoru i na Butmiru. Na ime nagrada vlada je izdala 4.980 kruna.³⁾

Međunarodne konjske trke na Butmiru služile su u početku propagandi turizma, naročito ilidžanske banje, kao i za potsticanje domaćih odgajivača na uzgoj plemenitih pasmina konja. Međutim, postepeno su butmirske trke gubile međunarodni karakter, jer je bosanska vlada bacila težište na to, da i na ovim trkama što više učestvuju konji oždrijebljeni i odgojeni u ovoj pokrajini pa i konji domaće pasmine. Počelo je da se daje prednost trkama na dulje staze i pod većim teretom, što je vjerovatno bila posljedica vojnih potreba za izdržljivim domaćim konjem.

Može se reći, da je iskorištavana svaka moguća prilika, da se uzgred priredi i trka najboljih konja. Tako je napr. Centralno pčelarsko društvo, odnosno njegova podružnica u Brčkom, prigodom održavanja poljoprivredne i pčelarske izložbe 1912 g. priredilo također i konjske — trke.

Vinogradari su nagrađivani za najbolja vina. Novčane nagrade su za njih bile znatno manje, ali zato im je pismena diploma bila važnija, a nju su dobivali skupa sa novčanom nagradom. Godine 1906 bilo je podijeljeno 25 nagrada. Svaki vinogradarski kotar u Hercegovini (Mostar, Konjic, Stolac i Trebinje) dobio je po četiri nagrade za najbolja vina u dotičnom kotaru a grad Mostar pet nagrada. Svaki nagrađeni proizvođač dobio je po 10 kruna u zlatu i diplomu.⁴⁾ Ovdje je karakteristično, što se nagrade nisu davale proizvođačima najboljih vina u Hercegovini kao cjelini, nego podjednako u svakom kotaru. Jer, svakako bi se našlo u jednom ili dva kotara daleko više najboljih vina, koja bi prije zaslužila nagradu nego n. pr. ona nagrađena konjička vina. Ali, tu se vidi očita namjera vlade, da u svakom vinogradarskom kraju i kotaru utiče na proizvodnju što kvalitetnijih vina.

Početkom godine 1909 bilo je takmičenje za najbolja vina berbe iz 1908 godine. Vlada je bila neobično zadovoljna velikim uspjehom i interesovanjem vinogradara za takmičenje. Pred ocjenjivačkom komisijom našlo se ništa manje nego 336 uzoraka vina (100 bijelih, 121 crno i 115 šilera) iz kotara mostarskog, stolačkog, ljubušskog, trebinjskog, konjičkog i prozorskog. Uzorci vina nisu, međutim, slati na jedno mjesto, nego je komisija obilazila pomenute kotare i tamo vršila ocjenu pojedinih vina.⁵⁾

²⁾ »B. H. Težak« br. 4 od 1. IV. 1906.

³⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906 (str. 258).

⁴⁾ Izvještaj o upravi BiH 1907 (str. 78).

⁵⁾ »B. H. Težak« br. 6 od 1. VI. 1909.

Pri nagrađivanju najboljih mladih vina proizvodnje iz 1911 godine podijeljeno je 67 medalja, 33 zlatne i 34 srebrene.

Austrija je, međutim, nastojala preko bosanske vlade, da hercegovački vinogradari sve više učestvuju i na vinarskim izložbama i takmičenjima u samoj Austriji, i u inostranstvu. Tako su na pr. u 1909 godini hercegovački vinogradari učestvovali na dvije vinarske izložbe u Austriji. Na prvoj izložbi, koju je priredilo »Carsko i kraljevsko kotarsko poljoprivredno društvo« u Mistelbahu u Donjoj Austriji, učestvovalo je 19 hercegovačkih vinogradara i podrumara i to: iz mostarskog kotara 8 sa 60 boca žilavke, blatine, malage i slatke žilavke, iz stolačkog kotara 6 sa 36 boca žilavke, krkošije i šilera, iz trebinjskog 5 sa 15 boca šilera.⁶⁾

Iste godine priredena je još jedna vinarska izložba, ovog puta u Beču. Na izložbi su se takmičili vinogradari iz cijele Austro-Ugarske Monarhije. Bilo je izloženo oko 1.500 uzoraka vina od 80 vrsta razne loze. I ovdje su učestvovali hercegovački vinogradari, pa ih je bilo osam nagrađenih. Srebrnu državnu »kolajnu« dobile su: Voćarsko-vinogradarska stanica u Lastvi kod Trebinja i Prva hercegovačka vinarska zadruga s. o. j. u Mostaru, počasnu diplomu Carevinskog vinogradarskog društva četiri izlagača, »diplomu priznanja« istog društva dva izlagača.⁷⁾

Do učestalih vinarskih izložbi u Austriji i pozivanja hercegovačkih vinogradara došlo je u 1909 godini naročito zbog otežanog uvoza talijanskih vina u Austriju, da bi se tako kroz te izložbe posredovalo i pri plasiranju hercegovačkih vina u Austriji. Tom prilikom su austrijski vinari ustanovili, da su hercegovačka vina vrlo dobra za križanje sa njihovim kiselim vinom.

I u Bosni su, za vrijeme austrijske vladavine, priredene dvije značajne poljoprivredne izložbe. Jedna u Sarajevu 1910 godine, a druga u Brčkom 1912 g.

Na sarajevskoj izložbi izložili su svoje proizvode 282 izlagača iz Bosne i Hercegovine, 5 iz Austro-Ugarske i 3 iz Njemačke. Najbrojnije je bilo zastupljeno pčelarstvo (137 izlagača), zatim voćarstvo (113) i povrćarstvo (41). Mnogi su izlagali proizvode iz više grana poljoprivrede. Uz raznovrsno voće i povrće, izlagano je vino, rakija, slatko od voća, pekmez, kolači, pripravljeni sa medom, zatim razne vrste meda, vosak, košnice raznih sistema, košnice sa živim pčelama, pčelarski alat itd. Po pojedinim okružjima bili su domaći izlagači: iz sarajevskog 96. tuzlanskog 79, mostarskog 32, banjalučkog 14 i travničkog 11 izlagača.⁸⁾

Izložba je trajala šest dana (24—29 septembra), a održavana je u gradskoj vijećnici pod pokroviteljstvom samog poglavara Bosne i Hercegovine, generala Marijana Varešanina, koji je i otvorio izložbu. Ulaznica je bila 20 helera za odrasle, a 10 za djecu. Školska djeca pod vodstvom učitelja imala su besplatan ulaz. Isto tako bio je ulaz besplatan i za seliake onoga dana (srijeda), kada je bio pazarni dan u Sarajevu. Toga dana

⁶⁾ »B. H. Težak« br. 3 od 1. III. 1909.

⁷⁾ »B. H. Težak« br. 7 od 1. VII. 1909.

⁸⁾ »B.H. Težak« broj 17 od 1. X. 1910.

obilazio je »telal« po čaršiji i pozivao seljake, da besplatno razgledaju izložbu. Jedan dan, prije podne, bio je određen samo za posjetu žena. Izložbu je posjetilo ukupno oko 9.000 osoba.

Izlagači su imali 50% popusta na željeznici za sebe i izložbeni materijal, a ostali posjetioци plaćali su dvije trećine vozne karte.

Poljoprivredna izložba u Brčkom, 1912 godine, bila je mnogo veća i uspješnija. Izložba je bila podijeljena na više odjeljenja i to: ratarstvo, stočarstvo, povrćarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, pčelarstvo, svilogojstvo, ženki ručni radovi, ostala kućna radinost i odjeljenje poljoprivrednih strojeva i sprava. Izlagača je bilo ukupno oko 500, od toga najveći broj u odjeljenju za pčelarstvo (92) i to iz Bosne i Hercegovine 87, iz Hrvatske 4 i iz Beča jedan. Austrijske, mađarske i češke tvornice i trgovine poljoprivrednih sprava izložile su: plugove, zubače, sijalice, sječkalice, vršaće mašine, krunjače za kukuruz, trijere, mlinove, pčelarske sprave, razni pribor i alat itd. Većina tih poljoprivrednih mašina bila je u pogonu za vrijeme izložbe. »Lijepa je zamisao bila — pisao je tada »B. H. Težak«, organ Pčelarskog društva — nekih trgovina, što su sav rad oko ovih raznovrsnih mašina očigledno (zorno) izvađali. Već iz daleka mogli su se čuti talambasi pojedinih motora, kako melju žito, krune kukuruz itd«.

Ovu poljoprivrednu izložbu u Brčkom (pod imenom »Prva posavačka izložba«) organizovala je tamošnja pčelarska podružnica, kao proslavu desetgodišnjice svog opstanka. Međutim, i ovdje je vlada htjela — kao i kod sarajevske izložbe u 1910 godini — da to bude opća poljoprivredna izložba, a ne samo pčelarska. Zbog toga je vlada dala izložbenom odboru pomoć od 4.000 kruna i ujedno naredila podređenim vlastima u Brčkom, da u svemu sarađuju na organizovanju izložbe. Gradska općina dala je svu potrebnu radnu snagu. Pomoć u radnoj snazi pružili su također vojska i oružništvo. Međutim, glavni dio cijelog posla oko organizovanja ove velike izložbe izvršili su — učitelji. Narodni poslanik iz Mostara Đuro Džamonja, koji je prisustvovao zboru pčelara, održanom u okviru izložbe, rekao je u svom govoru »Izložba je zapravo uspjeh učitelja«. A ti učitelji bili su izreda sve strastveni pčelari. Zbog toga su pčelarski paviljoni (dva velika šatora) bili najbolje uređeni. Pčelari nisu zaboravili da izlože ni lijekove od meda, ni pčelinju pašu, ni pčelarske knjige i časopise, pa ni slike iz pčelarske privrede. Pčelari su tom zgodom održali i svoj pčelarski zbor, na kome su održana tri stručna predavanja i vrlo živa diskusija, te na koncu donesena i rezolucija, koja je upućena Zemaljskoj vladi za poduzimanje mjera za unapređenje pčelarstva.

Brčansku izložbu je posjetilo oko 30.000 osoba. Osim visokih vladinih predstavnika iz Sarajeva i ostalih političkih centara Bosne i Hercegovine, izložbu su posjetile i mnogobrojne delegacije gradskih i seoskih općina, veliki broj predstavnika Pčelarskog društva i njegovih podružnica, narodni poslanici itd. Naročita je pažnja bila posvećena, da što više školske djece posjeti ovu izložbu. Tako je došlo iz Bijeljine 35 učenika, iz Gradačca 30, iz Ulica 60, iz Vršana 13, iz Crnjeljeva 38, iz Dragaljevca

30, iz Brezova Polja 120, iz Gornjeg Rahića 20, iz Donje Mahale 40 učenika, iz Brčkog 230 učenika i učenika, iz Žabara 110 učenika, iz Drenovca u Slavoniji 103 i iz Gunje u Slavoniji 40 učenika.

Trajanje izložbe bilo je predviđeno šest dana (15 do 20 septembra) ali je, zbog velikog interesovanja i posjete, bila produžena za još dva dana. Ulaznica je bila 20 helera po osobi.

Jedan dio izložbe bio je smješten na otvorenom prostoru, a drugi pod velikim šatorima. Isto su tako upotrebljeni šatori i za razne sporedne potrebe same izložbe. »Na sporednim putevima — kaže dopisnik lista »B. H. Težak« — nizali su se šatori, u kojima je bio smješten poštanski ured, gostionice, vojnička muzika, bioskop, panorame, trgovine sa raznovrsnom robom itd. U okrug na tri strane u izložbenom prostoru bio je udešen opsežan prostor za konje, goveda, ovce, svinje i perad«.

I sport je bio zastupljen. Jedan dan bila je priređena trka konja i trka pješaka. Osim toga bila je priređena i lutrija sa zgodicima od raznih izložbenih predmeta.

Izlagачima najboljih poljoprivrednih proizvoda podijeljene su nagrade: u zlatnim i srebrenim »kolajnama« (144 zlatne, 161 srebrena) i diplomama, u novcu, u poljoprivrednim spravama i oruđu, pčelarskom priboru, stručnim pčelarskim knjigama itd. Šta se htjelo postići ovom poljoprivrednom izložbom, pisalo je tim povodom u sarajevskoj štampi:

»Ovom izložbom se želi dobiti slika sadašnjeg stanja poljoprivrednih grana u Posavini i drugo, što je glavna svrha, da svaki izlagač donese svoje najbolje što ima, na koji bi način mogao svoj proizvod sravniti sa tuđim, uslijed čega bi bio potaknut na bolji rad u poljoprivredi.«⁹⁾

Zanimljivo je također zabilježiti, da je popust na željeznici bio odobren »samo seljačkim posjetiocima«, pa prema tome samo za treći i četvrti kolski razred (vagon četvrtog razreda nije imao klupa, nego je putnik sjedio na podu ili stajao). Ali, ni svi seljaci nisu imali pravo na ovaj popust, nego samo članovi Pčelarskog društva, članovi vladinih poljoprivrednih kotarskih zadruga i članovi »poljoprivrednih vjeresijskih zadruga« t. j. nacionalnih zemljoradničkih zadruga (srpskih, hrvatskih, muslimanskih i njemačkih). Potvrdu o tome davao je svaki nadležni kotarski ured ili ispostava.¹⁰⁾

Posebna pčelarska takmičenja bila su, međutim, najčešća i najinteresantnija. Centralno pčelarsko društvo priređivalo je redovito svake godine takmičenja u kvaliteti meda (nazivane »utakmice u medu«) samo među svojim članovima. Koliko se moglo utvrditi, prvo takmičenje pčelara priređeno je 1904 godine. Med se procjenjivao po ovim osobinama: ukus, bistroća, miris i gustoća. Za ukus i bistroću bile su tri ocjene (1—3), a za miris i gustoću dvije (1—2). Redosljed ocjena bio je tada obrnut, t. j. 1 (odličan), 2 (vrlo dobar) i 3 (dobar). Za nagradu je dolazio u obzir samo onaj med, koji je za sva četiri svojstva bio oci-

⁹⁾ »B. H. Težak« broj 10 od 1. X. 1912.

¹⁰⁾ Objava Zemaljske vlade, štampana u »B. H. Težaku« broj 9 od 1. septembra 1912.

jenjen kao odličan (1). Primljena su 42 uzorka meda, ali je za takmičenje pripušteno samo 38 uzoraka. Ocjenu odličan dobilo je: za ukus 26 uzoraka, za bistroću 26, za miris 32 i za gustoću 17 uzoraka. Nagradeno je dvanaest najboljih uzoraka od deset pčelara. Oni su nagrađeni: petorica diplomom Pčelarskog društva, trojica diplomom od Zemaljske vlade i dvojica novčanom nagradom po 20 kruna.¹¹⁾

Ista takva utakmica priredena je i 1905 godine. Ali ovaj put se kod nagrađivanja gledalo ne samo na ona četiri svojstva meda, nego i na to, sa kolikom količinom meda, od svakog uzorka, raspolaže pojedini takmičar. Tu se vidi tendencija ne samo za proizvodnju što boljeg meda, nego i što većih količina. Traženo je još, da svaki javi i cijenu svoga meda, kako bi se odmah mogao nuditi i prodati.

Centralno pčelarsko društvo organizovalo je također i utakmice, ko će od njegovih članova napraviti prikladnu košnicu sa pokretnim saćem sa najmanje troškova, dakle — najjeftiniju košnicu. Na ovo je društvo bilo prisiljeno, jer siromašni seljaci nisu mogli davati novac za skupe moderne košnice.

Još je jedna interesantna vrsta takmičenja bila uvedena među pčelarima. Godine 1903 društvo je raspisalo tri veće novčane nagrade (prva 100 kruna, druga 60 i treća 40 kruna) u zlatu, koje su bile namijenjene isključivo učiteljima — pčelarima, prvenstveno kao poticaj za širenje naprednog pčelarstva među narod. Natjecati su se mogli svi učitelji u Bosni i Hercegovini. Kod raspisivanja takmičenja objavljeni su ovi uslovi:

»Pri dosuđivanju nagrada uzeće se u obzir osim na njegov (t. j. takmičarev, primj. N. J.) praktični rad i uspjeh u pčelarstvu, još i na obrađivanje i uređenje školskog vrta i na okolnost, koliko je dotični utjecao i uspio na raširivanje racionalnog pčelarenja u svojoj okolini. Izvještaj i svi podaci treba da su potvrđeni pretpostavljenim kotarskim uredom. Na spoljašnji izgled samog pčelinjaka, njegovu ljepotu, na materijal od koga je ta kućica napravljena, kao i na cijenu, koliko je ona pri građenju koštala, neće se uzeti u obzir, jer su to sve sasvim sporedne stvari. Naprotiv, ima veći izgled na nagradu onaj natjecatelj, čiji je pčelinjak skromniji, jeftiniji, samo ako u njemu ima dosta i dobrih džirzonki¹²⁾ makar koga sistema«. ¹³⁾

Pri takmičenju u svilogojstvu redovno su gotovo sve nagrade dobivali učitelji osnovnih škola. Ova takmičenja priređivala je Zemaljska vlada. Godine 1908 bilo je podijeljeno deset nagrada (po kotarima: 1 u kotaru Banjaluka, 1 Brčko, 1 Prijedor, 1 Bihać, 1 Doboj, 1 Derвента, 1 Mostar i 3 Stolac).¹⁴⁾

¹¹⁾ »B. H. Težak« broj 9 od 1. septembra 1904

¹²⁾ »Đerzonkama« su nazivane moderne košnice sa pokretnim saćem. Ime su dobile po čuvenom austrijskom pčelaru Dru Ivanu Dzierzonu (1811—1906), porijeklom Poljaku, kome se pripisuje pronalazak pokretnog saća.

¹³⁾ »B. H. Težak« br. 5 od 1. V. 1903.

¹⁴⁾ »B. H. Težak« br. 6 od 1. VI. 1908.

Sarajevska gradska općina organizovala je naročita takmičenja u povrćarstvu da bi na taj način uplivila na baštovane iz okolice Sarajeva za što bolje snabdijevanje grada dobrim povrćem. Tako je na pr. 1909 godine raspisala među proizvođačima povrća natječaj sa nagradama u ukupnom iznosu od 500 kruna. Svaki proizvođač koji se želio takmičiti, trebao se prethodno prijaviti kao učesnik takmičenja. Obilazak i pregled povrtnjaka izvršila je posebna stručna komisija uz prisustvo dvojice gradskih vijećnika. Vlasnici najboljih i najuredenijih povrtnjaka bili su novčano nagrađeni.¹⁵⁾

Takmičenje među seljacima u jesenskom oranju organizovala je Zemaljska vlada prvi put u jesen 1906 godine. Svrha ovog takmičenja je bila »da se pridigne interes kako bi seljaci u jesen orali i strniku isprevaljivali«. Za svaki kotar bile su određene po tri nagrade, prva nagrada 30, druga 20 i treća 10 kruna u zlatu, prema tome, koja su trojica seljaka prvi obavili jesensko oranje. Novac, koji je utrošen u tu svrhu, davale su kotarske pripomoćne zaklade, svaka za svoj kotar. Na ovaj način bilo je 1906 godine podijeljeno 44 nagrade u 13 kotara. Godine 1907 podijeljeno je 120 nagrada u 25 kotara, u ukupnom iznosu od 1.820 kruna u zlatu.¹⁶⁾

Za takmičenje u uništavanju, odnosno sakupljanju biljnih štetočina (gusjenica, njihovih jaja i gnijezda) bila su angažovana djeca osnovnih škola. Godine 1909 skupili su đaci 6,639.898 gusjeničijih gnijezda, za što im je vlada isplatila na ime nagrada ukupno 500 kruna.¹⁷⁾ Itd.

Bosanska vlada običavala je također, i izvan ovih takmičenja, davati diplome, pohvalna priznanja, nagrade, itd. pojedinim poljoprivrednicima, naročito voćarima, vinogradarima, pčelarima, stočarima i njihovim stručnim društvima. Od vremena do vremena ona je izabirala najpriznatije poljoprivrednike i poljoprivredne stručnjake, zaslužne za unapređenje poljoprivrede u Bosni i Hercegovini i predlagala ih bečkoj v'adi za visoka državna odlikovanja. Veliki proizvođači, koji su se sami bavili prodajom svojih proizvoda, sve su ovo iskorištavali u reklamne svrhe, za što uspješnije plasiranje svojih proizvoda na domaćem i vanjskom tržištu. Na isti način koristila su se odlikovanja, diplome i priznanja dobivena na poljoprivrednim izložbama u inostranstvu.

KOTARSKA VIJEĆA I POLJOPRIVREDA

Među ona četiri zakona, koja su proglašena u februaru 1910 godine — poznata pod imenom »ustavni zakoni za Bosnu i Hercegovinu« — bio je i Zakon o kotarskim vijećima. Jednim drugim »ustavnim zakonom« bio je predviđen Bos.-herc. sabor kao predstavničko tijelo za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Položaj seoskih i gradskih općina bio je već prije uređen posebnim zakonima. Kotarska vijeća trebalo je da popune prazninu i da

¹⁵⁾ »B. H. Težak« br. 8 od 1. VIII. 1909.

¹⁶⁾ Izvještaj o upravi BiH 1907 (str. 68) i 1908 (str. 75).

¹⁷⁾ »B. H. Težak« br. 1 od 1. januara 1910.

u svakom kotaru kao administrativnoj i političkoj jedinici budu neka predstavnička tijela izabrana od naroda sa zadatkom da »učestvuju u upravi javnih poslova kotara«. ¹⁾

Broj kotarskih vijećnika zavisio je od ukupnog broja stanovnika pojedinog kotara. I ovdje su mandati dijeljeni po vjerskom ključu. Sva-koj vjeroispovijesti je pripadao po jedan vijećnički mandat na svakih 1.500 seoskih i 75 gradskih stanovnika iste vjere (u gradu Strajevu na svakih 2.000 stanovnika). Međutim, treba ovdje primijetiti, da birači nisu vezani da glasaju za vijećnike svoje vjere, pa je tu učinjeno odstu-panje od onoga, kako je bilo propisano za izbore saborskih poslanika. Karakteristično je, naprotiv, da je gradskom stanovništvu priznat dvo-struki broj vijećničkih mjesta u odnosu na seosko stanovništvo.

Članove kotarskog vijeća nije birao narod izravno. Pravo biranja imali su samo zastupnici (vijećnici) seoskih i gradskih općina te — najviše oporezovani stanovnici kotara. Broj tih »najviše oporezovanih« utvrđen je načelno samim zakonom za svaki kotar. Njihov je broj bio tri puta toliki, koliko je bilo gradskih vijećnika u gradu ili gradovima dotičnog kotara. Poreska je vlast morala iz svojih knjiga ustanoviti, koji su to stanovnici u kotaru, koji plaćaju najviše izravne poreze (desetinski paušal, prirez na sadenje duhana, danak od šuma, zemljarina, kućarina, dohodarina, porez od kućne kirije, porez od sitne stoke). Njihova su imena stavljena u spisak po redu, t. j. po visini poreza, pa se odbrajalo redom od početka (od onih najbogatijih) naniže, dok bi se popunio predviđeni broj »najviše oporezo-vanih«, t. j. do trostrukog broja gradskih vijećnika.

Prema tome je i ovdje data prednost bogatijim građanima i selja-cima, jer je za njih učinjena iznimka, da su mogli učestvovati u biranju vijećnika, što siromašnijim nije bilo omogućeno. Još je jedna iznimka uči-njena — sa školovanim stanovnicima. Naime, svima koji su imali svršenu srednju školu, računalo se — pri utvrđivanju onih, koji su »najviše opore-zovani« — da plaćaju dvostruki iznos poreza, koji stvarno plaćaju. Tim se htjelo omogućiti i manje bogatoj inteligenciji, da učestvuje u biranju kotarskih vijećnika.

Ima još jedna karak'eristika ovih vladinih izbora za kotarska vi-jeća. Iako cijeli kotar, uključivo sa gradom, bira jedno zajedničko kotar-sko vijeće, ipak se biranje vrši u dva posebna »skupa«. Jedan skup čine sve seoske općine, a drugi gradska općina sa onima »najviše oporezova-nim«. Unutar tih »skupova« koje i sam zakon — potpuno ispravno —

¹⁾ Kotarska vijeća nisu nikakva nova tvorevina austrijske uprave, jer su takva vijeća (medžlisi) postojali i za vrijeme turske uprave u Bosni i Her-cegovini pa i za vrijeme austrijske uprave sve do stupanja na snagu Zakona o kotarskim vijećima u 1910 godini. Austrija je samo nešto modernizirala tu ustanovu i odredila tačan djelokrug usmjerujući joj djelovanje kao savjeto-davnom organu kotarskog pretstojnika i same vlade u rješavanju raznih pri-vrednih, kulturno-prosvjetnih i sl. problema dotičnog kotara. Naročito težište rada ovih vijeća bilo je predviđeno u pravcu podizanja poljoprivrede. O samoj organizaciji kotarskih vijeća i njihovim poljoprivrednim zadacima govori se u daljnjem tekstu ovoga prikaza prema odredbama samoga Zakona o kotarskim vijećima.

naziva »interesni skupovi« predviđena su »izborna tijela« po vjerama.

Žene nisu imale pravo glasa, osim ako je koja po svom vlastitom imetku spadala među »najviše oporezovane«. Ali lično glasati nije mogla. Tu je dužnost trebao u njezino ime izvršiti njezin muž, odnosno punomoćnik — muškarac.

Među birače s pravom glasa spadala su također — ukoliko ispunjavaju odgovarajuće uslove — i trgovačka društva, ostala pravna lica, pa i — zadruge. Za ta društva — i zadruge — »vjera« se određivala po tome, koje je vjere onaj njihov predstavnik, koga su opunomoćili za taj slučaj.

Izabrani kotarski vijećnici biraju na prvoj sjednici predsjednika kotarskog vijeća. »Ako više od četvrtine birača ne pripada istoj vjeroispovijesti, kojoj pripada izabrani predsjednik, onda valja birači njegova zamjenika samo iz ostalih vjeroispovijesti«.

Mandati vijećnika traju šest godina, ali poslije prve tri godine polovica ispada kockom, a na njihova se mjesta biraju drugi na šest godina.

Vijeće se sastaje po pravilu dva puta godišnje na poziv kotarskog predstojnika.

Djelokrug rada kotarskog vijeća s'rogo je ograničen. Ono može samo da »učestvuje u upravi javnih poslova«. — »Politički, vjerski i narodnosni poslovi kao i opći zakoni i naredbe, koji se tiču cijele zemlje, isključeni su od raspravljanja i odlučivanja kotarskog vijeća«. U te javne poslove, o kojima može raspravljati kotarsko vijeće spadaju: javne radnje, mjere za podizanje ratarstva i stočarstva, javna nastava, sajmovi, pomoć pri većim nesrećama ili ako zaprijeti kakva nevolja, saradnja u upravi kotarske pripomoćne zaklade i zaklade za gajenje stoke, osnivanje kotarskih zavoda za opskrbu sirotinje i za njegovanje bolesnika i upravljanje njima, saradnja u zdravstvenom i veterinarskom redarstvu (inspekciji) i nadzor nad rukovanjem seoskim općinama dotičnog kotara.

Kao izričito gospodarski poslovi, koji spadaju u djelokrug rada kotarskih vijeća, predviđeni su naročito: nabavljanje i raspodjela modernog poljoprivrednog oruđa i strojeva, sjemena, voćnih sadnica, stoke za rasplod radi unapređenja domaće pasmine stoke, osnivanje »uzornih gospodarstava«, zavoda za svilogojs'tvo i ribogojstvo, rasadnika i drugih »pokušalista«, za ratarstvo, šumarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, svilogojstvo i pčelarstvo, preuzimanje izdržavanja takvih zavoda koji možda već postoje, postavljanje kotarskih povjerenstava za konjogojstvo i stočarstvo, osnivanje poljoprivrednih kotarskih zadruga i kotarskih žitnica (ambara), osnivanje zaklada za nabavu bikova, davanje predujmova i potpora za naprijed navedene svrhe i za osnivanje i izdržavanje društava sa istim zadacima, »pripomoć u mjerama, kako da se općenito uvede gospodarstvo u stajama i sredeno gospodarstvo hranom (pićom)«, raspisivanje nagrada za tamanjenje štetočina (gusjenice, hruštevci, trsna uš, peronospora, jelotoča, borovi prelci, čavke, svrake i zmije), osnivanje javnih oglednih stanica, sajmišta, klaonice itd.

Za finansiranje ovih i drugih radova imalo je svako kotarsko vijeće svoj godišnji budžet. Kao primjer, kako su raspoređivani godišnji rashodi

u jednom cijelom kotaru i koliko su bili neznatni, vidi se iz primjera budžeta Kotarskog vijeća u Ljubuškom za 1914 godinu:

Rashodi:

I. Narodna privreda:

	Kruna
1. Za nabavku bikova	1.000.—
2. Pripomoć pčelarskoj podružnici u svrhu širenja racionalnog pčelarstva	150.—
3. Pripomoć lovačkom i ribolovnom zaštitnom društvu za podizanje plemenite ribe	100.—

II. Narodno zdravlje:

1. Osnivanje seoskih ambulatorija u kotaru i to u selima Sovići, Posušje, Tihaljina	2.400.—
2. Potpora općinskom ambulatoriju u Ljubuškom u svrhu liječenja i lijekova siromasima godišnje	300.—

III. Prosvjeta:

1. Doprinos za gradnju škole u općini Studencima	3.000.—
2. Doprinos za gradnju škole u općini Radišićima	1.500.—
3. Za stručno obrazovanje zanatlija u Beču	400.—
4. Honorar školskim perovođama	1.000.—

IV. Komunikacije:

1. Za gradnju novih i popravak starih ćuprija, te za gradnju potrebnih puteva u kotaru	2.500.—
--	---------

V. Lični rashodi: 550.—

VI. Nepredviđeni troškovi kao na pr. podjeljivanje potpora, potpomaganje korisnih društava i dobrotvornih svrha i pomoć sirotinji 1.212,44

UKUPNO RASHODI 14.112,44

Ovi rashodi pokriveni su uglavnom »ostatkom gotovine iz godine 1913« u iznosu od 9.812,44 kruna, zatim »suviškom kamatnih prihoda kotarske pripomoćne zaklade« u iznosu od 2.500.— kruna, »5% srazmjernim dijelom dohodaka na točarinu« u iznosu od 1.200.— kruna, »1/2 primanjem od šumskih globa« u iznosu od 400.— kruna i ostatak od 200.— kruna od ostalih globa.²⁾ Izvori za pokriće rashoda predviđeni su samim zakonom o kotarskim vijećima. Isto je tako predviđena i eventualna pomoć iz zemaljskih (državnih) sredstava kao i razrezivanje na narod prireza na desetinski paušal u korist budžeta kotarskog vijeća — ukoliko to budu zahtijevale naročite potrebe.

Za sve zaključke kotarskog vijeća potrebno je uvijek odobrenje Zemaljske vlade.

²⁾ Ovaj proračun Kotarskog vijeća u Ljubuškom objavljen je u »B. H. Težaku« broj 5 od 1. maja 1914 g.

POLJOPRIVREDNI SAVJET ZEMALJSKE VLADE

Godine 1913 — inicijativom Zemaljske vlade, odnosno upravitelja poljoprivrednog odjeljenja dra Otona Frangeša — ustanovljen je carskim rješenjem od 14. jula Poljoprivredni savjet pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu. To je trebao biti vladin savjetodavni organ u poljoprivrednim pitanjima. Zadatak mu je bio da na poziv Zemaljske vlade ili po svojoj vlastitoj inicijativi daje mišljenja i stavlja prijedloge u svima pitanjima unapređenja poljoprivrede u Bosni i Hercegovini.¹⁾

Poljoprivredni savjet imao je dvanaest članova i to:

a) šest članova — iz svakog okružja po jedan, biraju ih kotarska vijeća dotičnog okružja,

b) tri člana, kao predstavnici zemljoradničkih zadruga. Delegiraju ih srpske, hrvatske i muslimanske zemljoradničke zadruge, odnosno savezi — svaka nacionalna zadružna organizacija po jednog.

c) tri člana, poljoprivredna stručnjaka, koje imenuje Zemaljska vlada između svojih viših činovnika poljoprivredne struke tako, da budu zastupane razne poljoprivredne grane.

Savjetu predsjedava šef poljoprivrednog odjeljenja Zemaljske vlade. Služba članova Savjeta je počasna, a njihov mandat traje pet godina.

Prvo zasjedanje Poljoprivrednog savjeta održano je od 12 do 15. juna 1914 godine. Na dnevnom redu ovog zasjedanja bile su slijedeće tačke:

- a) Osnova zakona o podizanju poljoprivrede i stočarstva,
- b) Osnova zakona o zaraznim stočnim bolestima,
- c) Ograničenje rajona za pojedine pasmine plemenite stoke,
- d) Diskusija o poljoprivrednim školama i
- e) Diskusija o odašiljanju domaćih sinova u strane zemlje u svrhu poljoprivredne prakse.

Poljoprivredni savjet je prva vladina ustanova, u kojoj je zvanično priznata izvjesna uloga zemljoradničkih zadruga u rješavanju problema poljoprivrede Bosne i Hercegovine. To je karakteristično, bez obzira što je taj savjet bio samo savjetodavni organ Zemaljske vlade i što je mogao samo predlagati, a ne i — odlučivati. Međutim, ubrzo je — poslije ovog prvog zasjedanja — buknuo svjetski rat, pa je prestao i svaki značaj ove posljednje vladine poljoprivredne ustanove u Bosni i Hercegovini.

Pretstavnici nacionalnih zemljoradničkih zadruga u Poljoprivrednom savjetu bili su:

1. Đoko Perin, upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu,

2. Petar Maričić, direktor Hrvatske zadružne banke za BiH d. d. u Sarajevu i pretstavnik hrvatskih seljačkih zadruga,

3. Hamid Kurtović, pretstavnik muslimanskih seljačkih zadruga.

¹⁾ Stenografski zapisnik sjednice bos. herc. sabora od 29. decembra 1913 godine.

Zanimljivo je, da u Savjetu nije bilo dodijeljeno nijedno mjesto ni kotarskim pripomoćnim zakladama niti Savezu njemačkih seljačkih kreditnih zadruga iz Banjaluke.

POLJOPRIVREDNA ŠTAMPA U BOSNI I HERCEGOVINI

Za vrijeme Austro-ugarske monarhije izlazio je u Bosni i Hercegovini samo jedan poljoprivredni list. Pokrenut je 1. juna 1900 godine pod imenom »Vrtlarsko-pčelarski list«, organ Pčelarsko-voćarskog i vrtlarskog društva za Bosnu i Hercegovinu.¹⁾ Međutim, takvo društvo nije ni postojalo, pa ni navedeni list nije mogao biti njegov organ. Stvarno je taj list bio organ Središnjeg pčelarskog društva za Bosnu i Hercegovinu, koje je osnovano u Sarajevu 1898 godine. Pčelarsko društvo ga je i izdavalo i uređivalo, pa je u prvo vrijeme pisao isključivo o pčelarstvu i o pčelarskim društvenim stvarima. Unošenje riječi »vrtlarski« u sam naziv lista, a riječi »voćarski« i »vrtlarski« u podnaslov, odnosno spominjanje nekog proširenog pčelarskog društva i na rad na voćarstvu i povrtlarstvu, samo je odraz želje Zemaljske vlade da u program rada Pčelarskog društva i njegova glasila uvrsti i ove dvije poljoprivredne grane. Vlada je htjela da i na ovaj način ukaže na usku povezanost između ove tri poljoprivredne grane. Uspjela je samo utoliko, što je poslije izvjesnog vremena, početkom 1901 godine, list počeo donositi i razne stručne članke i iz voćarstva, pa i iz povrtlarstva. Međutim, kako nije došlo do proširenja djelokruga Pčelarskog društva i na ostale poljoprivredne grane, list mijenja svoj podnaslov i od 1. januara 1902 godine dobiva novi podnaslov: »Organ Centralnog pčelarskog društva i podružnica u Bosni i Hercegovini«. Kratko vrijeme iza toga, t. j. u broju 6 od 1 juna 1902 godine list najavljuje, da napušta svoje staro ime i da od idućeg broja izlazi pod novim imenom: »Bosansko-hercegovački težak«, organ Centralnog pčelarskog društva i podružnica u Bosni i Hercegovini. Promjenom imena list je najavio i znatno proširenje svoga djelokruga na sve grane poljoprivrede, dok će i dalje ostati prvenstveno kao organ Pčelarskog društva. Tu promjenu uredništvo lista je obrazložilo na slijedeći način:

»Razne potrebe našeg naroda u Herceg-Bosni prinukaše nas da donekle promijenimo pravac našeg lista, odnosno da ga upotpunimo člancima i iz drugih inih struka narodne privrede. Prema tome promijenismo mu i ime. Ovijem brojem prestaje dakle izlaziti naš »Vrtarsko-pčelarski list«²⁾ a na mjesto njega izlaziće od 1 jula o. g. »Bosansko-hercegovački težak«. On će donášati razne članke iz gospodarstva, stočarstva, voćarstva, vinogradarstva i pčelarstva. Zatim izvještaje o trgovini sa poljskim plodovima, stanje usjeva, mjesečne radove, društvene vijesti, razna pitanja i odgovore, oglase itd. U njemu će se štampati samo

¹⁾ Centralno pčelarsko društvo izdavalo je za svoje članove i prije 1. juna 1900 g. svoj list, ali taj je bio litografisan na jednom arku.

²⁾ U toku izlaženja lista zamijenjena je riječ »vrtlarski« sa »vrtarski«.

oni članci, koji budu napisani popularno i koji će odgovarati potrebama naroda».

Za način uređivanja i izbor materijala za list karakterističan je na pr. ovaj odgovor urednika lista jednom saradniku početkom 1913 godine: »Vaš članak »O mrazu na voćkama« otišao je u koš. Razlaganje iz fizike i meteorologije ne spada u »Težak«. Praktične i realne radnje imaju kod nas prednost pred apstraktnim razlaganjima teorija. Ne zaboravite, kome je upravljeno štivo u »Težaku«. Žao mi je, što to moram reći Vama kao starijem saradniku, ali druge nije«.

Tako je s vremenom od jednog isključivo pčelarskog lista postao — prvi poljoprivredni list u Bosni i Hercegovini. To je — kako smo već rekli — sve tako išlo po programu Zemaljske vlade. A ona je na to imala i pravo. Jer, njezinom je inicijativom bilo osnovano i samo Pčelarsko društvo, njezina je inicijativa bila i pokretanje »Bosansko-hercegovačkog težaka«, ona mu je svake godine davala i novčanu subvenciju i, napokon, ona je u svome programu rada — iznesenom pred Bosansko-hercegovački sabor — dala mjesta i ovom listu izjavljujući, da će raditi na njegovom što većem proširenju.

Kada se, međutim, govori o Zemaljskoj vladi i ovom listu, onda tu treba podrazumijevati i one vladine poljoprivredne stručnjake, ratarske, voćarske, stočarske itd., koji su ujedno bili i dobri pčelari — praktičari i teoretičari. Oni su se, iz vlastite inicijative, mnogo zanimali za moderno pčelarenje, pa je dobar dio tih poljoprivrednih stručnjaka stalno bio biran u upravni odbor Pčelarskog društva. Tako su ti stručnjaci bili uvijek stalna veza između društva i Zemaljske vlade. I Pčelarsko društvo je bilo zadovoljno vladom i vlada Pčelarskim društvom. Pčelari su bili duboko uvjereni da vrlo uspješno iskorištavaju Zemaljsku vladu, dok je vlada bila sigurna da joj u izvršavanju njezinog programa vrlo dobro dođu i Pčelarsko društvo i njegov stručni organ.

»B. H. Težak« imao je — za tadašnje prilike — dosta veliku nakladu. Počevši 1903 godine štampan je u nešto preko 2.000 primjeraka. Kasnije je svake godine povećavao svoju nakladu, te je koncem 1911 dosegao 3.300 primjeraka. To je bila najveća njegova naklada za cijelo vrijeme izlaženja. Poslije toga je došlo do smanjivanja broja primjeraka, jer je Centralno pčelarsko društvo, kao vlasnik lista, brisalo sve pretplatnike, koji nisu uredno plaćali svoju pretplatu. Tako se u 1913 godini štampano samo u 2.500 primjeraka. Ali ipak je »B. H. Težak« spadao uvijek u red najčitanijih listova i časopisa u Bosni i Hercegovini. I svojom nakladom bio je također među prvima, bez obzira na to da li su to bili politički, vjerski, književni ili društveni listovi i časopisi — dnevni, nedjeljni ili mjesečni. Raširen je bio po svim kotarima (srezovima) kako nam to pokazuje na slijedećoj strani pregled sa brojem pretplatnika polovicom 1911 godine.³⁾

³⁾ »B. H. Težak« br. 7 od 1. jula 1911.

Banjaluka	118	Glamoč	36	Rogatica	20
Bihać	142	Gračanica	40	Sarajevo	108
Bileća	12	Gradačac	70	Sanski Most	75
Bijeljina	276	Jajce	18	Srebrenica	62
Brčko	147	Kladanj	40	Stolac	97
Bugojno	68	Ključ	52	Tešanj	80
Bos. Dubica	11	Konjic	27	Travnik	17
Bos. Gradiška	33	Kotor Varoš	16	Trebinje	56
Bos. Krupa	49	Livno	73	Tuzla	154
Bos. Novi	32	Ljubinja	22	Varcar Vakuf	
Bos. Petrovac	52	Ljubuški	95	(Mrkonjić Grad)	21
Cazin	124	Maglaj	27	Visoko	31
Čajniče	48	Mostar	97	Višegrad	26
Derventa	198	Nevesinje	22	Vlasenica	29
Foča	39	Prijedor	36	Zenica	9
Fojnica	55	Prnjavor	108	Zvornik	60
Gacko	33	Prozor	33	Žepče	17
				Županjac (Duvno)	46

Članovi Centralnog pčelarkog društva dobivali su list besplatno. Oni su, naime, ovome društvu plaćali godišnju članarinu od 4 krune i u toj članarini je bila sadržana i pretplata za list. I svi ostali pretplatnici plaćali su godišnju pretplatu od 4 krune. Prema tome je, uglavnom porastom broja članova Pčelarskog društva rastao i broj pretplatnika, odnosno naklada lista. Bilo je, međutim, i pretplatnika, koji nisu bili članovi Pčelarskog društva. To su bili nepčelari, koji su se zanimali za ostale poljoprivredne grane, pa su pratili pisanje ovog stručnog poljoprivrednog lista.

»B. H. Težak« išao je u z a m j e n u za pčelarske listove u slijeđeće slavenske zemlje: Hrvatsku, Slavoniju, Sloveniju, Češku, Moravsku, Galiciju, Srbiju i Rusiju.

Na širenju lista radili su ne samo Pčelarsko društvo i njegove podružnice, nego i Zemaljska vlada sa svim svojim organima po Bosni i Hercegovini. Evo nekoliko tih primjera iz raznog vremenskog razdoblja ovog lista:

Godine 1902 prikupio je Kotarski ured (Sresko načelstvo) u Tuzi 100 pretplatnika, onaj u Bugojnu 34, itd., Vinogradarska stanica u Derventi 11, Gospodarska stanica u Modrići 12 pretplatnika itd. Iste godine je Zemaljska vlada pretplatila na »B. H. Težak« 39 osnovnih škola, t. j. sve škole, kod kojih su postojali »školski seljaci«.

Godine 1904 preporučilo je Oružničko zborno zapovjedništvo za B. i H. u Sarajevu svim svojim podređenim jedinicama i organima u zemlji, da se pretplaćuju na »B. H. Težak« i da ga šire u narodu.

Godine 1906 prikupila je vladina Poljoprivredna kotarska zadruga u Derventi 38 pretplatnika.

Godine 1909 bili su mnogi kotarski uredi naročito aktivni u iznalaženju pretplatnika. Kotarski ured u Bijeljini našao je 243 pretplatnika, u Brčkom 168, u Derventi 159, u Srebrenici 87, u Rogatici 66 itd.

Godine 1910 pretplatilo je oružničko »Krilno zapovjedništvo« u Banjaluci svih svojih 40 oružničkih postaja. Iste godine vlada je uplatila pretplatu za sve svoje poljoprivredne ustanove i »školska gospodarstva« u Bosni i Hercegovini.

List je, tu i tamo, od strane pojedinih kotarskih predstojnika silom vlasti naturivan seljacima. Iako se nije čula gotovo nikakva kritika u pogledu kvaliteta lista, njegove potrebe i koristi po seljake ni od strane tadašnje vladine opozicije, ipak je prigovarano takvom načinu prikupljanja pretplatnika. Štampa je, naime, iznosila neke slučajeve, gdje su kotarski predstojnici prisiljavali i nepismene seljake, da se pretplaćuju na »B. H. Težak«. Vjerovatno se u ovim slučajevima radilo o bogatijim, ali nepismenim seljacima, čija su djeca pohađala osnovnu školu.

Pored svega toga ovaj se poljoprivredni list nije mogao održati samom pretplatom. Zbog toga je Zemaljska vlada davala Pčelarskom društvu novčanu potporu, u početku nešto manje, a od 1904 godine po 4.000 kruna godišnje. Tom vladinom subvencijom moglo se pokriti oko tri četvrtine svih troškova lista. Koliko su iznosili rashodi i prihodi lista za jednu godinu (ukupno za dvanaest brojeva), pokazuje nam izvještaj Pčelarskog društva za 1911 godinu:

Rashodi:

a) honorar uredniku	720.— K
b) štampanje i otprema lista	3.531,12 K
c) honorari saradnicima u listu	657,74 K
d) klišeji za slike	421,98 K
Ukupno rashodi godišnje	5.330,84 K

Prihodi:

a) članarina društvu i pretplata	4.965.— K
b) subvencija vlade	4.000.— K
Ukupno članarina, pretplata i sub-	
vencija	8.965.— K⁴⁾

Sa naplatom članarine za Pčelarsko društvo, kao i uopće sa pretplatom, išlo je vrlo teško. Seljak, onaj najširi krug seljaka, živio je siromašno — upravo bijedno. Iako je svaki pismeni seljak volio čitati poljoprivredne članke, vijesti i pouke, on je vrlo teško mogao naći i žrtvovati četiri krune godišnje. To se najbolje vidi iz velikih zaostataka u plaćanju pretplate, koju su vrlo često utjerivali kotarski uredi, kao što su radili i sa naplatom poreza. Te teške prilike osvjetljava također jedan zaključak pčelarske podružnice u Konjicu. Ona je 1904 godine — zbog velikog siromaštva seljaka — odlučila, da godišnju pretplatu od četiri krune — razbije na mjesečne obroke i tako omogućiti seljacima, da postepeno uplaćuju godišnju pretplatu, kako bi im tako bilo »laglje pla-

⁴⁾ »B. H. Težak« broj 5 od 1. maja 1912 g.

ćati«. Isto je tako karakteristična objava »B. H. Težaka« u broju 3 od 1. marta 1904 godine, u kojoj se kaže, da je »zaključeno, da se list nikome ne može dati za 1 krunu«. To je opet dokaz, da je bilo molbi od strane većeg broja siromačnijeg svijeta, da im se list daje uz godišnju pretplatu od jedne krune, jer četiri krune nisu mogli platiti.

»B. H. Težak« bio je — kako smo već spomenuli — vrlo dobro uređivan. Imao je dobre saradnike — stručnjake iz svih grana poljoprivrede. Pisao je ne samo o pčelarstvu, nego i o ratarstvu, livadarstvu, stočarstvu, voćarstvu, peradarstvu, povrćarstvu, vinogradarstvu i podrumarstvu, o uzgoju svilene bube, pa i o cvjećarstvu. Štampan je na boljem papiru, formata velike četvrtine, sa ilustracijama. Klišeji za slike izrađivani su u Budimpešti sve do 1913, otada u Zagrebu.

Ribarsko društvo za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu tražilo je više puta, da »B. H. Težak« bude i ribarsko službeno glasilo. To je uvijek odbijano, ali je i za ribarske društvene vijesti i stručne članke o ribarstvu, prema potrebi, stavljen na raspolaganje jedan dio prostora u listu.

O čemu će sve list pisati, odnosno kakvom će sadržaju davati prednost, bilo je stalno na dnevnom redu raspravljanja. Zemaljska vlada je stajala na stanovištu, da »B. H. Težak« treba da bude stručni list za cijelu poljoprivredu, jer drugog poljoprivrednog lista nije bilo u Bosni i Hercegovini. Pčelarsko društvo je opet htjelo, da se najveći dio lista posveti pčelarstvu. Stanovište vlade bilo je svakako odlučujuće. Zbog toga su se već 1903 godine žalile pčelarske podružnice u Bos. Krupi i Tuzli na prikraćivanje pčelarskog teksta u listu i tražile, da se više piše o pčelarstvu. Pčelari iz Bos. Krupe su toliko nezadovoljni proširivanjem lista »B. H. Težak« na sve grane poljoprivrede i gubitak njegovog pčelarskog karaktera, da su tražili pokretanje novog — pčelarskog lista. Upravni odbor društva u Sarajevu uzeo je u obzir njihovu želju i odmah donio zaključak, da se u svakom broju jedna trećina lista popunjavanja materijalom iz pčelarske grane.

Hercegovački vinogradari naprotiv upućuju 1907 godine zahtjev Zemaljskoj vladi u Sarajevu, da ona interveniše kod uredništva lista, da bi se više pisalo o vinogradarstvu i podrumarstvu. Na osnovu toga je »naloženo, ovoj želji po mogućnosti udovoljiti«, — kako glasi zaključak upravnog odbora Pčelarskog društva.

Slične neprilike imalo je Pčelarsko društvo u pogledu uređivanja i štampanja svoga lista i zbog dva pisma — ćirilice i latinice. »B. H. Težak« morao je — da bi i u tom pogledu dokazao svoju nepris'ranost — objavljivati sve članke i vijesti. upravo cijeli štampani tekst, u oba pisma. Na jednom stupcu lista bio je tekst latinicom, a na drugom taj isti tekst ćirilicom. U toku izlaženja lista učinjeno je nekoliko pokušaja, da se izbjegne takvo dvostruko objavljivanje istog sadržaja. Jedna je alternativa bila, da se list štampa u dva posebna izdanja, jedno latinicom a drugo ćirilicom i da se pojedinom pretplatniku šalje ono izdanje, koje on želi. Druga je alternativa bila, da jedar dio sadržaja bude objavljivao u latinici a drugi u ćirilici, nastojeći da po mogućnosti bude podjednako

zastupljena i latinica i ćirilica. Ova druga alternativa konačno je usvojena 1914 g. na skupštini Pčelarskog društva. Taj je zaključak objavljen u »B. H. Težaku« broj 7 od 1. jula 1914 godine, t. j. neposredno poslije atentata i pogibije prestolonasljednika Ferdinanda. I, jedini tekst, koji je u tom broju objavljen u oba pisma, latinicom i ćirilicom, bila je vijest o izvršenom atentatu. Sav ostali dio teksta bio je štampan u duhu skupštinskog zaključka, miješano, latinicom i ćirilicom.

Uslijed rata opao je broj pretplatnika, a tako isto i saradnika, pa je posljednji broj izašao 15. jula 1915 g. Obnovljen je poslije rata, ali je izlazio samo dvije godine (od 1. januara 1920 do konca 1921 g.), kada je konačno potpuno obustavljeno njegovo izlaženje.

Zanimljivo je iznijeti stav ovoga poljoprivrednog lista prema raznim društvima i ustanovama, koji su se obraćali Pčelarskom društvu, da im se odobri slanje lista uz sniženu cijenu ili potpuno besplatno. Obično se pri rješavanju tih molbi gledalo na materijalne mogućnosti molioaca i na njegovu vezu sa poljoprivredom.

O političkim stvarima ili prilikama list nije nikada pisao. Nastojao je, da uvijek bude i ostane samo stručni poljoprivredni časopis. Pa i povodom samog sarajevskog atentata nije ništa tako žučno pisao, kao što su činili drugi vladini ili vladi naklonjeni listovi. »B. H. Težak« je tim povodom napisao, da je to »strašan čin, kojem paduše žrtvom prestolonasljednik i njegova prejasna supruga«. Naprotiv, kroz bezbroj članaka iz poljoprivrede, a naročito iz pčelarstva, kao i iz drugih raznih vijesti redovito se uočavao neki sveslavenski duh. Tu se najviše odražavao upravo uticaj brojnih Čeha u raznim poljoprivrednim vladinim ustanovama po Bosni i Hercegovini, kao i stav domaćih ljudi, koji su se okupljali oko Pčelarskog društva i njegovog glasila.

Odnos »B. H. Težaka« prema nacionalnom zemljoradničkom zadruGARSTVU, međutim, bio je vrlo hladan ili gotovo — nikakav. Kada je 1904 godine bila osnovana u Orašju prva nacionalna zemljoradnička zadruga u Bosni i Hercegovini, list je tu pojavu pozdravio vrlo toplo. Obećao je, da će o tome pisati oštrije, ali od svega toga nije bilo dalje ništa. Nije se više riječi napisalo. To je bilo svakako pod pritiskom same vlade, jer je list morao vršiti pronagandu za vladine kotarske pripomoćne zaklade, za vladine poljoprivredne kotarske »zadruge« i ostale njezine poljoprivredne ustanove.

Godine 1909 u broju 4 od 1. aprila, list je donio samo popis »Seljačkih novčanih zavoda u BiH« osnovanih do 1. aprila 1909 godine. Istom, sredinom 1914 godine pojavljuju se u »B. H. Težaku« prvi ozbiljniji glasovi o zemljoradničkom zadruGARSTVU. To je bilo povodom izlaska iz štampe jedne knjižice od dra. Milorada Nedeljkovića pod naslovom »Proučavanja o poslovnom djelokrugu hipotekarnih banaka«. Tada je u »B. H. Težaku« objavljena ta knjižica i tom prigodom je kritičar napisao: »Mi se... naročito pridružujemo piščevom mišljenju, da su za davanje ličnoga i mobilijarnog poljoprivrednog kredita najpodesnije zemljoradničke zadruge, koje ne samo da daju kredit, nego istovremeno uče, kako ga valja najbolje upotrijebiti«. Odmah iza toga u idućem broju donio je »B. H. Težak«

i veliki članak, u kome je opširno objasnio značaj i ulogu svih vrsta zemljoradničkih zadruga — kreditnih, nabavno-prodajnih i proizvođačkih. Ali, to je sve bilo u vrijeme, kada — zbog ratnih prilika — nije više nikom ni padalo na pamet, da osniva zadruge. Naprotiv, nije se moglo sačuvati ni ono, što je već bilo osnovano.

UREDNICI, lista bili su ovi:

A) »Vrtlarsko-pčelarski list«:

1) Glesl Franjo, finansiski činovnik, pčelar i poslovođa (sekretar) Centralnog pčelarskog društva za BiH u Sarajevu, od juna 1900 do aprila 1901 g.

2) Sitarić Ivan, školski upravitelj (prefekt — upravnik doma Učiteljske škole u Sarajevu), pčelar i pčelarski pisac, od maja 1901 do juna 1902 g.

B) »Bosansko-hercegovački težak«.

1) Sitarić Ivan, od jula 1902 do aprila 1904 g.

2) Stjepanović Ljubomir, poljoprivredni upravitelj od maja 1904 do augusta 1912 g.

3) Andrić Josip, poljoprivredni pristav, od septembra 1912 do marta 1913 g.

4) Jedlička Hugo, ing. agr., od aprila 1913 do decembra 1914 g.

5) Čurčić Vejsil, pristav Zemaljskog muzeja, od januara do juna 1915 g.

6) Andrić dr. Josip (po drugi put), od 1. januara 1920 do konca 1921 godine, kada je list prestao izlaziti.

Napokon treba — osim »B. H. Težaka« — spomenuti još jedan lokalni list, koji je izlazio u Derventi pod naslovom »Derventski kotarski list«. Ovaj list pokrenut je početkom 1913 godine uz novčanu potporu Kotarskog vijeća u Derventi, a izdavao ga je tamošnji Kotarski ured (Sresko načelstvo). Izlazio je nedjeljno jedanput, t. j. uz pazarni dan, odnosno pred onaj dan, kada bi seoske starješine (knezovi i muhtari) dolazili u kotarski ured po »naloge«. U tom listu bi bili objavljeni svi nalozi vlade i Kotarskog ureda, koje je trebalo da seoski knezovi i muhtari dalje objave narodu u njihovim selima. Često su te seoske starješine zaboravljali, kakve su sve naloge dobili ili bi ih pogrešno narodu protumačili. Ovim je kotarski predstojnik htio otkloniti »onu površnost, kojom su do sada knezovi, uslijed preobilnog materijala svoju zadaću ispunjavali, pošto svaki knez ili muhtar dobiva besplatno po jedan primjerak, kojeg sadržaj na nedjeljnom skupu u selu općenito i točno proglasi i tako sam svoju dužnost bolje vrši«.

Ovaj mali derventski list bio je, međutim, samo utoliko i poljoprivredni list, što on »osim raznih novosti sudske i političke naravi, te raznih događaja iz mjesta i okolice iznosi... također razne članke poljoprivrednog sadržaja, a kako se čuje rado se i čitaju, te neće od toga uzmanjkati uspjeha budu li se saslušale upute što prije i što valjanije u život provodile, kako je to zaista želja svakog naprednjaka«. ⁵⁾

⁵⁾ A. Šepić u »B. H. Težaku« broj 4 od 1. IV. 1913.

II DIO

Pojava i razvoj nacionalnog zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini

ZADRUŽNO ZAKONODAVSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI

Već deveti dan poslije konačnog završetka okupacije Bosne i Hercegovine, a to je bilo svladavanje posljednjeg otpora kod Velike Kladuše 20. oktobra 1878 godine, utvrđen je carskom naredbom od 29. oktobra iste godine privremeni djelokrug rada i ovlaštenja šefa Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Tom je naredbom određeno, da — među ostalim — ne spada u nadležnost šefa vlade davanje dozvola za osnivanje i rad »novčanih zavoda i dioničarskih društava svih vrsta«. To je pravo zadržano za Zajedničko ministarstvo u Beču. Kako pod pojam »novčanih zavoda« potpadaju i kreditne zadruge, ovo je — prema tome — prvi austrijski akt, koji se odnosi na eventualno osnivanje zadruga u Bosni i Hercegovini.¹⁾

Druga carska naredba, koja nešto konkretnije govori o zadrugama, izašla je povodom uključenja Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje Austro-Ugarske Monarhije (zakon od 20 decembra 1879). Ta naredba od 20. juna 1880 godine nije ništa drugo, nego poziv austrijskim i mađarskim dioničarskim društvima, osiguravajućim društvima, privrednim zadrugama itd., da svoje poslovanje protegnu i na područje Bosne i Hercegovine. Naime, u §-u 1 navedene naredbe upućuju se takva društva i zadruge, »koje hoće svoj djelokrug protegnuti i na Bosnu i Hercegovinu« — da moraju, prije početka rada, postaviti svoga predstavnika sa stalnim sjedištem u BiH. Taj predstavnik mora imati ovlaštenje, da zastupa svoje društvo (zadrugu itd.) u svim sudskim i vansudskim stvarima, koje proističu iz poslovanja u BiH.²⁾

Postupak oko invazije tih stranih kapitalističkih društava u Bosnu i Hercegovinu je vrlo jednostavan. Naime, u §-u 2. ove uredbe bilo je propisano, da svako dioničarsko i osiguravajuće društvo, koje želi ići u Bosnu i Hercegovinu, treba samo tu svoju želju najaviti Zajedničkom ministarstvu u Beču i dostaviti mu svoja pravila sa pismenim dokazom, da ono pravno postoji po zakonima svoje zemlje. To je vrijedilo i za privredne zadruge. Ali, njihove invazije nije bilo u Bosni i Hercegovini. To je razumljivo, jer su i tamo zadruge, po samoj svojoj organizaciji i pravilima gotovo sve izreda samo lokalnog značaja. Izuzetak su činile razne činovničke i oficirske zadruge (kreditne i osiguravajuće) iz Beča i

¹⁾ Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (29. XII. 1878—1880), III. Band. Naredba broj 10.

²⁾ Isto, naredba br. 674.

Graca, koje su svoje poslovanje proširile i na državne službenike, željezničare i vojna lica i u BiH.

Austrija je, međutim, smatrala potrebnim, da svijetu pokaže, kako je BiH u »ravnopravnom« položaju sa ostalim austrijskim zemljama, pa je u §-u 5. iste naredbe navijestila, da će se proširenje djelokruga rada bos.-herc. društva (dioničkih, osiguravajućih) i privrednih zadruga na ostale zemlje Austro-Ugarske monarhije regulisati — posebnom naredbom. Razumljivo da je to bila samo jedna formalnost bez ikakve praktične primjene i za bos.-herc. kapitalistička društva, kojih nije tada ni bilo sposobnih za takve akcije, dok zadruga nije uopće nikako ni bilo.

Godine 1883 (7. juna) Bosna i Hercegovina dobiva prvi zakon, koji postavlja temelje za osnivanje i rad zadružnih organizacija u BiH. To je »Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu«, izrađen po uzoru na mađarski trgovački zakon. Jedno poglavlje toga Bos.-Herc. trgovačkog zakona utvrđuje odredbe, koje se odnose specijalno na zadružništvo. Za ono, što u tom poglavlju nije izričito utvrđeno za zadružne organizacije, vrijede odredbe istog zakona, koje su propisane za dionička društva.

Taj prvi — samo djelimično zadružni — zakon daje u §-u 245 definiciju zadruge ovako:

»Zadruгом u smislu ovoga zakona smatra se svako društvo, sastojće od neopredjeljena broja članovah, koje se sklopi za unapređivanje vjeresije, privriede ili gospodarenja članovah svojih uz zajedničko vođenje posla.

»Ovamo spadaju poimence:

Predujamna i vjeresijska društva;

društva sklopljena radi zajedničkoga nabavljanja sirovinah, radi držanja zajedničkih skladištah ili radi zajedničkoga proizvađanja;

društva konzumna;

društva, baveća se građenjem kućah.

»Zadruge mogu se sklopiti ili neograničenim ili ograničenim jamčenjem njihovih članovah«. ³⁾

Što se tiče samog osnivanja zadruga i administrativnog postupka oko toga te prava nadzora vlade nad radom i poslovanjem zadruga, to je sve posebno predviđeno tim Trgovačkim zakonom. Ovdje ćemo navesti, šta sve u tome propisuju neki najvažniji paragrafi.

§ 246: »Zadruge mogu se sklopiti samo dozvolom vlade«.

§ 242 (odnosi se na dionička društva, ali prema odredbi §-a 281 vrijedi i za zadruge): Prošnje za dozvolu k pripravnim mjeram, a tako i za potvrdu društva dioničarskih i njihovih pravilah imadu se podnieti zemaljskoj vladi. Riešidba o tom priuzdržana je zajedničkom ministarstvu, kojemu također pripada i izreći osudu o razvrgnuću kojega društva dioničarskoga. Iz važnih razlogah može zemaljska vlada odrediti obu-

³⁾ »Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu«, Sarajevo. Tisak i naklada Daniela A. Kajona, 1905.

stavu djelatnosti društva dioničarskoga do rješenja zajedničkoga ministarstva o razvrgnuću«.

§ 237 (koji vrijedi i za zadruge) propisuje: »Po obdržavanoj konstituirajućoj glavnoj skupštini imade se zamoliti od vlade potvrda društva i zaključenih pravilah društvenih. K molbi imade se priklopiti ovjerovljeni zapisnik glavne skupštine i 5 primierakah od pravilah«.

§ 240 (vrijedi i za zadruge) propisuje, među ostalim, i ovo: »Sva društva dioničarska podpadaju pod nadzor vlade, kojoj pripada pravo, u njihovo rukovođenje posalah zagledavati i određivati, neka se predlože računi s izvješćem i bilanca, a tako i ini spisi ter gledati, da li se ovršuju zakoni i naredbe, pravila društvena i ustanove,⁴⁾ koje su označene prigodom odobrenja društva, pa ako joj se potrebitim uzvidi, postaviti društvu vladina povjerenika.

»Vladin povjerenik imade navlastito paziti na to, da društvo obdržava ustanove podijeljene mu dozvole i pravilah društvenih. Taj povjerenik ima pravo, prisustvovati svim sjednicam organah društvenih te ima zaključke i odredbe, kojima se vriedaju zakoni, naredbe, pravila ili ustanove, što su prigodom odobrenja društva označene, obustaviti dotle, dok o njih nerieši vlada«.

Odredbe naprijed navedenih paragrafa 242, 237 i 240 utvrđuju propise za dioničarska društva, ali § 281 propisuje, da se odredbe §§ 232 do 244 moraju primjenjivati i na zadruge, pa prema tome i odredbe iz navedena tri paragrafa. Razlika je samo u tome, što zadruge neće tražiti dozvolu »za pripravne mjere«, nego dozvolu za održavanje »konstituirajuće« (osnivačke) skupštine. Taj § 281 olasi: »Ustanove §§ 232 do 244 imadu se primjerno uporabljati također i na zadruge i to tako, da se dozvola vlade u pripravnim mjeram odnosi samo na sazivanje konstituirajuće glavne skupštine (§ 247 i 250)«.

§ 247: »Zadruga se smatra konstituiranom:

1. Kad se ustanove društvena pravila tim, što su poprimjena u konstituirajućoj glavnoj skupštini (§ 250);

2. kad je društvo dobilo potvrdu od vlade, i

3. kad se društvo upiše u trgovački registar.

»Pristup pojedinih članovah u zadrugu biva očitovanjem pismenim«.

§ 250: »Zadruga ima u isto doba s predlaganjem pravilah dokazati, da je pravila ustanovila konstituirajuća glavna skupština, te da je ravnateljstvo i nadzorno vijeće izabrano.

»Na to odnosni podnesak imadu članovi ravnateljstva pri nadležnom sudu vlastoručno podpisati ili predložiti ga u ovjerovljenu obliku«.

§ 251: »Prije nego što je vlada potvrdila zadrugu te se ista upisala u trgovački registar i upis oglasila nesmatra se zadruga kao postojeća. Osobe, koje prije upisa i obnađavanja uzrade što u ime zadruge, jamče osobno i solidarno«.

⁴⁾ Odredbe.

Ove zakonske odredbe ostale su nepromijenjene sve do sloma Austrije.

U Bos-herc. saboru kao zakonodavnom tijelu nije nikada ni od jednog narodnog poslanika pokrenuto pitanje donošenja posebnog zakona za zemljoradničke zadruge, kojim bi se pojednostavio postupak oko osnivanja zadruga i njihove organizacije. Samo su novine o tome pisale ističući potrebu toga posebnog zakona za Bosnu i Hercegovinu. »Srpska riječ« je, osim toga, očekivala od izabranih narodnih poslanika i od sabora, da će to pitanje biti vrlo brzo riješeno. Ona je, naime, pisala odmah poslije otvaranja Bos-herc. sabora: »Kako su narodnom voljom ušli u naš sabor prvi pobornici zadrugarstva u našoj otadžbini nadamo se da nećemo dugo čekati na zakon o zemljoradničkim zadrugama«. ⁵⁾ Ali — kako je već rečeno — nijedan od njih nije to pitanje pokrenuo u Saboru.

POJAVA PRVIH NACIONALNIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA U BOSNI I HERCEGOVINI.

Zemljoradničko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini — u upoređenju sa ostalim pokrajinama Austro-Ugarske, a naročito s obzirom na ostale evropske države — pojavilo se sa znatnim zakašnjenjem. Pa i kada se pojavilo, ono se tesko i sporo razvijalo. Međutim, to je posve razumljiva pojava, kako u slučaju ostale Evrope tako i u slučaju Bosne i Hercegovine. Tamo, gdje su prije likvidirani feudalni odnosi u poljoprivredi i gdje se prije počeo razvijati kapitalistički način proizvodnje i u poljoprivredi, zadrugarstvo se prije i pojavljivalo. Bosna i Hercegovina bila je do 1878 g. pokrajina otomanskog carstva sa tipičnim feudalnim društveno-ekonomskim odnosima, koji su upravo u Bosni i Hercegovini bili najizrazitiji. Poslije okupacije (1878 g.) austro-ugarska uprava ne samo da nije likvidirala, već je čak i u velikoj mjeri zadržala i dalje njegovala zaostali feudalni sistem naslijeđen od turske uprave, te nisu posojali odgovarajući društveno ekonomski uslovi za razvitak zemljoradničkog zadrugarstva. O onim ostalim specifično bosansko-hercegovačkim uslovima i teškoćama, koje su još i više otežavale širenje i napredak zemljoradničkog zadrugarstva u našim krajevima, biće posebno govora.

Prvi pokušaj osnivanja jedne zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini učinili su njemački kolonisti godine 1899 u njemačkoj naseobini prozvanoj »Windhorst« (Topola) u kotaru Bos. Gradiška na cesti Bos. Gradiška — Banjaluka. Ovi su kolonisti tamo naseljeni 1879 godine, t. j. odmah godinu dana poslije okupacije Bosne i Hercegovine. Porijeklom su iz Njemačke — iz njezinih krajnjih sjeverozapadnih pokrajina, najviše iz pograničkih krajeva uz Holandiju.

Ta njihova zadruga trebalo je da bude zemljoradnička kreditna zadruga pod imenom (njemačkim): »Seljačka zadruga za štednju i zajam za njemačke koloniste u Windhorstu, zadruga sa neograničenim jamstvom«. Kotarski ured (sresko načelstvo) u Bos. Gradiški upućujući višim

⁵⁾ »Srpska riječ« br. 158 od 24. VII. (6. VIII.) 1910 u članku »Država i zemljoradničke zadruge«.

vlastima molbu ovih kolonista za osnivanje zadruga, izjasnio se protiv davanja traženog odobrenja. To je obrazlagano time, što se ti kolonisti, u slučaju potrebe zajma, mogu obratiti drugim raznim novčanim zavodima pa da im nije potrebna kreditna zadruga, a osim toga da nemaju ni vlastitih sredstava, koje bi mogli staviti na raspolaganje toj svojoj zadruzi. Međutim, vlada u Sarajevu nije prihvatila ovo gledište svog kotarskog predstojnika u Bos. Gradiški, ali je zato na njihov nacrt pravila stavila bezbroj primjedaba — političke, pravne ili formalne prirode. I Zajedničko ministarstvo u Beču stavilo je također svoje primjedbe. Tako se cijeli predmet vukao, dok konačno osnivači nisu potpuno napustili ideju o osnivanju zadruga.¹⁾ Istom trinaest godina kasnije, t. j. 1912 godine, zadruga u Windhorstu je stvarno osnovana pod naprijed navedenim imenom.

Kod Srba u Bosni i Hercegovini čuo se, kroz ondašnju štampu, prvi glas o zemljoradničkom zadrugarstvu u 1902 godini. Naime, te je godine, 20. oktobra, srpsko-pravoslavni sveštenik Svitlić u Pipercima (kotar Bijeljina) uputio uredništvu poljoprivrednog lista »Bosansko-hercegovački težak«, koji je izlazio u Sarajevu, slijedeće pitanje:

»Koliko je najmanje potrebno članova za osnutak zadruga? Da li bi se mogli primiti u zadrugu članovi iz više sela, na pr. iz jedne parohije? Postoji li i kod nas koja zadruga i gdje?«

Uredništvo lista, objavljujući ovo pitanje u svome broju 5 od 1. novembra 1902, odmah je odgovorilo:

»Osnivanje i valjano održavanje zemljoradničke zadruga ovisi više o valjanom odboru i novčanim sredstvima, nego li o broju zadrugara. Ima dosta takvih zadruga po Hrvatskoj i Slavoniji, koje nemaju na hiljade članova, a ipak uspijevaju možda bolje od onih, koje broje više članova. U zadrugu se primaju ljudi iz više sela, dapače je bolje, ako se udruže svi iz jednog kotara, jer »više očiju više vide, više ruku više može«. Kod nas postoji takova zadruga samo u Prijedoru. Uredništvo«.

Postavljanje prednjeg pitanja dokazuje, već samo po sebi, da je tada u narodu postojalo interesovanje za zemljoradničko zadrugarstvo. Međutim, uredništvo je dalo pogrešan odgovor i interesenta uputilo na pogrešnu adresu — na Prijedor. Jer, tada još nije bilo nijedne zemljoradničke zadruga u Bosni i Hercegovini, pa ni u Prijedoru. Tu, u Prijedoru, postojalo je samo Poljoprivredno društvo za prijedorski kotar. To je društvo sa oko stotinjak članova imalo zadatak da radi na oplemenjivanju domaće stoke i peradi, odnosno na širenju u narod plemenitih pasmina. Ne može se reći, da urednik lista nije razumio postavljeno mu pitanje, jer on sam spominje zemljoradničke zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji, ali u Bosni i Hercegovini nije imao u šta ukazati, pa je uzeo za primjer jedno poljoprivredno društvo. Tako se tada ostalo pri jasno i konkretno postavljenom pitanju i pri — pogrešnom odgovoru. Međutim, ideja zemljoradničkog zadrugarstva i dalje je živjela u srpskom narodu,

¹⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade br. 116/I od 30 jula 1901 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, br. 9.265/ BH — 1901.

dolazeći do većeg ili manjeg izražaja, čas u jednom a čas opet u drugom kraju Bosne i Hercegovine. Tu je naročito vrijedno spomenuti pokret za osnivanjem srpskih zemljoradničkih zadruga u Batkovićima kod Nevesinja, u Gacku i u Brodču (kotar Bijeljina). Međutim, do osnivanja tih zadruga nije došlo, u to prvo vrijeme, pa je konačno 1907 godine osnovana prva srpska zemljoradnička zadruga u Bosni i Hercegovini, u selu Štrpci, kotar Višegrad, pod imenom »Srpska zemljoradnička zadruga, udruženje sa neograničenim jamstvom«.

Godine 1912 objavio je u »Sarajevskom listu« srpsko-pravoslavni sveštenik Toma A. Bratić u Blagaju kod Mostara članak pod naslovom: »Srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini«, u kome je iznio na javnost još jedan trag o zemljoradničkom zadrugarstvu iz 1902 godine. U tome članku piše Bratić i ovo:

»Ideja udruživanja presađena je kod nas iz Hrvatske najviše preko lista »Privrednik« u Zagrebu. Pod utiscima propagiranja ove ideje, od strane »Privrednika« i sam sam pokušao osnovati zemljoradničku zadrugu u Fojnici kod Gacka 1902 god., pa sam sastavio i pravila, ali nijesam mogao sastaviti među težacima toliko pismenih ljudi, koliko ih treba za upravni i nadzorni odbor zadrugin. Ova su moja pravila poslužila kasnije momu drugu K. Popoviću za osnivanje Prve srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima, koja je i Prva srp. zemlj. zadruga u nas«.²⁾

Kod Hrvata su prvi prihvatili ideju zemljoradničkog zadrugarstva seljaci iz Orašja na Savi. To je bilo koncem 1902 godine. Nacrt pravila, izrađen po uzoru na pravila seljačkih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji, upućen je Zemaljskoj vladi u Sarajevu skupa sa molbom za odobrenje osnivanja zadruge, u mjesecu februara 1903 godine. Međutim, administrativni postupak i prerađivanje predloženog nacrta pravila, sve zbog mnogobrojnih primjedaba vlade i bečkog ministarstva, onemogućili su osnivanje ove zadruge sve do pod kraj 1904 godine. Tako je osnivačima uspjelo osnovati zadrugu istom 16. oktobra 1904 godine pod imenom »Seljačka zadruga sa ograničenim jamstvom u Orašju«.

Druga po redu zemljoradnička zadruga osnovana je 5. augusta 1906 u Nevesinju pod imenom »Hrvatska seljačka zadruga za štednju i zajmove, zadruga sa ograničenim jamstvom«.

Talijanski kolonisti u Bosni i Hercegovini počeli su raditi na osnivanju svoje prve zadruge 1909 godine u selu Mahovljani, kotar Banjaluka pod imenom »Zadruga proizvođača vina u Mahovljanima«. Dakle, jedini su bili ovi talijanski kolonisti, koji nisu počeli sa kreditnim zadrugarstvom, nego sa proizvođačkim. Međutim, taj zadružni pokret u Mahovljanima nije došao inicijativom tih seljaka — vinogradara, nego inicijativom Zemaljske vlade u Sarajevu, koja je htjela da podigne proizvodnju grožđa i vina u ovom vinorodnom kraju i da tamo-

²⁾ Vidi »Sarajevski list« broj 260 od 13. novembra 1912, članak pod naslovom »Srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini«.

šnjim talijanskim kolonistima omogućiti što bolje unovčenje tog njihovog najvažnijeg proizvoda.³⁾

Muslimani su osnovali prvu svoju zemljoradničku zadrugu u selu Šije, kotar Tešanj, istom 15. aprila 1910 godine pod imenom »Prva muslimanska seljačka kasa za zajmove i štednju, zadruga sa neograničenim jamstvom«.

Ukrajinci, doseljenici iz Ukrajine, osnovali su prvu svoju zadrugu 1912 godine u Prnjavoru pod imenom »Grko-katolička seljačka kasa za zajmove i štednju, zadruga sa neograničenim jamstvom«.

Interesantan je put ideje zemljoradničkog zadrugarstva iz Njemačke, gdje se najprije pojavila, pa do prvih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu pojavu prvih zemljoradničkih zadruga ne samo kod nas, nego i u drugim zemljama i pokrajinama, dobiva se slijedeća slika:

Srpsko zemljoradničko zadrugarstvo: Ideja je prenesena iz Njemačke izravno u Srbiju (Vranovo kod Smedereva 1894 g.) zatim iz Srbije preko Zemuna u Srijem, Slavoniju i Hrvatsku (Kamenica 1897 g.), iz Hrvatske (preko Zagreba) u Bosnu i Hercegovinu (Štrpci 1907 g.).

Hrvatsko seljačko zadrugarstvo: Iz Njemačke u Češku, a odatle u Hrvatsku i Slavoniju (Končanica, kotar Daruvar 1898 g.) zatim (preko Zagreba) u Bosnu i Hercegovinu (Orašje na Savi. 1904 g.).

Muslimansko seljačko zadrugarstvo: Prva muslimanska seljačka zadruga (Šije, 1910 g.) osnovana je pod uticajem i po uzoru hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini.

ZNAČAJ OGRANIČENOG I NEOGRANIČENOG JAMSTVA U ZADRUGAMA

Svakoj zadruzi kao privrednoj organizaciji potrebna su novčana sredstva za poslovanje. Vrlo su rijetki slučajevi, ukoliko ih uopće ima, da se zadrugari drže onog načela, da od svoje zadruge mogu tražiti i očekivati samo onoliko, koliko su oni sami njoj dali. Redovno su, a naročito u početku rada zadruga, zahtjevi zadrugara mnogo veći, nego što im zadruga može dati iz svojih vlastitih sredstava. Zbog toga se odmah pojavljuje potreba za novčanom pomoći, odnosno za kreditom sa strane. Ali, svaki vjerovnik, bilo to zadružna, državna ili privatna novčana ustanova, traži odgovarajuću garanciju za odobreni kredit. Zadruga u tom slučaju nastupa sa udjelima svojih zadrugara kao sredstvom za pružanje potrebne garancije. Najjednostavniji je način, da to jamstvo bude u visini uplaćenih udjela. Ali, takva je praksa vrlo rijetka, jer su — bar u prvo vrijeme — iznosi uplaćenih udjela dosta neznatni, pa od kredita do te visine ne bi imali naročite koristi ni zadruge ni zadrugari. Zbog toga se kao osnov za kreditnu sposobnost, ukoliko se radi o kreditnoj sposobnosti samo na bazi udjela, uzima ukupan iznos upisanih udjela — bez

³⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 7.647/BH — 1909.

obzira koliko je od toga stvarno uplaćeno. A to dobrim dijelom znači privremeno prenošenje jednog dijela obaveze zadrugara u uplati udjela na samog vjerovnika. Ako se, međutim, predviđa, da ni tako zamišljena visina garancije neće biti dovoljna za potrebe zadruge i zadrugara, onda se pravilima zadruge određuje, da jamstvo zadrugara za obaveze zadruge iznosi još jednom toliko, koliko svi upisani udjeli ili, drugim riječima, dvostruki iznos upisanih udjela. Veliki broj zadruga ide u tom pogledu i dalje, pa propisuje trostruko, četverostruko, deseterostruko, pa i veće jamstvo zadrugara za obaveze zadruge. Tako se to pravilima uvijek propisuje, kako kod koje zadruge, ali kod svake mora biti pravilima određena vrsta i visina jamstva kao i način, na koji se ostvaruje naplata poslovnih gubitaka. Upravni odbor ne smije uzimati kredite za račun zadruge, odnosno zadrugu zadužiti bez ovlaštenja skupštine. A ova, opet, može donijeti pravovaljanu odluku o zaduženju zadruge samo najviše do visine ukupnog jamstva svih članova zadruge.

Razumljivo je, da su zadrugari vrlo mnogo zainteresovani ne samo u pogledu visine pojedinog udjela i visine jamstva za obaveze zadruge, nego i posebno, kakvo će ovlaštenje dati upravnom odboru za zaduženje zadruge te kako će upravni odbor iskorišćavati dato mu ovlaštenje i kako će odgovarati obavezama prema vjerovnicima. Jer, sve se to tiče neposredno svakog pojedinog zadrugara. Isto je tako u interesu i vjerovnika, da vodi računa o visini jamstva predviđenog pravilima odnosno o kreditnoj sposobnosti zadruge kao dužnika.

Zadruge ove vrste, t. j. sa ograničenim jamstvom, uvijek su težile za tim, da udjeli njihovih članova budu što veći i što prije uplaćeni, kako bi njihova zadruga imala što više vlastitih sredstava, koja su uvijek povoljnija od tuđih kredita. Osnivali su ih najprije građani, radnici, zanatlije, državni i privatni namještenici, trgovci itd., uglavnom oni slojevi naroda, koji su imali svoje stalne i po mogućnosti redovne, obično mjesečne ili nedjeljne, prihode. Njihove potrebe u zajmu bile su gotovo svakodnevne a i otplaćivanje predviđeno također u toku cijele godine. Kada je riječ o kreditnim zadrugama sa ograničenim jamstvom, onda ih možemo sebi predložiti kao banke srednjih i siromašnijih građanskih slojeva. Njima je u interesu, da privuku što širi krug zadrugara odnosno »zadružne publike«, pa radi toga proširuju svoj djelokrug na velika područja. Njihovi članovi se već i ne poznaju međusobno. Oni sve više gube uvid u svoju zadrugu. Ona se — kako smo već rekli — sve više pretvara u običnu banku, u kojoj je upravni odbor sa direktorom i vodećim službenicima potpuni gospodar zadruge. Vrlo veliki naponi i visoka svijest zadrugara potrebni su, da se spriječi skretanje zadruge na kakvu opasnu nizbrdicu.

Mora se ipak priznati, da su zadruge sa ograničenim jamstvom, inače poznate pod imenom zadruga Šulce-Deličevog tipa, u mnogim zemljama učinile velikih usluga svojim članovima. Prednost ovih zadruga je u tom, što se lako i brzo prilagođavaju svakom obliku privredne djelatnosti i što mnogo polažu na potrebu prikupljanja vlastitih zadružnih sredstava a naročito udjela i uložaka na štednju. Loša im je strana,

što im je obično veliko područje, na kome djeluju, a posljedica toga je međusobno nepoznavanje zadrugara i, konačno, njihova nezainteresovanost za svoju zadrugu.

Bez obzira na sve to, ovakve su zadruge prodrle i na selo. Istina, one su se na selu — zahvaljujući nekoj prirodnoj sklonosti seljaka za udruživanje u krugu svojih najbližih suseljana — ograničavale na užu teritorij. Međutim, na selu nisu mogle razviti tako snažno djelovanje. U tom ih je spriječio jedan novi tip zadruga, naročito organizovanih za prilike i potrebe sela i seljaka. Taj novi tip bile su zadruge sa neograničenim jamstvom, poznate pod imenom Rajfajzenovih kreditnih zadruga. Organizator i tvorac ovih zadruga sa neograničenim jamstvom Fridrih V. Rajfajzen (1818—1888) imao je priliku da vidi teško stanje njemačkog seljaka. Kao čovjek dubokog osjećanja za siromašni svijet pokušao je potražiti način i mogućnost da mu pomogne, kako bi se sam seljak svojom vlastitom snagom bar donekle izbavio iz takvog bijednog stanja. Uočio je, da bi — prema njegovom shvatanju — najpodesniji način bio organizovanje seljaka u zadruge. Ali u takve zadruge, koje bi stvarno bile pristupačne siromašnim seljacima. Rajfajzen je poznao kreditne zadruge sa ograničenim jamstvom, ali mu se nisu svidale za prilike sela, koje su posve drukčije, nego je to slučaj kod gradskog stanovništva. Građani uvijek dolaze do gotovog novca u vidu svojih mjesečnih plata, nedjeljnih zarada ili od prihoda svojih zanatskih usluga i izradevina ili — ako se radi o trgovcima — od njihovih zarada na ovom poslu. Stoga oni mogu od toga odvojiti, koliko je potrebno i za velike uplate za zadrugne udjele. Još ako se u pravila njihovih zadruga unese odredba o višestrukom jamstvu, onda je tu glavni preduslov za zadrugu, da se može koristiti i vrlo velikim kreditima. Seljak, međutim, nema gotovine, da bi mogao uplaćivati udjele sa visokim iznosom, a još manje da bi upisao i u gotovom novcu uplatio više takvih udjela. Prema tome, takve seljačke zadruge ne bi imale ni približno onu potrebnu kreditnu sposobnost. A upravo se o tome i radi, da se seljaku, odnosno njegovoj zadruzi, omogućiti dobivanje potrebnog kredita. Nepodesnost za selo tih zadruga sa ograničenim jamstvom je i u tome, što one vrlo živo posluju kapitalom — uplate i otplate se vrše gotovo svakodnevno, preko cijele godine. U svom poslovanju se ravnaju prema svojim članovima i rokovima, koji odgovaraju i jednima i drugima. Otplate zajmova se uređuju na vrlo kratke rokove, nedjeljno, mjesečno ili tromjesečno. Ako dužnik ne udovoljava tim utvrđenim rokovima, odnosno tada dospjelim obavezama, mjernica se protestuje i dug naplaćuje ovršnim putem. Kod seljaka je posve druga stvar. Seljak treba kredit najviše u proljeće, s tim da ga otplati u jesen, kada pobere ljetinu. A ako mu godina izda, onda ne može ni u jesen. Njemačkom je seljaku trebalo, međutim, pomoći da se najprije oslobodi svojih dugova i lihvarskih kandža, pa da se istom može govoriti o kreditima za potrebe njegove poljoprivredne proizvodnje. Prema tome je seljaku, a tako i njegovoj zadruzi, bio potreban ne samo znatan, nego i jeftin kredit, u svakom pogledu pristupačan, snošljiv i prilagođen njegovoj privredi. Znači, dakle, za seljake treba imati posebne kredite

zadruga, koje će se organizovati tako, da udovoljavaju svim tim zahtjevima. A to nije nemoguće. Jedino je bilo teško naći rješenje odnosno potrebnu ravnotežu između vrlo malih seljačkih zadružnih udjela i velike kreditne sposobnosti, koju moraju imati te seljačke zadruge. Rajfajzen je mislio i — smislio. Sto uplaćeni udjeli kod zadruga sa ograničenim jamstvom služe kao jamstvo za obaveze zadruge — razmišljao je Rajfajzen — to je posve u redu. Ali, ako vjerovnici takvih zadruga priznaju kao jamstvo još i nešto, što stvarno samo na papiru postoji, t. j. obavezu zadrugara, da jamče za zadrugu i preko iznosa, ne samo uplaćenih, nego i preko iznosa upisanih udjela, onda je to vrlo jadno jamstvo prema onome, što ga mogu seljaci pružiti. Seljaci, iako nemaju gotovine, imaju zato svoja imanja, svoju zemlju, svoju kućicu, svoju stoku, svoje poljoprivredne sprave itd. To je daleko bolje i sigurnije jamstvo za obaveze zadruge, nego li ono sumnjivo jamstvo, što ga građani mogu dati vjerovnicima njihovih zadruga sa ograničenim jamstvom. Još nešto! Građani stavljaju sebi izvjesnu granicu, do koje preuzimaju jamstvo za obaveze zadruge, dok članovi Rajfajzenovih seljačkih zadruga ne postavljaju u tu svrhu nikakvu granicu. Oni jamče za obaveze, kako svaki pojedinac tako i svi skupa, cijelim svojim imanjem, bez postavljanja ikakve granice — neograničeno. Tako je Rajfajzen udario temelje jednom novom tipu seljačkih kreditnih zadruga — sa neograničenim jamstvom.

Rajfajzen je, međutim, dosljedno tome razradio i dalju organizaciju tih svojih zadruga. Pri tome je morao biti vrlo oprezan. Jer, ako seljaci — za dobro svoje zadruge i svih članova skupa — žrtvuju toliko, da kao jamstvo zalažu svoje imanje, onda se mora voditi računa, ko će sve biti u tom društvu. Tako su postavljeni izvjesni principi. U članstvo zadruge primaće se samo čestiti, poštteni i vrijedni domaćini. Razni seoski besposličari, pijanci, kartaši, ljudi poznati zbog nedoličnog i razvratnog života i slični, ne mogu biti primljeni u članstvo zadruge. A da bi se moglo znati kakav je ko, potrebno je, da se svi zadrugari međusobno dobro — u dušu — poznaju, a ne samo onako iz viđenja. Za prijem u članstvo mjerodavne su samo lične osobine zadrugara kao čovjeka, a nikako njegovo imovno stanje. pa prema tome mogu postati članom zadruge i oni seljaci, koji nemaju nikakvog imetka. Iz svih tih razloga područje zadruge ne smije biti veliko, samo jedno veće selo ili nekoliko manjih obližnjih sela.

U pogledu izbora članova upravnog i nadzornog odbora zadruge, morali su zadrugari isto tako strogo paziti, da biraju opet najbolje, najvrednije i najposobnije između sebe. Možda se u Rajfajzenovo doba nije pri tome izboru tada gledalo, da u odbor budu birani prvenstveno bogatiji seljaci, ali takva se praksa postepeno udomaćila u ovim zadrugama. To je opravdavano time, što će ti bogati seljaci — navodno — najbolje paziti na interese zadruge, jer da su oni zbog svoje vlastite imovine najviše zainteresovani, da ne bi došlo do takvih gubitaka u zadruzi. Kao drugi razlog za takav postupak treba smatrati duboko ukorijeljeno shvaćanje među primitivnim svijetom, da je pametan onaj, ko je — boga'.

Jer — tako se to objašnjavalo — kada ne bi bio pametan, kako bi znao steći ili očuvati očevinu. Međutim, potrebno je u tom pogledu ukazati i na uticaj privatnih bankarskih, trgovačkih i sličnih preduzeća, na čije su čelo uvijek birani najjači i najbogatiji dioničari. Takva shvatanja i takva praksa mnogo su doprinijeli, da je zemljoradničko zadrugarstvo bilo uvučeno u stranačku političku borbu, a to je dovodilo do cijepanja zadrugarskih snaga, usporavanja razvoja i slabljenja zemljoradničkog zadrugarstva, pa i do propasti nekad moćnih zadruga i zadrugarskih organizacija. Političke su stranke, naime, tražeci oslonca u seljačkim masama, uvijek računale na one »uglednije« seljake, a to je bilo isto, što i najbogatije. Takvih su seljaka, biranih po gornjem receptu, nalazili, prema tome, i u zadrugama ili, bolje rečeno, u njihovim upravnim odborima i na predsjedničkim mjestima. Potvrdu za ovo nalazimo i kod nas, u našem zemljoradničkom zadrugarstvu — već u prvim njegovim danima. Kasnije je ta praksa postala kao neki nepisani zakon. Štetnost toga udomaćenog »principa« dolazila je do izražaja i na taj način, što su ti bogati seljaci na vodećim položajima u zadrugama stali iskorištavati zadrugu u svoje lične svrhe. A to je bio naročito slučaj kada su — po toj istoj praksi — u upravne odbore, pa i na predsjednička mjesta, u zemljoradničkim zadrugama birani seoski trgovci.

Primjeri iz praktičnog života i rada zadrugarskih organizacija pokazuju, međutim, da je bilo vrlo dobrih zadruga i sa ograničenim i sa neograničenim jamstvom. Isto je tako bilo loših i jednih i drugih. Razumljivo, sve to gledajući u uslovima onoga vremena, u kome su djelovale ili još uvijek djeluju. Ali, neosporiva je činjenica, da su zemljoradničke zadruge sa neograničenim jamstvom imale uvijek na selu veliku prednost pred zadrugama sa ograničenim jamstvom.

Rajfajzenove su zadruge svele visinu udjela na najmanju mjeru, ali su zato podigle svoju kreditnu sposobnost na najveću moguću visinu. Poznao je, međutim, da su ove zadruge išle još i dalje pa često od svojih članova nisu tražile nikakve udjele, nego samo najnužniju upisninu za pokriće osnivačkih troškova. To opet ne znači, da te zadruge nisu bile svjesne potrebe vlastitih sredstava. Naprotiv, zadruge su nastojale, da ih prikupe u obliku štednje i stvaranja jakih rezervnih fondova. Međutim, ako nisu uspjele da prikupe što veći broj štediša i dobiju povoljan kredit — a to je bilo vrlo često — tada im se teško osvećivao njihov sistem malih ili nikakvih udjela. Zanemarivanje i neuspjeh u ovom osnovnom zadrugarskom principu — principu samopomoći — dovodili su redovno do propasti ovih zadruga, isto tako kao i svako drugo nezadrugarsko poslovanje.

Slične slučajeve nalazimo i kod drugih vrsta zadruga. Tako često i gradske zadruge pristupaju povišenju članskih udjela da bi finansijski ojačale. Naprotiv, mnoge potrošačke zadruge traže u početku visoke udjele, da bi prikupile dovoljna obrtna sredstva. Kasnije, kad ojačaju sa kapitalom, vode glavnu borbu za prikupljanje u svoje redove što više potrošača i zbog toga snizuju visinu članskih udjela. One idu i dalje, pa i ne traže nikakve udjele nego samo upisninu. Stambene se zadruge organizuju odmah u početku, sa velikim iznosom udjela. Izuzetak se mogao

naći samo kod onih stambenih zadruga, kojima država, kakvo samoupravno tijelo ili zadružni savez predaje na upotrebu gotove stambene zgrade. Razumljivo, u svim takvim slučajevima zadrugari vode uvijek računa, da im zadruga ostane uvijek sa dovoljnom kreditnom sposobnošću za dalje poslovanje. A to ne moraju biti samo i jedino članski udjeli ni jamstvo zadrugara. Bilo je, a ima i danas, velikih zadruga, u kojima nije predviđeno nikakvo lično jamstvo zadrugara, nego za sve obaveze zadruge jamči sama zadruga svojim snažnim fondovima i zajedničkom zadružnom imovinom, stvorenom dugogodišnjom saradnjom svih zadrugara.

Kakva je i koliko odgovornost zadrugara za obaveze zadruge, bilo je uvijek — kako je već spomenuto — od važnog interesa i za same zadrugare i za vjerovnike zadruge. Zadrugari su, posve razumljivo, morali voditi računa, kako i koliko bi njih mogao pogoditi kakav veći poslovni gubitak, koji bi povlačio za sobom naknadu štete. U ovom pogledu su dva postupka, jedan kod zadruga sa ograničenim, a drugi kod onih sa neograničenim jamstvom. Za pokriće poslovnih gubitaka najprije se iskorišćuju sredstva rezervnog fonda a istom onda dolazi do naplate nepodmirenog ostatka. Kod zadruga sa ograničenim jamstvom, ostatak poslovnog gubitka se ravnomjerno raspoređuje na ukupan broj upisanih poslovnih udjela. Svaki zadrugar plaća svoj otpadajući iznos, t. j. prema broju svojih upisanih udjela. Znači, ko je upisao više udjela, taj više i plaća. Kod zadruga sa neograničenim jamstvom gubitak se raspoređuje podjednako na broj članova i svaki plaća isti iznos, bez obzira na njegovo imovno stanje. Ukoliko ima siromašnih članova, bez ikakva imetka ili sa malim imetkom, pa se od njih ne može naplatiti otpadajući dio poslovnog gubitka, tako nenaplativi iznosi raspoređuju se dalje u jednakim dijelovima na one bogatije zadrugare.

BORBA ZA NEOGRANIČENO JAMSTVO U ZEMLJORADNIČKIM ZADRUGAMA

Više od godine i po Zemaljska je vlada ispravljala i prepravljala nacrt pravila zemljoradničke kreditne zadruge njemačkih kolonista iz Windhorsta (Topola, kotar Bos. Gradiška). Napokon je ona sama izradila nov nacrt pravila za ovu njihovu zadrugu. O onome što je ostalo sporno između nje i osnivača, vlada je zatražila, da odluči samo Zajedničko ministarstvo. Međutim, u pogledu neograničenog jamstva, Zemaljska je vlada prihvatila odredbu prvobitnog nacrt, koji su izradili sami kolonisti, i predložila ministarstvu, da i ono odobri osnivanje ove zadruge na principima neograničenog jamstva. Ona je to u svome izvještaju od 30. jula 1901 godine i obrazložila. Prednosti kreditnih zadruga Rajfajzenovog tipa t. j. onih sa neograničenim jamstvom — kaže bosanska vlada — općenito su poznate, pa će i u ovom konkretnom slučaju biti isto tako, jer su kolonisti iz Windhorsta poznati kao sposobni, marljivi i štedljivi poljoprivrednici. S obzirom na sve te njihove osobine i njihovu

srazmjernu inteligenciju, ne treba se — kaže vlada — bojati nikakvih loših posljedica, koje bi mogle nastati osnivanjem ove kreditne zadruge.¹⁾

Zajedničko ministarstvo odgovorilo je, međutim, da ne može odobriti osnivanje navedene zadruge. Kao razlog odbijanja dozvole Ministarstvo u svome rješenju od 4. septembra 1901 g. navodi više nedostataka u nacrtu pravila kao i neka načelna pitanja. Tako je jedan od tih razloga bilo i neograničeno jamstvo. Tim povodom je naredbodavac iz Beča pisao u naprijed spomenutom rješenju: »Iako Bosansko-hercegovački trgovački zakon dozvoljava osnivanje privrednih zadruga sa neograničenim jamstvom, ipak sam mišljenja, da bi — s obzirom na prilike u Bosni i Hercegovini — bilo pogrešno, ako bi navedena zadruga bila osnovana na temelju neograničenog jamstva. Naime, ne smije se — veli dalje naredbodavac — zaboraviti na opasnost gospodarske propasti, koja prijeti zadrugarima u slučaju, ako bi zadruga doživljela slom. Zbog toga treba pravilima predviđati sistem ograničenog jamstva zadrugara.«²⁾

Namjera osnivača nije bila ostvarena, pa je njihova zadruga osnovana istom 1912 godine, ali tada — sa neograničenim jamstvom.

Prednje stanovište u pogledu neograničenog jamstva u zemljoradničkim zadrugama, što ga je zauzeo Zajedničko ministarstvo kod ove prve njemačke kreditne zadruge u Bosni i Hercegovini, bilo je od presudnog značaja i za sve kasnije hrvatske i srpske zemljoradničke zadruge. Zemaljska vlada se toga stanovišta grčevito i pokorno držala, obrazlažući ga na isti način kao i bečko ministarstvo.

Tako je Zemaljska vlada, godinu i po dana iza toga imala priliku, da to bečko — i tada već i svoje — službeno stanovište primi i pri osnivanju prve hrvatske seljačke zadruge u Orašju. Kada je, naime, Zajedničko ministarstvo — na intervenciju osnivača iz Orašja — pozvalo bosansku vladu da hitno podnese izvještaj i svoj prijedlog sa nacrtom pravila navedene zadruge, vlada se izvinjavala i kao razlog za to odugovlačenje navela problem neograničenog jamstva. U tom svome odgovoru dostavljenom Zajedničkom ministarstvu vlada je podnijela kraći izvještaj, u kome kaže:

1) Prigodom pregleda nacрта pravila seljačke zadruge u Orašju ustanovljeno je, da su osnivači unijeli u nacrt pravila neograničeno jamstvo članova za obaveze zadruge;

2) Zajedničko ministarstvo se, u jednom sličnom slučaju (slučaj zadruge njemačkih kolonista u Windhorstu, prim. N. J.), odlučno izjasnilo protiv dozvoljavanja neograničenog jamstva u privrednim zadrugama u Bosni i Hercegovini;

3) Na osnovu toga vlada je vratila osnivačima nacrt pravila zadruge i naredila Okružnoj oblasti u Tuzli da o stanovištu ministarstva obavijesti osnivače i da im preporuči, neka prerade nacrt pravila i u

¹⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade za BiH broj 116/I od 30. jula 1901 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, broj 9.265/BH — 1901.

²⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 9.265/BH - 1901.

isti unesu odredbu o ograničenom jamstvu zadrugara do peterostrukog iznosa udjela;

4) Kada sve to bude uređeno, vlada će dostaviti ministarstvu cijeli predmet na odobrenje.³⁾

Osnivači u Orašju su prihvatili taj uslov koji im je postavljen, ako žele osnovati zadrugu. Izmijenili su nacrt pravila, brišali »neograničeno« i unijeli »ograničeno« jamstvo.

Hrvatske seljačke zadruge počele su se osnivati na temelju neograničenog jamstva, kada su Srbi, odnosno društvo »Prosvjeta«, izvojevali to pravo svojom višegodišnjom borbom. Kod Hrvata se, naime, nije ni jedno njihovo društvo ili organizacija u Bosni i Hercegovini zainteresovala u to da se za problem zemljoradničkog zadrugarstva. Mali ljudi u Orašju bili su u tom pogledu prepušteni sami sebi, pa su primali svaki postavljeni uslov, samo da osnuju svoju nacionalnu zadrugu.

Kod Srba je, međutim, cijela stvar oko ovog problema tekla drukčije. Srbi su načelno odbijali svako prihvaćanje sistema ograničenog jamstva u zemljoradničkim zadrugama, pa prema tome i osnivanje takvih zadruga. Gdje god bi se među seljacima pojavio pokret za osnivanje koje srpske zemljoradničke zadruge po uzoru one u Orašju, t. j. sa ograničenim jamstvom, ustala bi uvijek protiv toga »Prosvjeta« zahtijevajući od vlade, da dozvoli osnivanje zadruga sa neograničenim jamstvom. Budući da vlada nije htjela na to pristati, vodstvo iz Sarajeva je tražilo od osnivača, da odustanu od svoje namjere, sve dok se ne izvojsiti pravo na osnivanje zadruga na principu neograničenog jamstva. Takvim stavom »Prosvjete« i njezinih ljudi, koji su se vrlo živo zanimali problemom srpskog zemljoradničkog zadrugarstva, ometano je svako osnivanje srpskih zemljoradničkih zadruga na principu ograničenog jamstva.

Međutim, upornost osnivača Srpske zemljoradničke zadruge u Brodci (kotar Bijeljina) bila je povod da se vlada nešto ozbiljnije pozabavi ovim problemom kao i stavom »Prosvjete« u tome pitanju.⁴⁾ Posljedica je bila, da je vlada odlučila da unekoliko popusti od svoga poznatog stava i načelnog protivljenja osnivanju zemljoradničkih zadruga na principu neograničenog jamstva. To je, međutim, bilo samo neznatno popuštanje, kako se to vidi iz njezinog izvještaja dostavljenog 1905 godine Zajedničkom ministarstvu u Beču:

»Iako je Zemaljska vlada osnivačima kratkim putem preporučila prihvaćanje ograničenog jamstva, oni ipak smatraju, da trebaju ostati čvrsto kod prvobitnog nacrtu. To oni obrazlažu time, što se samo neograničenim jamstvom može obezbijediti kreditna sposobnost zadruge.

»Premda se Zemaljska vlada ne slaže s tim mišljenjem jer takve zadruge — bile one osnovane na temelju ograničenog jamstva — ni najmanje ne oskudijevaju u kreditima, kako nam to pokazuje iskustvo u

³⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zemaljske vlade za BiH, br. 166.424/I od 9. novembra 1903 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, broj 14.139/BH-1903.

⁴⁾ Tu dugotrajnu i upornu borbu sa Zemaljskom vladom vodio je Mihajlo Jovanović, srp.-pravoslavni sveštenik u Brodci, jedan od prvih pionira zemljoradničkog zadrugarstva u BiH.

drugim zemljama. Zemaljska je vlada uvjerena, da ne bi bilo preporučljivo, nikako se ne osvrutati na želju, koju su izrazili osnivači. A to zbog toga, što oni ostaju pri svome stavu neograničenog jamstva uprkos našeg objašnjavanja. Prema tome, Zemaljska vlada stoji na gledištu, da bi trebalo dozvoliti načelo neograničenog jamstva. Međutim, da bi se od zadrugara otklonile gospodarske opasnosti, koje su s tim skopčane, trebalo bi to jamstvo ograničiti na taj način, što bi se utvrdio najveći iznos, preko koga bi se zadruga mogla zadužiti samo sa odobrenjem Zemaljske vlade.

»U tu svrhu trebalo bi u § 51. tačka g. nacarta pravila unijeti odredbu, da najveći iznos zaduženja zadruge u vidu kredita, a koji utvrđuje glavna skupština zadruge, smije uključujući tu i uloge na štednju — iznositi najviše toliko, da ne prelazi 300 kruna prosječno po jednom članu zadruge. Zaduzenje zadruge preko te granice smjelo bi uslijediti samo uz odobrenje Zemaljske vlade«.

»Unošenjem ovih odredaba u pravila udovoljilo bi se s jedne strane principu neograničenog jamstva, a s druge bi se opet ograničilo — po gospodarske interese zadrugara opasno — prekomjerno uzimanje kredita«.

Na kraju vlada moli ministarstvo, da ono »blagonaklono« donese odluku, kako u pogledu neograničenog jamstva, tako i u pogledu vladinog prijedloga za dopunu § 51 nacarta pravila zadruge Brodac.⁵⁾

Zemaljska vlada bila je, međutim, obavezna, da uvijek pri rješavanju svih pravnih pitanja zatraži i stručno mišljenje svojih pravnika, odnosno svoga Pravosudnog odjeljenja. Tome postupku bili su podvrgnuti i svi nacrti zadružnih pravila. Tako i zadruge u Orašju, a tako i ove u Brodci. U svom stručnom mišljenju o pravilima ove posljednje zadruge Pravosudno je odjeljenje zauzelo slijedeći stav:

»Opravdanost gledišta sadržanog u tome rješenju (tj. koje govori o nedozvoljavanju osnivanja zadruga sa neograničenim jamstvom, primj. N. J.), da bi takve zadruge mogle predstavljati veliku opasnost za narod ove zemlje, ne treba, — za ovdašnje prilike — naročito dokazivati.

»Ovdašnje seljaštvo nije još dozrelo za neograničeno jamstvo, niti u gospodarskom, niti u moralnom a niti u kulturnom pogledu.

»Zadruge sa neograničenim jamstvom zahtijevaju od svojih članova i vodstva veliko razumijevanje, visoki osjećaj odoovornosti, gospodarsku spremu i strogi samoodgoj«.

»Stoga Rajfajzenove kreditne zadruge mogu i u Austriji uspješno djelovati samo, ako im je područje rada usko vezano na samo mjesto, jer potrebni međusobni nadzor članova može biti uspješan u jednom užem krugu«.

»Ovdje, još za sada, najvećim dijelom, manjkaju gore navedeni preduslovi«.

⁵⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade br. 52.651/I-K cd 17-XI-1905 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, br. 11744/BH - 1905.

Pravosudno odjeljenje zatim govori, da bi neograničenom jamstvu trebalo staviti izvjesnu granicu, prema kojoj »upravni odbor ne bi bio ovlašten da uzima kredite, koji prelaze jedan određen maksimum«. Dok bi se »za prekoračenje toga moralo svakako pribaviti odobrenje Zemaljske vlade«. ⁶⁾

Vlada je, opet, smatrala potrebnim da na ove primjedbe Pravosudnog odjeljenja stavi — svoje protivprimjedbe. Tim povodom vlada kaže:

»Prije svega treba primijetiti, da je također od strane ovoga ureda bilo odmah zastupano stanovište, da se u Bosni i Hercegovini ne dozvoljavaju seljačke kreditne zadruge sa neograničenim jams'tvom, radi čega se uplivalo na osnivače brodačke zadruge po nekoliko puta, da pomenutu zadrugu osnuju na temelju ograničenog jamstva«.

»Ali, budući osnivači neće da popuste od neograničenog jamstva, a s druge strane Bos.-herc. trgovački zakon dozvoljava takvo jamstvo, i jer se u ovom slučaju radi o jednom privatnom na Bos.-herc. trgovačkom zakonu temeljenom udruženju, čija pravila u potpunosti odgovaraju zakonskim propisima, ne može se, po našem shvaćanju uskratiti osnivanje pomenute zadruge, kada osnivači ostaju čvrsto pri neograničenom jamstvu«.

»Što se tiče bojazni od opasnosti po članove zbog neograničene odgovornosti, o čemu govori Pravosudno odjeljenje, primjećujemo, da se i mi u principu slažemo s tim, ali s druge strane mora se ukazati na to, da se stanovnici Brodca, u pogledu kulturnog razvoja, ne mogu upoređivati sa najvećim dijelom ostalog stanovništva ove zemlje. Jer, općina Brodac stoji odvajkada u uskoj vezi sa monarhijom i sa trgovačkim mjestima, Brčko i Bijeljina, pa su zbog toga i kulturom i shvaćanjem daleko napredovali. Nadalje, ova je zadruga predviđena za malo područje, uslijed čega se gospodarske opasnosti smanjuju utoliko, ukoliko međusobno dobro poznavanje materijalnog stanja i čestitosti članova pruža jamstvo vjerovnicima«.

»Izraz neograničeno jamstvo« svakako da zvuči zastrašujući. Ali, ovdje treba također imati u vidu, da se s jedne strane pruža vjerovnicima najveća moguća mjera za sigurnost njihovih potraživanja, jer svi članovi jamče za obaveze zadruge cijelim svojim imetkom. S druge strane je neograničeno jamstvo najsigurnije jamstvo, da ova zadruga neće lakomislno odobravati zajmove, jer u slučaju da potraživanja zadruge dođu u pitanje, onda oni bolje stojeći moraju plaćati za one slabije stojeće. Stoga će oni u svom vlastitom interesu strogo nadzirati poslovanje zadruge«.

»Posve je razumljivo, da se kod prijema u članstvo mora postupati najstrožije i držati se tačno odredaba § 5 pravila. Isto tako je potrebno, da se u upravni odbor biraju samo pouzdani i česti članovi«.

⁶⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 11.744/BH — 1905.

»Napokon, što se tiče primjedaba Pravosudnog odjeljenja povodom našeg prijedloga — tako reći — »ograničenja« neograničenog jamstva, tačno je, da to na koncu konca ne oslobađa obaveze jamstva prema vjerovnicima.. Ali, upravni odbor ostaje prema zadrugarima solidarno odgovoran u slučaju, da se ne pridržava pravila i protupravilno uzima veće kredite. Međutim, upravni će odbor pružati članovima dovoljno jamstva, ako — kako je naprijed rečeno — bude sastavljen od čestitih i svakako najvećim dijelom od imućnijih članova zadruge, koji se stoga neće ni usuditi, da svoje imanje stave na kocku«.

»Ako bi se ipak dogodilo, da bude i nepoštenih članova (u upravnom odboru, primj. N. J.), koji bi radili sa nepoštenim namjerama, isto tako ti ljudi mogu štetno djelovati i u jednoj zadrugi sa ograničenim jamstvom«.7)

Tako je sada Zemaljska vlada stala u odbranu principa neograničene odgovornosti u zemljoradničkim zadrugama. Služila se sa istim razlozima prema Beču, kao i osnivači prema njoj. Međutim, kako se vidi iz gornjeg opširnog obrazlaganja Zemaljske vlade, ona još uvijek nije za potpuno neograničeno jamstvo, nego za neko kompromisno rješenje, t. j. da ukupno zaduženje zadruge ne smije preći prosječno 300 kruna po jednom članu zadruge, a da je za zaduženje preko toga iznosa potrebno odobrenje vlade. Taj je vladin prijedlog prihvatilo i bečko ministarstvo uz slijedeću primjebdu:

»Ipak se ne smije smetnuti s uma, da se na taj način samo umanjuje eventualna opasnost, ali nikako se ne otklanja. Potpuno ispravnim primjedbama Pravosudnog odjeljenja moglo bi se još dodati, da bi mogle nastupiti okolnosti, pod kojima i zaduženje do 300 kruna po jednom zadrugaru može predstavljati teret, koji bi zadrugu otjerao u stečaj«.8)

U tom istom dopisu ministarstvo savjetuje vladi, da nastoji poradi na tome, da se zemljoradničke zadruge udruže u jedan savez i sl. i tako pojačaju svoju kreditnu sposobnost ili da se oslone na kakav novčani zavod radi korištenja povoljnog kredita. Međutim, tada još nije bilo srpskih zemljoradničkih zadruga, pa je ovo bio samo plan za budućnost. O tome će bi' i opširnije govoreno, kada bude riječ o osnivanju zadružnih saveza.

Prošlo je dugo vremena. dok je konačno Kotarski ured u Bielelini izvijestio Zemaljsku vladu, da su osnivači brodačke zadruge usvojili sve primjedbe na nacrt pravila i — što je za vladu bilo najvažnije — odredbu o najvećem zaduženju do 300 kruna po jednom zadrugaru prosječno i potrebu odobrenja vlade za slučaj većeg zaduženja. Ali su odustali od osnivanja jedne zadruge za cijelu općinu Brodac, nego sada hoće šest posebnih zadruga i to u slijedećim selima: Gornji Brodac, Donji Brodac, Dazdarevo, Balatun, Velino Selo i Međaši. Za sve ove

7) Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 11.744/BH — 1905.

8) Isto.

zadruga usvojeno je vladino načelo ograničenja jamstva odnosno zaduženja zadruge do 300 kruna prosječno po jednom članu. Bilo je, međutim, neusvojenih primjedaba (o kupovanju zemlje, o obavezi dostavljanja zaključnih računa sudu i vladi i t. d.). Zbog toga je Zajedničko ministarstvo odbilo da izda dozvolu za održavanje osnivačkih skupština za navedenih šest zadruga, a i inače da je »potrebna temeljita prepravka ovih nacrtā«. U tom svom rješenju ministarstvo je pisalo bosanskoj vladi:

»Predloženi nacrti pravila ne samo da se razlikuju od nacrtā koji je izradila vlada i od uzornih pravila, što ih je izradilo društvo »Prosvjeta«, nego se čak — uslijed pisarskih pogrešaka, netačnosti i sl. — pojedini primjeri u mnogočemu ne slažu jedan s drugim. Stoga, već zbog toga nedostatka u istovjetnosti ne mogu se uzeti kao podloga za zamoljeno odobrenje za pripremne radove odnosno za održavanje osnivačke, glavne skupštine«.

»Prije nego bi pristupio stručnom pregledu predloženih nacrtā pravila, naređujem Zemaljskoj vladi, da osnivačima stavi do znanja, da usvoje ili tamošnji nacrt, koji je već od strane ovoga ureda odobren, ili uzorna pravila društva »Prosvjeta«, koja će tek biti konačno izrađena. Ako, međutim, osnivači uprkos toga ostaju pri svojim predloženim pravilima, treba sve primjerke nacrtā međusobno dovesti u saglasnost, tu saglasnost potvrditi na nacrtima i uz prilog jednog latiničom pisanog i također ovjerenog prepisa nacrtā opet ovamo predložiti.⁹⁾

Osnivači u Brodci odlučili su, međutim, da sačekaju konačnu izradu i odobrenje »Prosvjetinog« nacrtā pravila za zemljoradničke zadruge sa potpuno neograničenim jamstvom. A to je trajalo još gotovo cijelu godinu, jer je »Prosvjetin« nacrt zadružnih pravila odobren istom u septembru 1908 godine. Ubrzo poslije toga, početkom 1909 godine, bilo je konačno osnovano navedenih šest srpskih zemljoradničkih zadruga, sve sa — potpuno neograničenim jamstvom, bez ikakvih vladinih ograničenja.

Naprotiv, osnivači Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima nisu htjeli čekati na »Prosvjetin« nacrt pravila za zadruge sa neograničenim jamstvom. Oni su već 1907 godine usvojili nešto izmijenjenu osnovu »Prosvjetinog« nacrtā pravila za zadruge sa neograničenim jamstvom i 21. aprila te godine održali osnivačku skupštinu svoje zadruge i ujedno prve srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini. Vlada je ipak bila zadovoljna, što je ta prva srpska zemljoradnička zadruga usvojila njezin princip »ograničenja« neograničene odgovornosti. Ona je tada pisala o ovoj zadrugi:

»Oni su naime primili u svoja pravila načelo, da se zadruga smije zadužiti najviše do polovice privatnog imetka svih zadrugara. Zemaljska vlada je to načelo odobrila, a ono je primljeno i u pravila svih dosada osnovanih zadruga s neograničenim jamstvom. I Zemaljska vlada je to načelo metnula u uzorna pravila zadruge s neograničenim jamstvom«.¹⁰⁾

⁹⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč broj 13.074/BH — 1907, dopis od 15. IV. 1908.

¹⁰⁾ Izvještaj o upravi BiH 1908, strana 209.

Činjenica je, međutim, da osnivači zadruga u Štrpcima nisu usvojili ono, što kaže vlada. Na osnivačkoj skupštini zadrugari su usvojili, a vlada odobrila, samo ograničenje visine uloga na štednju, koje može zadruga primiti, i tu granicu utvrdili — do polovice vrijednosti imanja svih zadrugara. A to je nešto drugo, nego što je vlada tražila — da se zadruga smije zadužiti najviše do polovice privatnog imetka svih zadrugara.

Društvo »Prosvjeta«, odnosno pobornici srpskog zemljoradničkog zadrugarstva u tome društvu, nisu cpet iz nacionalno-političkih razloga tako blagonaklono gledali na ovo — bilo ono i najmanje — popuštanje prema vladi. I zemaljska vlada to otvoreno priznaje, kada kaže: »Nu ni ona vrsta zadruga s neograničenim jamstvom po uzoru zadruga u Štrpcima ne naide na općenito odobravanje. Upravo se srpsko-pravoslavni krugovi izjaviše bezuvjetno za zadruga s neograničenim jamstvom bez ikakve granice za zaduživanje. Na čelo ovoga pokreta stade društvo »Prosvjeta«, koje je također izradilo uzorna pravila za seljačke štedovne i vjeresijske zadruga s neograničenim jamstvom. Zagovarateljima zadruga te ruke lebdi pred očima u prvom redu uzorak Raiffeisenovih blagajni kod kojih se osobitom snagom naglasuje moralni momenat, pristalo posloводство i povjerljivost članova. Oni hoće da zadrugama odgajaju članove moralno i gospodarstveno, pa za to polažu i naročitu važnost na neograničenost jamstva, jer da se članovi sami moraju među sobom nadzirati te jedan za drugoga jamčiti.«¹¹⁾

Za istoriju zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini, za njegovu borbu i njegov razvoj, svakako je od interesa utvrditi vrijeme i način, kako je austrijska vlast konačno pokleknula u ovom dugotrajnom dvoboju za neograničeno jamstvo u zemljoradničkim zadrugama. Zemaljska vlada je još u januaru 1907 godine — dostavljajući bečkom ministarstvu molbu zadrugara iz Štrbaca da im dozvoli osnivanje zadruga — stajala na stanovištu, da se odobri njezin predlog, prema kome »treba pravilima utvrditi iznos, preko koga se smije zadruga zadužiti samo sa odoborenjem Zemaljske vlade.«¹²⁾

Zajedničkom ministarstvu je, izgleda, ta borba bila već dodijala, jer odmah idućeg mjeseca odgovara bosanskoj vladi, da ono nema ništa protiv neograničenog jamstva, ali uz uvjet, da se u pravilima predvidi otežan postupak za svaku eventualnu promjenu pravila u pogledu jamstva zadrugara.¹³⁾ To je usvojila osnivačka skupština zadruga u Štrpcima i u paragrafima 86 i 87 zadružnih pravila unijela slijedeće odredbe:

»Za izmjenu pravila moraju biti na skupštini barem dvije trećine (2/3) članova. Jamčenje zadruga može preinačiti glavna skupština i to

¹¹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1908, strana 209.

¹²⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade br. 190.670/I-K — 1906 od 13 januara 1907 u spisu Zajedn. ministarstva Beč br. 719/BH — 1907.

¹³⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 719/BH — 1907.

smo većinom glasova od dvije trećine prisutnih glasova. Za punovažnost takvog zaključka nužno je odobrenje Zemaljske vlade¹⁴⁾

Tako je konačno riješen ovaj dugotrajni spor i osnivači su dobili odobrenje, da mogu sazvati i održati osnivačku skupštinu ove svoje zadruge.

Kasnije odobreni nacrt zadružnih pravila, koji je izradilo društvo »Prosvjeta«, razlikuje se u pogledu gornjih odredaba utoliko, što je za izmjenu pravila dovoljna obična nadpolovična većina glasova. Međutim, i po »Prosvjetinim« pravilima je potrebna prisutnost dvije trećine članova, kao i odobrenje vlade za tu izmjenu.

Prema tome je popuštanje bečkog ministarstva i bosanske vlade — u pogledu dozvoljavanja principa neograničenog jamstva u zemljoradničkim zadrugama u Bosni i Hercegovini — išlo ovim redoslijedom:

a) najprije je dozvoljavano osnivanje zemljoradničkih zadruga samo na principu ograničenog jamstva, koje se utvrđuje pravilima na osnovu ukupnog iznosa svih upisanih udjela, t. j. tip Šulce-Delićevih kreditnih zadruga (po tom tipu su osnovane hrvatske seljačke zadruge u Orašju i Nevesinju);

b) Zatim je dozvoljeno u firmu zadruge staviti oznaku »sa neograničenim jamstvom«, ali s tim, da se zadruga smije zadužiti — u vidu uloga na štednju i kredita — najviše do ukupnog iznosa, koji ne prolazi prosječno 300 kruna po jednom članu zadruge, t. j. srednje rješenje, između Šulce-Delićevog i Rajfajzenovog tipa. Za veće zaduženje zadruge potrebno je odobrenje Zemaljske vlade (odobreno osnivačima Srpske zemljoradničke zadruge u Brodci, a kasnije i osnivačima zadruge u Štrpcima);

c) Zatim dalje popuštanje, da se zadruga može zadužiti — u vidu uloga na štednju i kredita — najviše do polovice ukupne vrijednosti imanja svih članova zadruge. To je granica najvećeg zaduženja, pa prema tome više ne dolazi u obzir nikakvo odobravanje vlade (odobreno osnivačima Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima);

d) Zatim dalje popuštanje, da se zadruga može zadužiti do polovice ukupne vrijednosti imanja svih članova zadruge — u vidu uloga na štednju. O dozvoljenoj visini zaduženja u vidu kredita potrebnog zadruzi ne spominje se ništa (odobreno osnivačima zemljoradničke zadruge u Štrpcima, pa je ona i osnovana na tom principu);

e) Konačno, u septembru 1908 godine, vlada je u cijelosti odobrila »Prosvjetin« nacrt zadružnih pravila i time dozvolila osnivanje zemljoradničkih zadruga na principu neograničenog jamstva zadrugara za obaveze zadruge.

¹⁴⁾ Pravila Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima. Naklada Srpske zemlj. zadruge u Štrpcima, Srpska dionička štamparija Sarajevo 1907.

ZNAČAJ I PRAKTIČNI REZULTATI BORBE ZA NEOGRANIČENO JAMSTVO

Prednost zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jamstvom (Rajfajzenov sistem) pred onim sa ograničenim jamstvom (Šulce-Deličev sistem) nije nikad osporavana. Toga mišljenja bili su svi poznavaoци zadrugarstva. I bosanska je vlada bila u to uvjerena, pa je to i u svojim izvještajima nebrojeno puta isticala. Razmimoilaženja između vlade i tadašnjih boraca za zemljoradničko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini dolazila su zbog toga, što je vlada smatrala da za sistem neograničenog jams'tva moraju — o čemu je naprijed bilo govora — postojati i izvjesni, neophodno nužni, preduslovi u samom narodu. A vlada je bila čvrsto uvjerena, da ti preduslovi ovdje kod nas ne postoje. Domaća inteligencija ili — bolje rečeno — vrlo mali broj te inteligencije, jer najveći dio nije pokazivao nikakvog interesa za probleme sela, bio je, naprotiv, uvjeren, da je upravo taj tip zadruga sa neograničenim jamstvom, zbog velikog siromaštva seljačkog naroda u Bosni i Hercegovini, najpodesniji za njegove prilike. Ne samo to, nego su zadruga sa ograničenim jamstvom smatrane »rdavim« zadrugama — bar za selo. Upravo se može reći, da je svaki, koji je imao veze sa zemljoradničkim zadrugarstvom, bio neobično oduševljen Raifaizenom i njegovim zadrugama sa neograničenim jamstvom. Sam seljak nije mnogo ni razumio od svega toga, ali se može pretpostavljati, da je znao, da se pri osnivanju zadruga sa neograničenim jamstvom ne traži od njega velik udjel u novcu.

Ubrzo se, međutim, iz toga načelnog razmimoilaženja u jednom čisto zadružnom problemu i sve žešće i žešće borbe sa vladom, razvilo još jedno novo nacionalno-političko pitanje Bosne i Hercegovine. Opor Austrije i bosanske vlade protiv sistema neograničenog jams'tva u zadrugama vrlo uspješno je prikazivan srpskom seljaku kao sistematsko sprečavanje organizovanja srpskih seljaka u zemljoradničke zadruga uopće:

»Čim je misao o zadrugarstvu izbila na javnost, Vlada je zauzela front protiv njega«. ¹⁾

»Trebalo je za stvar zainteresovati i Zajedničko ministarstvo i Delegacije a osobito svu našu javnost, dok se Zemaljska vlada ipak na kraju odlučila da dozvoli organizovanje Srba težaka u srpske zemljoradničke zadruga«. ²⁾

Istina je, međutim, da okupatorska vlast, ni ona u Beču ni ona u Sarajevu nije ništa i nikada poduzela vlastitom inicijativom, da se bosansko-hercegovački seljak organizuje u svoje zemljoradničke zadruga, bilo to one sa ograničenim ili neograničenim jams'tvom. A to je i razumljivo, jer je okupator u Bosni i Hercegovini imao, i uvijek sve više izgrađivao, svoju mrežu najrazličitijih zemljoradničkih ustanova, koje

¹⁾ »Spomenica o proslavi desetogodišnice Prosvjete 1902—1912« izdanje »Prosvjete« Sarajevo 1912. u prikazu pod naslovom »Rad Prosvjete oko osnivanja zemljoradničkih zadruga«.

²⁾ Đoko Parin upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, u istoj »Spomenici«.

su služile kao vladin nadomjestak za zemljoradničke zadruge. Te njegove ustanove nisu bile nikakav specijalitet Bosne i Hercegovine. Iste takve zemljoradničke ustanove osnivale su i austrijska i mađarska vlast u svima svojim ostalim zemljama i pokrajinama — svakako svuda u istoj namjeri, da bi na taj način vezali seljaštvo uz svoju politiku i učinili ga što zavisnijim od okupatorske vlasti (naročito su u tom pogledu karakteristični primjeri Hrvatska, Istra i Dalmacija).

U Bosni i Hercegovini, međutim, išla je okupatorska vlast — što se tiče zadruga sa neograničenim jamstvom — dalje nego u drugim pokrajinama. Ona taj sistem nije ovdje dozvoljavala, ali ne iz političkih, nego iz ekonomskih razloga. Ona je na isti način postupila i prema njemačkim (kolonističkim) i prema hrvatskim i prema srpskim zemljoradničkim zadrugama. Ona je i svima svojim kreditnim ustanovama ograničavala, i to vrlo osjetno, svaku mogućnost ne samo većeg zaduživanja, nego i davanja većih kredita njihovim članovima. Sigurno je takva politika rezultat mnogobrojnih loših iskustava u ostalim pokrajinama Austro-Ugarske Monarhije. To se jasno razabire i iz sadržaja vrlo opsežnog dopisivanja između Beča i Sarajeva. Vjerovatno je — što se tiče vlade u Sarajevu — od presudnog značaja bila i sama osoba tadašnjeg odjelnog predstojnika za privredu Jakova Mikulija. On je ovdje u Bosni našao isto tako zaostalog seljaka kao što je bio i onaj u njegovoj domovini Bukovini, a također i u Galiciji, gdje je studirao. Tamošnje iskustvo on je sigurno prenio i ovamo kod nas. To se može zaključiti iz jednog vladinog izvještaja koji je on pisao, a u kome se spominje kao primjer zaostalosti jedne zemlje upravo njegova domovina Bukovina i njezina potpuna sličnost sa Bosnom i Hercegovinom. Međutim vlada je mogla i ovdje kod nas vidjeti dovoljno nepravilnosti, koje su snalazile selo i seljake upravo zbog zaduživanja. Teško je pobijati, da taj moment nije igrao odlučujuću ulogu pri zauzimanju onakvog nepopustljivog stava u pogledu zadruga sa neograničenim jamstvom. Na koncu, mora se također priznati da okupatoru nije bilo od sporednog značaja da li će — pod njegovom vladavinom — seljak biti izložen još većoj mogućnosti zaduživanja i svih eventualnih posljedica. Bosna je i tako bila poznata kao vrlo nemirna tačka na karti Austrije, pa je potpuno razumljivo, da Austriji nije bilo u interesu, da kroz zadruge sa neograničenim jamstvom dovodi seljaka u još teži položaj. Jer, ona je uvijek pridviđala takve posljedice kod neograničenog jamstva. Isto tako vlada nije mogla vjerovati, da bi seljački svijet na tako niskom kulturno-prosvjetnom stupnju, kao što je slučaj kod nas, mogao i znao tako oprezno voditi zadrugu, da i zadrugu i njezino članstvo ne uvuče u finansijske nepravilnosti.

Treba također imati u vidu, da su sve te prve zemljoradničke zadruge morale — u poslovnom pogledu — ostati prepuštene same sebi. Tada, naime, kod nas nije bilo zadrugarskih saveza, koji bi na sebe preuzeli brigu i nadzor oko zadruga. Istom pod konac 1905 godine »Prosvjeta« je preuzela na sebe jedan dio briga oko srpskih zemljoradničkih zadruga, ali to je bio rad uglavnom na ideološkom polju. U »Spomenici o pro-

slavi desetogodišnjice Prosvjete» (Izdanje »Prosvjete«, Sarajevo 1912 godine) opisuju se te neprilike zadruga ovim riječima:

»Tako je pala na Prosvjetu dužnost da za duže vremena vrši ulogu Saveza. Ona je rado preuzela, što je bila u stanju vršiti: upućivanje i kontrolu zadruga. Ostale tačke zadatka Saveza po nuždi su se morale prepustiti samim zadrugama. Prosvjeta je još jedino mogla u izvjesnim slučajevima (na pr. kod banaka) pomoći kao posrednik ali bez velika uspjeha, jer nije mogla preuzeti na sebe nikakve obaveze ma u kom pravcu. To je moralo imati rđavih posljedica. Mnoge zadruge nijesu mogle dobiti nikako potrebnog im kredita, a onim, što su ga našle, bio mahom nepovoljan«.

Hrvatske seljačke zadruge, naprotiv, nisu imale ni tolike pomoći.

Kada su konačno usvojena pravila zadruge u Orašju, i od strane vlade u Sarajevu i od Zajedničkog ministarstva u Beču, vlada je njezin nacrt pravila uzela kao uzorak za sve zemljoradničke zadruge sa ograničenim jamstvom. Ta su pravila štampana u vladinom kalendaru »Bošnjak« za 1905 godinu. Vlada je na taj način htjela dati mogućnost svima zainteresovanim, da se pri osnivanju zadruga posluže tim uzorkom. Ona je umnožene primjerke ovog nacrtu slala i svima osnivačima srpskih zemljoradničkih zadruga, da po tim uzornim pravilima osnuju svoje zadruge. Međutim, osnivači su to svuda odbijali:

»Srbima u Nevesinju odgovorila je vlada, da im statuti ne odgovaraju trgovačkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu i poslala im statute zadruge u Orašju, da prema njima udese svoje statute, statuti Srba gačana još nijesu ni poslali Zemaljskoj vladi. Uvjereni smo, da će i Srbi gačani i nevesinjeci odbaciti iz svojih statuta ograničeno jamstvo, te prigrliti neograničeno, i ponovo tražiti zadruge na temelju neograničnog jamstva.«³⁾

Isti je slučaj bio i sa vladinim uzornim pravilima za zemljoradničke zadruge sa neograničenim jamstvom, odnosno sa ograničenjem, koje je vlada unijela u taj svoj nacrt, t. j., da se zadruga može zadužiti najviše do 300 kruna prosječno po jednom članu zadruge, a da za zaduženje preko toga iznosa treba odobrenje vlade. Vlada je najavila, da će ovakva uzorna pravila služiti ubuduće svima, koji žele osnovati zadrugu sa neograničenim jamstvom. Međutim, do upotrebe toga nacrtu nije došlo, jer je odobren »Prosvjetin« nacrt.

Među zemljoradnicima je vladalo veliko interesovanje za osnivanje zadruga. Njih nije mnogo interesovalo, sa kakvim će jamstvom biti te njihove zadruge, samo da se što prije osnuju. Šćepan Grdić pišući u svojoj knjižici (»Zemljoradničke zadruge«) o uplvisanju kotarskih predstojnika na seljake, da ne osnivaju zadruge sa neograničenim, nego samo sa ograničenim jamstvom, kaže: »Neuk seljak šta je mogo drugo da učini, nego da popusti. On se ne razumije u ograničeno i neo-

³⁾ Šćepan Grdić (Slavljanski) u knjizi »Zemljoradničke zadruge«, izdanje pišćevo, Sarajevo 1906 godine.

graničeno jamstvo, on samo traži zadrugarstvo kao izlaz iz svoje nevolje i ne znajući, koji su mu glavni elementi».

U »Spomenici o proslavi desetogodišnjice Prosvjete« (1902—1912) kaže se ovo:

»Na mnogo strana mnogi pokretači zemljoradničkih zadruga, želeći da čim prije cilju dođu neprestano su tražili pravila zadruga pa se u nekoliko i oštupalo od osnovnih principa, na kojima su ove zadruge svagdje osnivane. Prosvjeta je ovaj rad suzbijala neprestano naglašujući, da je bolje rada i ne počinjati, nego počinjati ga na rdavim osnovama«.

Toma A. Bratić, srp.-prav. sveštenik u Blagaju kod Mostara govorio je naprotiv »da je bolje imati zadruge, pa makar i sa ograničenom odgovornošću, nego ih ne imati nikako«.⁴⁾

Prema tome se ne može sporni problem neograničene odgovornosti u zemljoradničkim zadrugama dovesti u vezu sa stavom vlade prema zemljoradničkom zadrugarstvu uopće.

Neosporno je, međutim, da je ova cijela borba za neograničeno jamstvo u zemljoradničkim zadrugama u nacionalno-političkom pogledu pozitivna stvar. Tom borbom znatno je pojačan opći narodni front protiv Austrije kao okupatora Bosne i Hercegovine. Isto je tako ovom borbom kroz štampu, razne skupove i sastanke, pa i preko saborske govornice učinjeno vrlo mnogo na propagandi zemljoradničkog zadrugarstva i sve većem interesovanjem za ovaj novi oblik privrednog udruživanja zemljoradnika. Činjenica je također, da je odugovlačenjem ove borbe odgođeno za nekoliko godina zadružno organizovanje zemljoradnika i osnivanje većeg broja i onih zadruga sa ograničenim jamstvom.

Kako je pogrešnim putem išla cijela borba oko prednosti jednog ili drugog tipa zemljoradničkih zadruga vidi se najbolje po primjeru zadruge Orašje i one, koja je trebala biti osnovana u Brodci.

Zadruga u Orašju je osnovana sa ograničenim jamstvom. Svaki član upisao je po jedan udjel od 100 kruna, dok je jamstvo za obaveze zadruge bilo šesterostruko, t. j. 600 kruna. Zadruga je u početku imala oko 50 članova, iz čega proizlazi njezina kreditna sposobnost u visini od 30.000 kruna.

Osnivači zadruge u Brodci vodili su tešku i dugotrajnu borbu, dok je vlada dozvolila osnivanje te zadruge sa neograničenim jamstvom, ali da se zadruga može zadužiti do 300 kruna po jednom članu. Znač, upola manje nego što je slučaj sa onom prvom zadrugom, gdje je »ograničeno« jamstvo. Osnivači u Brodci bili su pristali na to, iako je to samo polovica onoga, što je bilo predviđeno u pravilima zadruge u Orašju.

Praktična vrijednost — što se tiče mogućnosti dobivanja kredita — nije u ono doba mogla uopće doći do kakvog izražaja. Naime, težište cijele borbe polagano je uvijek na to, da će zadruga sa neograničenim jamstvom moći prije i lakše doći do potrebnog kredita. A to nije posti-

⁴⁾ »Sarajevski list« broj 260 od 13-XI-1912 u članku »Srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini«.

gnuto. Zadruge su vrlo teško mogle naći solidnog zajmodavca. Istu su sudbinu dijelile zadruge i sa ograničenim i sa neograničenim jamstvom. Štaviše, i kada se mogao naći povoljan kredit, dovoljan bi bio u onoj visini, kako su ga mogle dobiti i zadruge sa ograničenim jamstvom, koje imaju bar toliko članova, da im je u tom pogledu omogućen opstanak i čija je visina članskih udjela razumno određena. Teško je vjerovati, da bi se u ono doba bilo koja zadruga, pa i sa neograničenim jamstvom smjela upustiti u to, da uzme tako veliki kredit, koliko je — bez ikakvog vladinog odobrenja — imala pravo uzeti zadruga u Orašju. Svakako, da toliki kredit ne bi smjela uzeti ni ova zadruga, a niti ga je — uostalom — mogla naći.

Na samoj osnivačkoj skupštini druge po redu osnovane zemljoradničke zadruge sa ograničenim jamstvom u Bosni i Hercegovini (Hrvatske seljačke zadruge u Nevesinju, 1906 g.) bilo je odmah zaključeno, da »zadruga sama u vrijeme kupi žita, tada ga onda zadrugarima dijeli, pošto će ona u većoj množini moći jeftinije kupiti«. Isto tako je donesen zaključak da »zadruga kupuje zemlje siromašnijim zadrugarima, jer ih ima, koji ne mogu sa svoga zemljišta ni toliko žita dobiti, da svoju obitelj tri mjeseca sa potrebitom hranom opskrbe«. U tu svrhu je osnivačka skupština ovlastila upravni odbor, da može uzeti kredit i zadužiti zadrugu odmah u toj prvoj godini poslovanja do iznosa od 10.000 kruna. Na osnivačkoj skupštini je već utvrđeno, da je zadruzi pristupio 41 član, svaki sa po jednim udjelom od 100 kruna, dok je jamstvo predviđeno pravilima zadruge bilo šesterostruko, t. j. 600 kruna po članu ili ukupno (kreditna sposobnost zadruge) 24.600 kruna. Prema tome nije, sa onih 10.000 kruna, bila iskorištena ni polovica kreditne sposobnosti ove zadruge sa »ograničenim« jamstvom. Do dana održavanja osnivačke skupštine bili su njezini budući članovi već uplatiti na ime upisnine i udjela ukupno 1.670 kruna. Prema tome »ograničeno jamstvo« nije predstavljalo nikakvu smetnju, da se ova zadruga odmah u prvim danima poslije osnivanja mogla nesmetano koristiti dovoljnim kreditom.⁵⁾

Do koga su iznosa koristile kredit i one zadruge sa neograničenim jamstvom vidi se tačno iz zaključnih računa za četrdeset zemljoradničkih zadruga, koje su poslovale uz pomoć i potrebni nadzor svoga saveza — Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu. Podaci su iz zaključnih računa za 1911 godinu, kada je zemljoradničko zadrugarstvo bilo već prilično organizovano i dosta uhodano u zadrugarskom poslovanju. Tih 40 zadruga sa neograničenim jamstvom dugovalo je bankama ukupno 158.458.69 kruna. U svim tim zadrugama bilo je učlanjeno 1.411 zadrugara, pa prema tome otpada prosječno na jednog zadrugara samo 112 kruna iskorištenog bankovnog kredita.⁶⁾ A to znači peti dio onoga, što su mogle — po svojim pravilima — koristiti zadruge

⁵⁾ Državni arhiv NR BiH, zapisnik osnivačke skupštine u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, broj 11.479/BH-1906.

⁶⁾ »Spomenica o proslavi desetogodišnjice Prosvjete 1902—1912«, izdanje »Prosvjete« Sarajevo, 1912 godine.

sa »ograničenim jamstvom« još u 1904, 1905 i 1906 godini (Orašje i Nevesinje).

Prosječan dug po jednom zadrugaru u navedenih 40 zadruga — iz tuđih i vlastitih sredstava samih zadruga — iznosio je koncem iste godine 152 krune, o kome iznosu sama »Prosvjeta« u svojoj »Spomenici« kaže: »Svota prilično velika za početak rada«.

Između svih 40 zadruga najveći je bankovni dug, koncem 1911 godine, imala zadruga u Sokocu (17.524,35 kruna), iako je imala samo 51 člana.⁷⁾ Prema tome je kod ove zadruge bila najteža situacija u pogledu prosječnog duga po jednom članu, t. j. 343 krune. A to je samo nešto više od polovice onoga, što su mogle imati odnosno kristiti one zemljoradničke zadruge sa »ograničenim« jamstvom.

Koliko je zajmova, i u kojim pojedinačnim iznosima, podijelilo svojim članovima u toku 1911 godine svih 40 zadruga skupa, pokazuju ovi statistički podaci: do 100 kruna podijeljeno je ukupno 645 zajmova, od 100—200 kruna 706 zajmova, od 200—300 kruna 159, od 300—500 kruna 99, od 500—1.000 kruna 36 i preko 1.000 kruna samo 10 zajmova.

Statistički podaci za 75 srpskih zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jamstvom pokazuju da je — godinu dana kasnije — t. j. koncem 1912 godine svih 75 zadruga dugovalo Savezu i banci ukupno 396.497,02 kruna, što znači prosječno po članu zadruge (2.553 člana) samo 155 kruna.

Koncem 1913 godine taj je dug, prema zaključnim računima za 113 zadruga, iznosio 547.414,57 kruna. U svih 120 zadruga bilo je učlanjeno 3.590 zadrugara, što znači prosječno po 30 članova u pojedinoj zadrugi. Računajući na toj osnovi, dolazi se do rezultata, da je u onih 113 zadruga bilo kupno 3.390 članova, što onda pretstavlja zaduženje iz tuđih sredstava samo sa 161 krunom prosječno po jednom članu zadruge.

Isti je slučaj i kod hrvatskih seljačkih zadruga u Bansi i Hercegovini, koje su kasnije, sve izreda, osnivane također na principu neograničenog jamstva. Koncem 1912 godine dugovala je 61 hrvatska seljačka zadruga na računu bankovnog kredita ukupno 896.764,58 kruna. U tim je zadrugama bilo učlanjeno 7.879 zadrugara, pa prema tome je na pojedinog člana zadruge otpadalo samo 114 kruna tuđih nezadružnih sredstava.⁸⁾

Iz svega se ovog jasno vidi, da sistem neograničenog jamstva u zemljoradničkim zadrugama u Bosni i Hercegovini nije — u pogledu pribavljanja potrebnog kredita — mogao, u cjelini, pružiti zadrugarima ni približno onoliko, na koliko su uvijek mogle računati i zadruge sa ograničenim jamstvom.

⁷⁾ Ovi detaljni podaci kao i ostali podaci za srpske zemlj. zadruge u BiH u god. 1912 i 1913 uzeti su iz originalnih zbirnih zaključnih računa, koje je sačuvao Radoslav (Rajko) Jovanović, dugogodišnji revizor Saveza srpskih zemlj. zadruga u Sarajevu i najpripravnije ustupio zadružnom arhivu Glavnog zadružnog saveza NR BiH u Sarajevu.

⁸⁾ »Sarajevski list« broj 192 i 193 od 11 i 12 septembra 1913, prikaz

Za još bolje razjašnjenje problema jednog i drugog sistema u zemljoradničkom kreditnom zadrugarstvu zanimljivo je iznijeti dva slučaja iz vremena bivše Jugoslavije:

Prvi je sa zemljoradničkim zadrugarstvom njemačkih manjina u Vojvodini. Njihov savez kreditnih zadruga (»Centralna kreditna zadruga« u Novom Sadu) imao je koncem 1929 godine u svome članstvu ukupno 128 zemljoradničkih zadruga. Od toga je broja bilo 103 kreditne sa ograničenim jamstvom, a samo osam Rajfajzenovog tipa, t. j. sa neograničenim jamstvom.⁹⁾ To je bio slučaj kod svakako naprednih njemačkih kolonista — seljaka.

Drugi slučaj je sa zemljoradničkim zadrugarstvom afričkih uruđenika — crnaca i Marokanaca. Godine 1937 boravili su kod nas u Bosni visoki engleski i francuski kolonijalni činovnici sa zadatkom, da se upoznaju sa našim zemljoradničkim zadrugarstvom i da eventualno takve zadruge osnivaju u svojim kolonijama — Englezi u afričkim kolonijama Nigeriji, Ugandi i Nyasalandu, a Francuzi u svom afričkom Maroku. Oni su po nalogu svojih vlada obišli više zemalja sa istim zadatkom, ali su — kada su pregledali naše zemljoradničke zadruge sa neograničenim jamstvom u okolini Sarajeva — izjavili, da im se ove naše zadruge najbolje sviđaju za prilike afričkih urođenika, odnosno Marokanaca.

I ovi slučajevi dokazuju, kako često dolazi u sukob — praksa sa teorijom.

NACIONALNA I VJERSKA OBILJEŽJA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA U BOSNI I HERCEGOVINI

Kada su 1899 godine njemački kolonisti iz Topole (njemačka kolonija Windhorst), kotar Bos. Gradiška, pokrenuli akciju za osnivanje svoje seljačke kreditne zadruge, stavila je Zemaljska vlada u Sarajevu mnogo raznovrsnih primjedaba na njihov nacrt pravila. Zbog toga je morao biti prerađen na osnovu primjedaba stavljenih sa strane Pravosudnog odjeljenja Zemaljske vlade. Sitnije stvari su nekako sređene, ali među onim, koje se nisu mogle riješiti, bilo je pitanje vjerskog obilježja njihove zadruge. Naime, osnivači su unijeli u pravila jednu odredbu, prema kojoj u članstvo zadruge mogu biti primljeni samo pripadnici rimokatoličke vjere. Zemaljska je vlada pokušala putem Kotarskog ureda u Bos. Gradiški da nagovori osnivače, da tu odredbu brišu iz nacrtu pravila. Međutim, kolonisti nisu htjeli da poslušaju taj vladin savjet. Zbog toga se Zemaljska vlada obratila Zajedničkom ministarstvu u Beč opširnim izvještajem od 30 jula 1901 godine, u kome je cijelu stvar potanko izložila. Tu ona kaže, da će jedna takva odredba biti od štete po kreditnu sposobnost navedene zadruge, jer da u Windhorstu ima priličan broj njemačkih kolonista, koji nisu katolici nego evangelci (protestanti). I, prema tome, ovi, iako su njemački kolonisti,

⁹⁾ »Srpski zadrugar« Novi Sad, broj 7 za juli 1930, članak pod naslovom »Zadrugarstvo Nijemaca u našoj kraljevini«, napisao A. Čebular. pod naslovom »Zadrugarstvo sustava Raiffeisenova«.

ipak ne bi mogli stupiti u članstvo zadruga. Svi pokušaji Zemaljske vlade da osnivače od toga odgovori, ostali su bez uspjeha. Razlog takvom stavu kolonista-katolika je bez sumnje — kako objašnjava vlada — u tome, što je samostan trapista »Marija Zvijezda« (»Maria Stern«) kod Banjaluke obećao da toj njihovoj zadrugi stavi na raspolaganje jeftin kredit. Tu informaciju — veli se dalje — dostavio je Kotarski ured u Bos. Gradiški svojim izvještajem od 4 novembra 1899 godine. Međutim, što se tiče zakonskih propisa — kaže se u izvještaju vlade — osnivačima se ne može osporiti pravo, da u pravila unesu jednu takvu odredbu. Stoga Zemaljska vlada moli ministarstvo, da odobri osnivanje zadruga i da u pravilima ostane navedena odredba onako, kako su je unijeli sami osnivači.¹⁾

Zajedničko ministarstvo u Beču nije se složilo sa gornjim stavom Zemaljske vlade u Sarajevu. Ono joj je odgovorilo, da se iz pravila mora izbaciti odredba, prema kojoj članom zadruga mogu postati samo pripadnici rimokatoličke vjere. Drugim riječima, to bi značilo — kaže ministarstvo — da svaki onaj, koji istupi iz katoličke vjere, mora biti isključen i iz članstva zadruga. Vjerski momenti — veli dalje ministarstvo — ne smiju se u Bosni i Hercegovini, već iz načelnih razloga, unositi u čisto privredne stvari. A, osim toga — na koncu ministarstvo skreće pažnju Zemaljskoj vladi radi njezinog znanja i ravnjanja — da bi odobravanje naprijed navedene odredbe u pravilima predstavljalo za razna nekatolička preduzeća u Bosni i Hercegovini opasan korak, čije bi posljedice bile nedogledne.²⁾

Ovo je bio jedan od razloga, zbog čega tada nije došlo do osnivanja ove njemačke zadruga. Ministarstvo je naredilo, da se pravila moraju opet preraditi i ponovo predložiti ministarstvu na odobrenje. Ali, zadruga je osnovana istom 1912 godine — trinaest godina poslije prve akcije njezinih osnivača, Zadruga je u svom nazivu sadržavala oznaku »za njemačke koloniste«, čime joj je dato nacionalno obilježje. Tome, međutim nisu ništa zamjerili ni Zemaljska vlada ni Zajedničko ministarstvo. Vjerovatno su smatrali, da se to ništa ne tiče unutrašnjih prilika naroda Bosne i Hercegovine.

U mjesecu februaru 1903 godine pojavila se i jedna nova molba da se dozvoli osnivanje jedne hrvatske seljačke zadruga u Orašju na Savi. Prvi nacrt pravila ove zadruga nije u njenom nazivu imao nacionalnu oznaku. Štaviše, naziv je glasio samo »Seoska udruga«, ali je Pravosudno odjeljenje Zemaljske vlade to ispravilo na »Seoska zadruga«, jer da Trgovački zakon ne poznaje »udruge« nego »zadruga«. Kada je taj nacrt pravila vraćen u Orašje, da osnivači postupe po vladinim primjedbama, oni iskrišćuju priliku pa uz ostale izmjene i dopune nacrta pravila stavljaju u naziv zadruga i nacionalnu oznaku »hrvatska«.

¹⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade br. 116/I od 30-VII-1901 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, broj 9.265/BH — 1901.

²⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 9265/BH-1901 g., odgovor od 4-IX-1901.

Sada se vlada našla u sličnoj situaciji, u kojoj je bila u slučaju vjerskog obilježja zadruga njemačkih kolonista. Dostavljajući u mjesecu maju 1904 godine novi nacrt pravila zadruga, sada pod imenom »Hrvatska seljačka zadruga u Orašju« vlada piše ministarstvu:

»Namjerom, da ime zadruga glasi »Hrvatska seljačka zadruga u Orašju«, daje joj se nacionalni hrvatski karakter. To, međutim, u samim pravilima nigdje ne dolazi do izražaja.

»Zemaljska vlada stoji na stanovištu, da ne bi trebalo dozvoliti, da ova zadruga u svom nazivu nosi obilježje nacionalne isključivosti. Zadatak je ove zadruga, da svima članovima, bez obzira na narodnost i vjeru, bude podjednako od korisiti. Zbog toga će vlada sa svoje strane preporučiti osnivačima, da u nazivu zadruga izvrše odgovorajuću izmjenu«.

U slučaju, da osnivači ne poslušaju, vlada — u nastavku svoga izvještaja — moli obavještenje, da li je još na snazi principijelno stanovište ministarstva kako ga je svojevremeno zauzelo u slučaju zadruga njemačkih kolonista iz Windhorsta, t. j. da se vjerski momenti, koji u Bosni i Hercegovini — kako vlada ističe — znače isto što i nacionalni, ne smiju unositi u čisto privredne stvari, ili se taj princip napušta.

Nastavljajući svoj opširni izvještaj, vlada naročito ističe, da po pravilima zadruga može biti članom svaki stanovnik općina Orašje i Donja Mahala, bez obzira na vjeru. Ujedno iznosi ministarstvu i statističke podatke o broju i vjeri svih stanovnika ovih dviju općina, na čijem će području djelovati navedena zadruga. Ukupno ima 3.320 stanovnika sa 710 kuća. Stanovništvo se dijeli po vjeri ovako: katolika 2.408, muslimana 759, pravoslavnih 77, protestanata 29 i jevreja 6.³⁾

Zajedničko ministarstvo je rješenjem od 16 juna 1904 godine odobrilo osnivanje zadruga, ali opet uz bezbroj primjedaba na nacrt pravila i pozvalo vladu da u svemu postupi po svima tačkama. Što se tiče naziva zadruga, odnosno imena »hrvatska«, ministarstvo usvaja u cijelosti stanovište, da nije stvar jedne privredne zadruga da vrši vjersku ili nacionalnu propagandu. Prema tome je ministarstvo sporazumno, da se osnivačima stavi do znanja, da brišu riječ »hrvatska«. To tim više, jer je većina stanovništva njezinog područja katoličke vjere, pa prema tome nije potrebno nacionalno obilježje zadruga, koje bi se trebalo razlikovati od neke druge zadruga. Osim toga — objašnjava ministarstvo — upravni odbor zadruga i tako po pravilima ima pravo da odlučuje, koga će primiti u članstvo, a koga neće.⁴⁾

Osnivači su poslušali vladu i iz naslova svoje zadruga brisali riječ »hrvatska«, pa je na osnivačkoj skupštini 16 oktobra 1904 godine usvojeno ime zadruga: »Seljačka zadruga sa ograničenim jamstvom u Orašju«.

Već iduće godine (1905) nastaje povoljnija situacija u pogledu dozvoljavanja nacionalne oznake u nazivu zadruga. Prvi slučaj, da je u

³⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade pod brojem 46.370/I od 18-V-1904 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, broj 5.572/BH-1904.

⁴⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 5.572/BH-1904.

Bosni i Hercegovini dozvoljeno nacionalno obilježje jedne zemljoradničke zadruge, zabilježen je te godine, kada je osnivačima »Srpske zemljoradničke zadruge« u Brodci (kotar Bijeljina) dozvoljeno, da njihova zadruge može u svom nazivu nositi oznaku »srpska«. Međutim, do osnivanja ove zadruge nije došlo, jer su sami osnivači odustali.⁵⁾

Početkom 1906 godine vlada je primila iz Nevesinja molbu za dozvolu osnivanja »Hrvatske seljačke zadruge s ograničenim jamstvom u Nevesinju«. Dostavljajući 9 aprila 1906 godine molbu osnivača na odobrenje Zajedničkom ministarstvu u Beč, vlada više — s obzirom na slučaj kod zadruge u Brodci — ne stavlja nikakve primjedbe u pogledu imena zadruge. A, bečko ministarstvo odobravajući održavanje osnivačke skupštine rješenjem od 7 maja 1906 godine samo upozorava vladu na njenu nedosljednost u pravilima zadruge. Naime, u naslovu pravila stoji: »Pravila hrvatske seljačke zadruge u Nevesinju«, a u tekstu prvog paragrafa govori se samo o »seljačkoj zadruzi«, pa da to treba dovesti u red, te i u tom paragrafu dodati riječ: »hrvatska«.⁶⁾

Zadruge u Orašju je, međutim, poslovala dvije i po godine kao »Seljačka zadruge«, t. j. bez nacionalnog obilježja u svom nazivu, jer joj 1904 godine to obilježje nije bilo dozvoljeno. Ona istom 1907 godine, na vanrednim skupštinama od 21 aprila i 5 maja, pristupajući nekim izmjenama u svojim pravilima, donosi ujedno zaključak o novom nazivu, t. j. »Hrvatska seljačka zadruge«. Zemaljska vlada, dostavljajući cijeli predmet ministarstvu u Beč, izjašnjava se ovaj put, da ona »nema šta primijetiti« i da nema nikakve zapreke, da se to ne odobri. Nedelju dana poslije primitka vladinog izvještaja ministarstvo je odobrilo predloženu izmjenu u pravilima zadruge i u njezinom imenu.⁷⁾

Do osnivanja srpskih zemljoradničkih zadruge dolazi poslije one zadruge u Orašju. Kako je god od strane vlasti postupljeno — u pogledu nacionalnog obilježja — sa zadrugom u Orašju, tako je isto bilo i kada su se pojavile akcije za osnivanje srpskih zemljoradničkih zadruge. Ni njima nije dozvoljavano unošenje »srpska« u naslov zadruge. Srbi su, međutim, bili borbeniji nego Hrvati. Zbog toga su i uspjeli. Srbi su, potpuno ispravno, na svakom koraku ukazivali na nedozvoljavanje srpskog imena u nazivima zemljoradničkih zadruge kao najgrublje nacionalno ugnjetavanje. Tako je, povodom pokreta za osnivanje Srpske zemljoradničke zadruge u Brodci, vlada konačno pristala, da predloži Zajedničkom ministarstvu u Beču, da bi se mogla dozvoliti upotreba imena »srpska« u naslovu pomenute zadruge. To je bilo pod konac 1905

⁵⁾ Bosanska vlada je pristala na unošenje oznake »srpska« kod zadruge u Brodci i to predložila Zajedničkom ministarstvu u svome izvještaju pod brojem 52.651/I-K od 17 novembra 1905 a ministarstvo odobrilo 17 januara 1906 (Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 11.744/BH-1905).

⁶⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 4.279/BH-1906.

⁷⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade br. 104.768/I-Ka od 19-VII-1907 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, br. 9.267/BH-1907.

godine. U svom opširnom izvještaju vlada najprije referiše, da su sionovnici općine Brodac podnijeli molbu za dozvolu osnivanja »Srpske zemljoradničke zadruge u Brodcau, udruženja sa neograničenom odgovornošću«, pa onda — povodom upotrebe nacionalnog obilježja u njezinom nazivu — iznosi svoje stanovište:

»Što se tiče naslova, odnosno naglašavanja srpskog karaktera ove zadruge, Zemaljska vlada je slobodna ukazati na visoko rješenje od 16 juna 1904 godine broj 5.572/BH, koje se odnosi na osnivanje jedne takve zadruge u Orašju, a u kome je visoko ministarstvo izvoljelo zauzeti stanovište, da nije stvar jedne privredne zadruge, da provodi vjersku ili nacionalnu propagandu. Na osnovu toga je osnivačima ove posljednje (t. j. zadruge u Orašju, primj. N. J.) preporučeno, da brišu riječ »hrvatska«, što su interesenti i učinili.«⁸⁾

U daljem izlaganju vlada primjećuje, da je ministarstvo u međuvremenu u nekoliko slučajeva zauzelo drugo stanovište, na pr. 6 septembra 1904 godine, 21 maja 1905 i 29 juna 1905, kada se radilo o odobrenju osnivanja srpske švedionice u Sarajevu, Prijedoru i Livnu, kao i u još nekim slučajevima i izjasnilo se za principijelno dozvoljavanje takvih obilježja. Na temelju toga — piše dalje Zemaljska vlada — da ona smatra »da se, u tom pogledu, ne bi moglo ništa primijetiti ni u ovom konkretnom slučaju«.

Vlada je, naprotiv, stavila primjedbu jednoj drugoj odredbi iz nacрта pravila, t. j. da se izmijeni onaj paragraf koji govori o području, na kome će zadruga djelovati. Osnivači su, naime, predvidjeli područje »Srpsko-pravoslavne crkvene opštine Brodac«, dok je vlada predložila, da to bude područje političke općine Brodac.

U roku od dva mjeseci odgovorilo je Zajedničko ministarstvo i odobrilo unošenje imena »srpska« u naslov zadruge. U tom se rješenju kaže: »Protiv toga, prema sadašnjem shvaćanju, nema se šta prigovoriti«.

Zatim ministarstvo prekorava bosansku vladu zbog njezine preopširnosti u izvještajima i veli: »Ali, ubuduće nije potrebno da vlada svoje prijedloge obrazlaže tako nadugo i široko, jer je ministarstvu vrlo dobro poznato svako pojedino stanovište«.

Istim ovim ministarskim rješenjem usvojen je i vladin prijedlog, da se djelokrug rada zadruge podudara sa područjem političke općine Brodac.⁹⁾

Kako je već poznato, ova zadruga nije tada osnovana. Međutim, slučaj ove zadruge bio je kasnije odlučujući za sve ostale i srpske i hrvatske zemljoradničke zadruge, jer su se mogle slobodno osnivati pod svojim nacionalnim obilježjima. Prva je tu priliku iskoristila »Hrvatska seljačka zadruga u Nevesinju (5 augusta 1906).

⁸⁾ Državni arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade broj 52.651/I-K od 17-XI-1905, u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, broj 11.744/BH-1905.

⁹⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 11.744/BH-1905, rješenje od 17-I-1906.

Vjerska obilježja zemljoradničkih zadruga nisu bila nikada ni predlagana ni tražena od strane osnivača. Izuzetak čine muslimanske seljačke zadruge. Ali njihovo osnivanje pada u kasnije doba, kada je već bilo izvojšteno pravo upotrebe nacionalnog obilježja u zemljoradničkim zadrugama. A to vjersko obilježje sa imenom »muslimanska« značilo je u ono vrijeme isto što i nacionalno, jer je u naziv zadruge, stavljano kao nešto, po čemu treba da se zadruge razlikuju i od srpskih i od hrvatskih zadruga. Tako je stavljanje oznake »muslimanska« imalo za posljedicu, da su u ove zadruge stupali kao članovi uglavnom samo muslimani. kao što je bio isti slučaj i sa srpskim i hrvatskim zadrugama i njihovim članovima. Ali gdje nije bilo muslimanskih zadruga, — a tih je bilo vrlo malo, — muslimani su stupali u članstvo srpskih ili hrvatskih zadruga, već prema tome, koja je postojala na dotičnom području. Nacionalno opredjeljivanje muslimanskih zemljoradničkih zadruga naziralo se u ona prva vremena uglavnom po tome, kako su bili nacionalno opredjeljeni sami osnivači — bolje rečeno — onaj jedan, dvojica ili trojica stvarnih pokretača zadruge. Oni bi, naime, u nacrt pravila unosili odredbu o poslovnom jeziku nazivajući ga, jedni »srpski« a drugi »hrvatski«. Tako je na pr. sarajevski list »Srpska riječ« u broju 252 od 12 (25) decembra 1911 godine, objavljujući osnivanje Muslimanske zemljoradničke zadruge u Gacku, taj događaj popratila ovim riječima: »Ovo je prva muslimanska zadruga, u kojoj se jezik zvanično naziva »srpski«. Zadruga namjerava da stupi u Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini. Za predsjednika zadruge izabran je Murat-aga Begov Zvizdić. Mi ovoj novoj srpskoj muslimanskoj ustanovi od srca želimo svaki uspjeh«.

Drugi znak izvjesnog nacionalnog naslanjanja bila je također upotreba riječi »seljačka« ili »zemljoradnička«, odnosno upotreba nacrt pravila hrvatskih ili srpskih zemljoradničkih zadruga.

Doseljenici Ukrajinci osnovali su svoju prvu zadrugu 1912 godine u Prnjavoru, i ta je nosila vjersko obilježje »Grčko-katolička seljačka kasa za zajmove i štednju, zadruga sa neograničenim jamstvom«.

Po svoj prilici jedina zemljoradnička kreditna zadruga, koja je osnovana i poslovala za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini, a u svom nazivu nije nosila nacionalno obilježje, nego oznaku »narodna«, bila je »Narodna seljačka kasa za zajmove i štednju u Ravnog, zadruga sa neograničenim jamstvom« (kotar Ljubinja). Osnovana je 4 decembra 1910 godine. Prvi odbor ove prve »narodne« zadruge u Bosni i Hercegovini sačinjavali su: Ivan Matijić (predsjednik), Boško Ljevak (potpredsjednik) i Đuro Brajić, Jovo Vlahinić i Boško Salata pok. Jovana kao članovi odbora, svi iz Ravnog.

Pravila zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini nisu ograničavala pravo pristupa u članstvo pripadnicima druge narodnosti ili vjere. Izuzetak čine pravila, koja je izradila »Prosvjeta«. U tim pravilima, u § 4, koji govori o tome, ko može biti članom zadruge, unesena je odredba: »Članovima zadruge mogu biti Srbi, koji su punoljetni ili

punoljetnima proglašeni . . .¹⁰⁾ Srpska zemljoradnička zadruga u Štrpcima nije imala tu odredbu u svojim pravilima, pa se i po tome razlikovala od ostalih srpskih zadruga, koje su osnovane po »Prosvjetinom« nacrtu zadružnih pravila.

Zanimljivo je spomenuti još jednu sličicu iz onih prvih dana zemljoradničkog zadrugarstva Bosne i Hercegovine. To je uzimanje jednog vanjskog znaka (amblema) za zemljoradničke zadruge. Tako je na pr. Hrvatska seljačka zadruga u Orašju imala na naslovnoj strani pravila ucrtan snop pšenice postavljen uspravno, iza snopa ukršene grablje i kosa, a sa prednje strane snop po sredini obuhaćen srpom.

U prvobitnom nacrtu pravila za srpske zemljoradničke zadruge, koji je objavio Šćepan Grdić u svojoj knjižici »Zemljoradničke zadruge« (Sarajevo 1906 g.), bilo je uneseno, da se »pečat zadruge sastoji iz snopa žita, kose i srpa, koji su ukršteni ispred njega. Na pečatu piše: »Svi za jednog. a jedan za sve«.

BORBA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA ZA OČUVANJE ZEMLJE U RUKAMA SELJAKA I STAV BOSANSKE VLADE

Kao jedan od važnih zadataka preuzele su na sebe zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini i odobravanje zajmova svojim članovima u svrhu otkupa kmetovskih selišta i uopće za kupovanje zemlje — ukoliko koji zadruoar nije imao dovoljno zemlje za svoje potrebe. To nije moralo biti naročito ni isticano u pravilima zadruge, jer to spada u redovno kreditno poslovanje svake kreditne zadruge. I stvarno, zadruge su — s obzirom na njihova skromna finansijska sredstva — postigle lijepih uspjeha. Tako je na pr. samo u toku 1911 godine četrdeset (za ostale nema podataka) srpskih zemljoradničkih zadruga odobrilo i isplatilo svojim članovima 58.599,60 kruna zajmova za kupnju zemljišta.¹⁾ Za hrvatske seljačke zadruge nema detaljnih podataka o ovim zajmovima, ali su i one postupale na isti način. Stanje zajmova kod hrvatskih seljačkih zadruga bilo je koncem 1912 godine 1.525.443,98 kruna. U tom su iznosu sadržani i zajmovi isplaćeni zadrugarima za kupnju zemlje. To se jasno vidi iz izvještaja za 1912 godinu, u kome se kaže: »Veći zajmovi su ostaci starijih za kupnju zemlje izdanih zajmova.«²⁾

Razumljivo je, da se Zemaljska vlada nije u to miješala, a niti je — po postojećim zakonskim propisima — mogla da se miješa. Međutim, umiješalo se Zajedničko ministarstvo, a zatim i bosanska vlada,

¹⁰⁾ »Pravila Srpske Zemljoradničke zadruge u (udruženja sa neograničenim jamčenjem). Nakladom društva »Prosvjeta«, Sarajevo, Srpska dionička štamparija, 1911. (Štampano kao uzorna pravila za srpske zemljoradničke zadruge s neograničenim jamstvom, primj. N. J.).

¹⁾ »Spomenica o proslavi desetogodišnjice Prosvjete 1902—1912«, Sarajevo 1912.

²⁾ »Sarajevski list« br. 190 od 9 septembra 1913, pod naslovom: »Zadrugarstvo sustava Raiffeisenova«.

kada su svojevremeno osnivači Srpske zemljoradničke zadruge u Brodču bili u nacrt pravila svoje zadruge unijeli slijedeću odredbu:

»Da se zemljoradnički posjed ne bi prodavao ispod cijene, upravni odbor ima pravo, kad zadruga dovoljno ojača, prema uputstvima i zaključku glavne skupštine, da za račun zadruge kupi takve nepokretnosti, koje će poslije preprodati svojim zadrugarima«.

Ovaj tekst §-79 prošao je tada cenzuru Zemaljske vlade i ona nije našla nikakvu zamjerku namjeri osnivača, da njihova zadruga — kada ojača — kupuje zemljoradničke posjede, da ih tako sačuva, da ne odu na bubanj i u nezemljoradničke ruke. Međutim, Zajedničko je ministarstvo — vršeći pregled teksta nacrt pravila — uočilo, da je to nešto drugo, nego čisto kreditno poslovanje sa članovima zadruge. Stoga daje bosanskoj vladi slijedeće upute:

»Ovo je jedan posao, u koji ne smije da ulazi jedan zavod ove vrste, bez obzira što bi na ovaj način blagotvorno djelovao u pravcu sprečavanja prodaje zemljišta u bescijenje. Uprkos toga, tu postoji jedna opasnost, a to je, što na osnovu ovih odredaba može doći do zelenaštva u korist pojedinih zadrugara. Da bi se ovo otklonilo, trebalo bi u § 79 ili 81 (o poslovnom redu pri kupovini zemljišta) unijeti jednu odredbu, da je za punovažnost svih zaključaka glavne skupštine u stvari kupnje ili prodaje zemljišta potrebno odobrenje vlade«.³⁾

Zemaljska je vlada po svojoj dužnosti izvijestila osnivače o ovoj, kao i o svim ostalim primjedbama, koje je Zajedničko ministarstvo stavilo na njihov nacrt pravila. Osnivači su nešto usvojili, a nešto nisu. Vlada, opet, po svojoj dužnosti, u oktobru 1907 godine — kada je već bila osnovana zadruga u Štrpcima — izvještava o svemu tome ministarstvo i nabraja, šta su osnivači u Brodču usvojili, a šta nisu. Primjebdu o potrebi odobrenja vlade za prodaju i kupnju zemljišta — veli vlada — nisu usvojili, jer u takvom postupku vide odugovlačenje, koje treba izbjegavati s obzirom na potrebu brzog postupka u takvim slučajevima.

Završavajući ovaj svoj izvještaj, Zemaljska vlada ne popušta od onoga, što je naredilo ministarstvo i predlaže mu, da treba da ostane na snazi odredba, da je za kupoprodaju zemljišta potrebno odobrenje vlade. Ali, vlada je spremna, da zadruzi dozvoli, zbog što bržeg postupka, da to odobrenje može zatražiti i — brzojavno.⁴⁾

Kolika je zbrka vladala u ovom slučaju i u bečkoj i u bosanskoj administraciji, vidi se po tome, što je ovo sve raspravljano u vremenu, kada je poslovala Srpska zemljoradnička zadruga u Štrpcima (osnovana 21 aprila 1907 g.), čija su pravila sadržavala slijedeće odredbe (§§ 43 i 44):

»Da se težački posjed ne bi prodavao ispod cijene, ima ravnateljstvo (upravni odbor, primj. N. J.) pravo, kad zadruga dovoljno ojača, prema uputstvima i zaključcima skupštine, kupovati na račun zadruge

³⁾ Drž. arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 11.744/BH-1905, riješenje od 17-I-1906.

⁴⁾ Drž. arhiv NR BiH, izvještaj Zemaljske vlade od 9 oktobra 1907 u spisu Zajedničkog ministarstva Beč, br. 11.744/BH-1905.

takve nepokretnosti, pa ih poslije preprodavati članovima zadruga. Za ovako preprodatu zemlju (nepokretnost) ravnateljstvo može kupcu računati pogođenu cijenu kao zajam, koji se može otplatiti najduže za 10 godina, a za koju se mora dati zadruzi osim zemlje, koja ostaje u zalogu, najmanje još jedan dobar i siguran jamac».

Ovakav tekst pravila zadruga u Štrpcima odobrilo je Zajedničko ministarstvo pod br. 11.895/BH 4 oktobra 1907 godine.

Dalje raspravljanje o zadruzi Brodac bilo je bespredmetno, jer je u odobrenom nacrtu »Prosvjetinih« pravila usvojena i odobrena gotovo doslovna odredba (§ 2 pravila), koja je predviđala, da je — među ostalim — zadatak zadruga: »U granicama svoje snage i sredstava kupovati zemlju i preprodavati je članovima, koji zemlju trebaju, te kupovati kmetovska selišta (čitluke) i tim načinom otkupljivati članove, koji su kmetovi«.

POLOŽAJ ŽENE U ZEMLJORADNIČKIM ZADRUGAMA

Nazadno shvatanje uloge i značaja žene uopće u društvu onoga vremena — prije pedeset godina — našlo je odraza i u nacrtima pravila onih naših prvih zadruga. Tako su osnivači »Hrvatske seljačke zadruga za štednju i zajam u Orašju« u nacrtu pravila (1903 g.) najprije unijeli jednu potpuno savremenu odredbu, da u članstvo zadruga mogu pristupiti žitelji Orašja i Donje Mahale »bez razlike spola« (§ 3). Ali odmah iza toga, govoreći o pravu glasa na skupštini zadruga, kaže se u odnosnom paragrafu (§ 49), da pravo glasa ima »samo muški zadrugar« i da to pravo može vršiti samo lično, a ne kroz punomoćnika, niti ga može prenijeti na drugoga. Svaki zadrugar ima samo jedan glas.

Zemaljska vlada, koja je mjesecima i mjesecima razmatrala, ispravljala i prepravljala taj nacrt pravila, nije uočila ovu nelogičnost u pogledu članstva žene i njezinog prava glasa kao člana zadruga, a niti protuzakornost odredbe o onemogućavanju učešća na skupštini preko punomoćnika. Zbog toga je Zajedničko ministarstvo naredilo Zemaljskoj vladi, da to dovede u sklad sa zakonskim propisima. Ali, ni ministarstvo se nije založilo, da se žene, ukoliko su one lično članovi zadruga, moraju izjednačiti sa muškarcima — zadrugarima. Ono je, naprotiv samo upozorilo da se u pravilima mora predvidjeti mogućnost zastupanja na skupštini preko punomoćnika. I na osnovu toga treba — u najmanju ruku — to pravo osigurati i ženama, koje su članovi zadruga t. j. da i žene članovi zadruga mogu na skupštini odlučivati bar preko nekog punomoćnika (muškarca), člana zadruga.¹⁾

Prednja intervencija ministarstva uslijedila je pozivom na odredbu Trgovačkog zakona za BiH, koja za dionička društva propisuje mogućnost zastupanja na skupštini po punomoćniku. Taj zakon također

¹⁾ Državni arhiv NR BiH, Sarajevo. Spis Zajedničkog ministarstva u Beču broj 5572/BH — 1904 od 16. VI. 1904 g.

dozvoljava, da muž — iako nije dioničar jednog društva — može na skupštini zastupati svoju ženu, koja je dioničar. Tekst toga paragrafa (§ 187) glasi:

»Ukoliko pravila neustanovljavaju što drukčije, može dionice koga drugoga zastupati samo dioničar društva. Nego ovaj propis neima se uporavljati, kad suprug zastupa dionice svoje supruge, otac dionice svoje djece, tutor dionice svog štićenika, prokurista dionice svojega gospodara«.

Na osnovu prednje zakonske odredbe i upozorenja bečkog ministarstva vlada je unijela potpuno novi tekst u odnosni paragraf (§ 49) nacrt pravila zadruga u Orašju. Taj je novi tekst glasio:

»Pravo glasa ima svaki zadrugar, te ga može vršiti lično ili kroz punomoćnika, koji ipak mora biti članom zadruga, izuzevši zastupstvo propisano u § 187 trg. zak. Svaki zadrugar ima samo jedan glas, te kao punomoćnik može najviše samo 4 zadrugara zastupati«.

Tako je silom prilika došlo do izjednačenja žene sa muškarcem u pravilima ove prve zemljoradničke zadruga u BiH. Ostao je trag neravnopravnosti samo uslied unošenja odredbe § 187 Trg. zakona u zadruga pravila, koja je odredba inače mogla imati praktičnu primjenu gotovo isključivo kod dioničkih društava.

Sličan stav, kao osnivači zadruga u Orašju, zauzeli su (1905 g.) i osnivači »Srpske zemljoradničke Zadruga u Brodci« (kotar Bijeljina). Dok se u članstvo zadruga primaju podjednako i muškarci i žene, dotle se u jednom daljem paragrafu nacrt pravila kaže: »Pravo glasa imaju samo muškarci. Ovo se pravo mora vršiti lično i ne može se prenijeti na drugoga«. Ministarstvo je i kod ove zadruga naredilo ispravku nacrt pravila kao i kod zadruga u Orašju. Ali, tada, ni po tim pravilima, ova zadruga nije osnovana.

Pravila prve srpske zemljoradničke zadruga, koja je osnovana u BiH (21. aprila 1907 g.) t. j. »Srpske zemljoradničke zadruga u Štrpcima« (kotar Višegrad) nisu izričito naglašavali, da se u članstvo zadruga primaju podjednako — pod istim uslovima — žene kao i muškarci. Ali se ta praznina dopunjuje propisima Trgovačkog zakona, koji ne isključuje članstvo žena. To je svakako jedan mali propust sa strane osnivača zadruga, jer bi već samo izričito naglašavanje ravnopravnosti žene sa muškarcem djelovalo samim tim kao propagandni čin u izjednačavanju žene sa muškarcem u društvenom životu uopće. Ali, zato pravila ove zadruga u jednom drugom paragrafu predviđaju slijedeće: »Svaki zadrugar ima jedan glas. Pravo glasa vrši se lično ili ako ne može lično glasati, može dati punomoć samo članu zadruga, da za njega glasa«.

Uzorna pravila, koja je izradilo Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« i koja su kasnije (od septembra 1908 g.) primjenjivana pri osnivanju srpskih zemljoradničkih zadruga, predviđala su ravnopravno članstvo žene i muškarca. Ali, držeći se doslovce propisa § 187 Trg. zakona i stanovišta, koje je zauzelo ministarstvo, ova su pravila ipak sadržavala odredbu, da je muž — iako nije član zadruga — mogao na skupštini zastupati svoju ženu, ukoliko je ona bila član zadruga. Među-

tim, to nije vrijedilo — pod istim uslovima — za ženu. Ona, ako nije član zadruga, nije mogla zastupati svoga muža — člana zadruga.

Prva muslimanska zemljoradnička zadruga (osnovana 15. aprila 1910 g.) pod imenom »Prva muslimanska seljačka kasa za zajmove i štednju u Šiljama« (kotar Tešanj) nije također pravila razliku između muških i ženskih članova zadruga, izuzimajući slučajeve zastupanja na skupštini zadruga (§ 187 Trg. zak.). Treba, međutim, napomenuti da osnivači ove zadruga nisu imali nekog svog nacrtu pravila, nego su se poslužili već unaprijed štampanim nacrtom uzornih pravila, u koje je trebalo samo upisati ime osnovane zadruga, visinu udjela, upisnine itd.

Kako se vidi, s vremenom su pravila svih zemljoradničkih zadruga u BiH svedena na iste principe u pogledu na žene, lično učlanjene u zemljoradničke zadruga. Žene su tako mogle, pod istim uslovima, stupati u članstvo zadruga kao i muškarci. Imale su također zagarantovano aktivno i pasivno pravo glasa, t. j. mogle su birati i biti birane u sve zadružne organe.

U onom prvom slučaju (pristup u članstvo zadruga) propisivala su pravila svih zadruga, da je za učlanjenje u zadrugu jedan od glavnih uslova — pravo slobodnog raspolaganja svojim imetkom. Radilo se, naime, o zadrugama Rajfajzenovog tipa, čija je najvažnija odlika — neograničeno jamčenje zadrugara za obaveze zadruga. Takvo jamstvo može, međutim, pružiti samo onaj zadrugar, koji stvarno može slobodno raspolagati svojim imanjem. A to su isključivo stariješine domaćinstava, odnosno muževi. U slučaju, da je to pravo raspolaganja imala žena (obično udovica), mogla je i ona — bez ikakva ograničenja — postati članom zadruga. I stvarno, broj žena, učlanjenih u zadruga, rastao je najvećim dijelom nastavljajući članstvo iza umrlog muža. Takav postupak bio je omogućen, odnosno naročito predviđen u § 258 Trg. zakona, u kome se kaže: »Smrću prestaje članstvo. Pravni nasljednici mogu stupiti na mjesto preminulog drugara, u koliko to ne izključuju pravila«. A, pravila tih prvih zadruga nisu to isključivala, nego izričito predviđala.

Što se tiče onog drugog slučaja (aktivnog i pasivnog prava glasa), tu se ne može ništa pozitivnog reći u prilog postupka prema ženama, članicama zadruga. Rijetki su primjeri njihovog prisustvovanja na skupštinama i iskorišćavanja svoga prava glasa. Nije poznat slučaj, da su žene bile birane u odbore zadruga.

POSTUPAK AUSTRIJE KOD OSNIVANJA PRVE ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE U BOSNI I HERCEGOVINI

Administrativni postupak oko osnivanja zadruga i odobravanja njihova rada, bez obzira kojih, — zemljoradničkih i nezemljoradničkih, gradskih ili seoskih, sa ograničenim ili neograničenim jamstvom, kreditnih ili proizvođačkih ili nabavnih itd. — bio je propisan Trgovačkim zakonom za Bosnu i Hercegovinu. Taj je postupak bio slijedeći:

1. Osnivači podnose Zemaljskoj vladi molbu i nacrt pravila, da im izda odobrenje da mogu sazvati osnivačku skupštinu i — na osnovu predloženog nacrtu pravila — osnovati zadrugu. Ta se molba predaje prvoj nadležnoj političkoj vlasti, t. j. kotarskom uredu, koji je šalje višoj političkoj vlasti, t. j. nadležnoj okružnoj oblasti, a ova dalje Zemaljskoj vladi u Sarajevo.

2. Zemaljska vlada cijeli predmet ustupa svome Pravosudnom odjeljenju, da sve pregleda i ispita sa pravne i zakonske strane (svaki paragraf nacrtu pravila). Na osnovu mišljenja Pravosudnog odjeljenja vlada zauzima konkretan stav i cijeli predmet šalje Zajedničkom ministarstvu u Beč na odobrenje, da se može sazvati — osnivačka skupština.

3. Zajedničko ministarstvo podvrgava sve to pregledu od strane svojih pravnih i političkih stručnjaka i izdaje odobrenje za saziv i održavanje osnivačke skupštine. To rješenje šalje Zemaljskoj vladi, koja na osnovu toga izvještava okružnu oblast, ova kotarski uređ, a on osnivače, da mogu sazvati osnivačku skupštinu i osnovati zadrugu na temelju nacrtu pravila, odobrenog od Zajedničkog ministarstva. Ovo odobrenje vrijedi šest mjeseci, računajući od dana, kada je osnivačima saopćeno. Ukoliko u tome roku ne sazovu i ne održe osnivačku skupštinu — odobrenje više ne vrijedi. U tome je slučaju potrebno cijeli postupak obnoviti od početka.

4. Kada bude održana osnivačka skupština, usvojen onaj odobreni nacrt pravila i izabrani svi organi zadruge, osnivači dostavljaju Zemaljskoj vladi u Sarajevo zapisnik osnivačke skupštine i pet ovjerenih primjeraka zadružnih pravila. To opet ide preko kotarskog ureda i okružne oblasti do Zemaljske vlade.

5. Zemaljska vlada na osnovu primljenih dokumenata, izdaje svoje rješenje o odobrenju pravila i zadruge. To ide opet putem okružne oblasti i kotarskog ureda do osnivača.

6. Sada je još dužnost osnivača, da izvrše preostali dio posla oko upisa zadruge u trgovački registar kod nadležnog okružnog suda. Kada je to svršeno, sud šalje o tom obavijest vladinom službenom listu radi objave registrovanja zadruge.

7. Kada ta objava izađe u službenom listu, onda je to konačni službeni odnosno sudski dokaz, da zadruga pravno postoji. Tada istom može početi poslovanjem kao zadruga — na osnovu registrovanih pravila.

U konkretnom slučaju prve zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini — Hrvatske seljačke zadruge u Orašju — taj je službeni put bio: 1. Orašje (molba) — 2. Brčko — 3. Tuzla — 4. Sarajevo — 5. Beč (dozvola za saziv osnivačke skupštine) — 6. Sarajevo — 7. Tuzla — 8. Brčko — 9. Orašje (osnivačka skupština) — 10. Brčko — 11. Tuzla — 12. Sarajevo (odobrenje zadruge) — 13. Tuzla — 14. Brčko — 15. Orašje (primanje na znanje odobrenja zadruge) — 16. Brčko (legalizovanje potpisa kod Kotarskog suda i predavanje molbe za upis u trg. registar) — 17. Tuzla (upis zadruge u trg. registar kod Okružnog suda) — 18. Sarajevo (objava u službenom listu o upisu zadruge u registar i — početak rada zadruge).

To je zakonom propisani put. Međutim, kod zadruge u Orašju, taj je put još više produžen, jer vlada nije htjela »na svoju ruku« dati odobrenje (redni broj 12), nego je cijeli predmet opet poslala Zajedničkom ministarstvu u Beč, da ono sve to još jednom pregleda i odobri usvojena pravila i zadrugu. Sve u svemu, taj je administrativni postupak trajao nešto manje od dvije i po godine. Evo, kako je to sve teklo po mjesecima i godinama:

Febru ar	1903:	Osnivači predali Kotarskom uredu u Brčkom molbu i nacrt pravila;
Juni	1903:	Starješina franjevačkog samostana u Tolisi, fra Ilija Oršolić, uime osnivačkog odbora interveniše kod Zajedničkog ministarstva u Beču radi rješenja molbe za osnivanje zadruge;
Juni	1903:	Ministarstvo traži od Zemaljske vlade, da hitno dostavi molbu i nacrt pravila zadruge u Orašju;
Oktobar	1903	Ministarstvo ponovo traži od vlade, da postupi po njegovom prethodnom traženju;
Novem bar	1903:	Zemaljska vlada izvještava ministarstvo o poteškoćama oko konačnog sređivanja nacrtu pravila i obećava, da će — čim osnivači usvoje vladine primjedbe na nacrt pravila — dostaviti opširan izvještaj i predložiti prerađeni nacrt pravila i molbu osnivača na odobrenje;
Mart	1904:	Osnivači, ne čekajući odobrenje vlade — sazvali i održali 5. marta osnivačku skupštinu zadruge, usvojili i potpisali usvojena pravila (53 potpisnika — osnivača). Vlada nije priznala ovu osnivačku skupštinu, jer osnivači nisu imali odobrenje za to;
Maj	1904:	Zemaljska vlada postupa po svome obećanju i šalje Ministarstvu cijeli predmet radi odobrenja za saziv osnivačke skupštine;
Juni	1904:	Ministarstvo stavlja svoje primjedbe na nacrt pravila, koji je vlada bila »dotjerala« prema svim zakonskim propisima. Osnivači treba da usvoje te primjedbe, pa im se pod tim uvjetom odobrava sazivanje osnivačke skupštine. Od vlade se traži izvještaj, šta je učinjeno u smislu datih uputa i primjedaba.
Oktobar	1904:	Osnivači održali osnivačku skupštinu svoje zadruge i usvojili primjedbe ministarstva na nacrt pravila (16. oktobra).
Decem bar	1904:	Ministarstvo traži od vlade izvještaj. Šta je učinjeno u pogledu osnivanja navedene zadruge i usvajanja njegovih primjedaba;

Februar	1905: Ministarstvo ponavlja svoje prethodno traženje i zahtijeva hitan odgovor;
Mart	1905: Zemaljska vlada podnosi izvještaj o osnivanju zadruga;
Mart	1905: Zemaljska vlada naknadno dopunjuje svoj već poslani izvještaj;
April	1905: Ministarstvo odobrava pravila usvojena na osnivačkoj skupštini od 16. oktobra 1904 godine i osnivanje zadruga, a istovremeno traži od vlade, da pošalje u Beč tri primjerka pravila zadruga sa vladinom klauzulom o odobrenju istih;
August	1905: Ministarstvo traži od vlade, da pošalje tražene primjerke pravila ove zadruga;
August	1905: Zemaljska vlada konačno udovoljava zahtjevu i šalje ministarstvu tri primjerka pravila sa klauzulom o odobrenju pravila i same zadruga u Orašju. ¹⁾

Isti je slučaj i sa Srpskom zemljoradničkom zadrugom u Brodci. Kotarski ured u Bijeljini poslao je Zemaljskoj vladi molbu osnivača i nacrt pravila 5. marta 1905 godine. Vlada je nekih osam mjeseci pretresala, ispravljala i dopunjavala nacrt pravila, nešto sama, nešto uz saglasnost osnivača, pa istom 17. novembra 1905 godine sve to poslala u Beč na odobrenje. Dva mjeseca poslije toga (17. januara 1906) ministarstvo je dalo saglasnost za saziv osnivačke skupštine, ali uz uvjet, da osnivači usvoje primjedbe, koje je ono stavilo na njihov nacrt pravila. Osnivači ih nisu htjeli u cijelosti usvojiti, pa su konačno i odustali od osnivanja ove zadruga. O tome je Zemaljska vlada obavijestila ministarstvo istom 9. oktobra 1907 godine.²⁾

Kasnije, kada je već bio utvrđen vladin »uzorni nacrt pravila« za zadruga sa ograničenim jamstvom (po uzoru zadruga u Orašju) i odobren »Prosvjetin« nacrt pravila za zadruga sa neograničenim jamstvom, nije više trebalo godinama čekati na osnivanje zadruga. Tada je, s obzirom na onu zakonom propisanu proceduru, trebalo čekati samo mjesecima i — mjesecima.

Do nešto snošljivog postupka oko osnivanja zadruga došlo je međutim u 1912 g., kada je (25. jula) Zajedničko ministarstvo ovlastilo boscansku vladu, da ona može u svome vlastitom djelokrugu odobravati osnivanje zadruga, ali samo onih koje se budu osnivale na temelju već odobrenih uzornih nacrtu pravila. Kao te uzorne nacрте ministarstvo navodi: vladin nacrt za zadruga sa ograničenim jamstvom (pravila zadruga Orašje), a za zadruga sa neograničenim jamstvom nacрте pravila, koje su izradili društvo »Prosvjeta« (za srpske) i »Hrvatska zadružna banka

¹⁾ Državni arhiv NR BiH, spisi Zajedničkog ministarstva Beč. broj 6.934/BH — 1903. br. 14.139/BH — 1903. br. 5.572/BH — 1904. br. 2.170/BH — 1905. br. 4.001/BH — 1905 i br. 8.586/BH — 1905.

²⁾ Državni arhiv NR BiH, spisi Zajedničkog ministarstva Beč, br. 11.744/BH — 1905 i br. 13.074/BH — 1907.

(za hrvatske zadruge). Ukoliko se odstupa od tih nacрта, potrebno je i dalje odobrenje Zajedničkog ministarstva.³⁾

Te iste godine ministarstvo je naredilo bosanskoj vladi, da ubuduće predstavnici političkih vlasti ne treba da prisustvuju godišnjim skupštinama zemljoradničkih zadruga, nego samo osnivačkim (naredba od 16. maja 1912).⁴⁾

Obe ove naredbe uslijedile su po obrazloženom prijedlogu bosanske vlade. U prvom slučaju vlada je isticala potrebu pojednostavljenja postupka oko osnivanja zadruga, a u drugom štednju na dnevnicama političkih izaslanika.

PLANOVI BEČKE I BOSANSKE VLADE ZA UJEDINJAVANJE ZEMLJORADNIČKOG ZADRUGARSTVA BiH.

Kada su se godine 1905 vršila opsežna i dugotrajna objašnjavanja i savjetovanja između bosanske i bečke vlade oko toga, da li će se i pod kojim uslovima odobriti Srpskoj zemljoradničkoj zadruzi u Brodci (kotar Bijeljina) unošenje u nacrt pravila neograničenog jamstva zadrugara, nabačena je od strane bečkog ministarstva i ideja o osnivanju zadružnih saveza. Ono, što je tom prilikom predlagala bosanska vlada, naime, da se dozvoli neograničeno jamstvo, ali da se ograniči pravo skupštine, dok koga iznosa smije donijeti zaključak o zaduženju zadruge, smatralo je ministarstvo samo djelimičnim rješenjem toga sistema. Ministarstvo izražava mišljenje, da bi u tom pogledu mnogo koristilo, ako bi se zadruge udružile u savez, pa u tom smislu piše Zemaljskoj vladi u Sarajevu:

»Baš se ovdje uočava jedan nedostatak toga sistema, što se može samo na taj način otkloniti, da se kreditima, koji se daju zadruzi, pruži jače osiguranje. To bi se postiglo, ako bi se osnovao veći broj zadruga, koje bi se udružile u jedan savez, koji bi sam raspolagao potrebnim kapitalom ili bi se oslanjao na kakav novčani zavod, osnovan u tu svrhu, što inače pojedina mala zadruga ne može postići. Bez toga će se svaka takva zadruga morati da bori sa opasnim neprilikama, uprkos ispravnog rukovođenja i plodonosnog rada. U zadruzi, čije je djelovanje usko vezano uz poljoprivredu jednog određenog malog područja, nevolja svakog pojedinca je istovremeno i nevolja svih ostalih zadrugara, pa prema tome i nevolja same zadruge.

»Stoga bi trebalo — preporučuje se dalje bosanskoj vladi — razmisliti, ne bi li bilo dobro, izraditi za takve zadruge (t. j. sa neograničenim jamstvom, primj. pisca) uzorna pravila i staviti ih interesima na raspolaganje, da bi se eventualno na taj način pospješilo osnivanje takvih zadruga i njihovo udruživanje u jedan savez, te tako ubrzao razvoj cijelog pokreta.

»Prema gledištu ovoga Ministarstva — kako je to već rečeno — jedini je način da se savladaju te novčane neprilike, ako se — nastavlja

³⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, br. 9.968/BH — 1912.

⁴⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, br. 6.391/BH — 1912.

dalje bečko ministarstvo — veći broj zadruga udruži u saveze ili nasloni na koji novčani zavod, koji bi im u kritičnoj situaciji pomogao jevtinim kreditima. Svaki drugi način bio bi bezuspješan¹⁾

U to doba postojala je u BiH samo jedna zemljoradnička zadruga (u Orašju), pa se prema tome gornja sugestija bečkog ministarstva mogla primijeniti samo kada bude osnovan dovoljan broj takvih zadruga. Ali, vlada je tada imala u BiH osnovanu 51 kotarsku pripomoćnu zakladu, koje je čvrsto držala u svojim rukama kao izrazito kreditnu ustanovu namijenjenu selu. To joj dobro dolazi i ona — obrazlažući u jednom svom izvještaju potrebu reorganizovanja kotarskih pripomoćnih zaklada — naročito naglašava, da tim reorganizovanim zakladama namjerava u budućoj organizaciji zadrugarstva namijeniti ulogu kotarskih (sreskih) zadrughih saveza. U tom izvještaju vlada je pisala bečkom ministarstvu:

»Vlada namjerava reorganizacijom kotarskih pripomoćnih zaklada ostvariti kotarske saveze, a zatim i zemaljski savez za seljačke kreditne zadruge, bez obzira da li su one osnovane sa neograničenim ili ograničenim jamstvom. Zemaljska se vlada nada, da će do ovakvog razvoja doći uslijed samih prilika, bez ikakva formalnog pritiska za pristupanje u savez«.

Zatim vlada upozorava, da je takva organizacija zemljoradničkog zadrugarstva predviđena i samim pravilima reorganizovanih kotarskih pripomoćnih zaklada (1905 g.). Zaklade će, naime, odobravati kredite i seljačkim zadrugama, koje budu osnovane na području kotara. Tako će samo od sebe — korištenjem ovih kredita od strane zadruga — doći do povezivanja zadruga u svim kotarima sa tamošnjim kotarskim pripomoćnim zakladama.

Što se tiče novčanih sredstava, koja su potrebna za kreditiranje zemljoradničkih zadruga — vlada dalje izvještava ministarstvo — da je ona našla jedno zajedničko vrelo, a to je, za sada, Privilegovana zemaljska banka za BiH d. d. u Sarajevu. Tako će kotarske pripomoćne zaklade vezati uza se sve zemljoradničke zadruge. A kako kotarske pripomoćne zaklade ne mogu uzimati kredite preko utvrđene visine bez odobrenja Zemaljske vlade, to će dovesti ne samo do formiranja jednog zemaljskog saveza zemljoradničkih zadruga u BiH, nego će Zemaljska vlada moći »vršiti temeljiti nadzor nad poslovanjem ovih zadruga«.²⁾

Tako je izgledao plan Zemaljske vlade o organizaciji saveza za nacionalne zemljoradničke zadruge. To je bilo — kako je već rečeno — u vrijeme, kada je postojala samo jedna zemljoradnička zadruga u cijeloj BiH. Međutim, u to doba su se sa više strana javljali glasovi o brojnim akcijama za njihovo osnivanje. Vlada je htjela na svaki način preduzeti udruživanje tih budućih zadruga u nacionalne zadružne saveze. Zbog toga ona nije prihvatila sugestiju bečkog ministarstva, da te saveze

1) Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, br. 11.744/BH — 1905 od 17. I. 1906.

2) Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, br. 6.853/BH — 1906 i izvještaj Zem. vlade za BiH br. 17.821/I-K od 13. VI. 1906.

formiraju same zemljoradničke zadruge. Ona se u prvom redu izgovara time, što ni samo ministarstvo nije u tom pogledu naredilo ništa konkretno, a osim toga da je zasada neizvodljivo, da se u nacrtu uzornih pravila unose odredbe, koje bi govorile o kakvom savezu. Ali, ako dođe do toga, pravila se mogu u svako doba dopuniti i u tom smislu.

Zemaljska vlada osim toga »najponiznije upozorava na okolnost, da seljačke zadruge, koje se osnivaju u zemlji — kako je poznato visokom ministarstvu — uvijek to čine na nacionalnoj, odnosno vjerskoj osnovi, pa se stvaraju na jednoj strani srpske, na drugoj hrvatske a eventualno još i muslimanske zadruge«. ³⁾

Ova posljednja argumentacija Zemaljske vlade trebalo je da upozori ministarstvo, da je mnogo pametniji njezin plan. Jer, ako se zadruge počnu udruživati na nacionalnim osnovama, onda je propao njezin plan o ujedinjavanju zemljoradničkih zadruga kroz kotarske pripomoćne zaklade u jedan opći zemaljski zadružni savez pod njezinom kontrolom i upravom.

Zajedničko ministarstvo nije, međutim, bilo tako oduševljeno prijedlogom bosanske vlade u pogledu uključivanja zemljoradničkih zadruga u kotarske zadružne saveze pomoću kotarskih pripomoćnih zaklada. Ali se ipak pokolebalo, što se vidi iz odgovora Zemaljskoj vladi:

»Što se tiče formiranja kotarskih saveza pomoću kotarskih pripomoćnih zaklada, a zatim formiranja jednog zemaljskog saveza seljačkih zadruga, njihov razvoj nije još toliko napredovao, da bi se već danas mogao zauzeti stav o tom pitanju. Njegovo će rješenje zavisiti kako od razvoja reorganizovanih kotarskih pripomoćnih zaklada, tako i od razvoja samih zadruga«. ⁴⁾

Vrijeme je, međutim, pokazalo, da se predviđanja bosanske vlade nisu ostvarila. Njezine kotarske pripomoćne zaklade nisu se ni u kome pravcu, a najmanje u finansijskom, toliko razvile, da bi mogle preuzeti ulogu kotarskih zadružnih saveza i davati zadrugama potrebne kredite. Što se tiče formiranja jedinstvenog zemaljskog zadružnog saveza, u koji bi bile učlanjene i nacionalne zemljoradničke zadruge, vlada je ubrzo uvidjela, da to ipak neće ići tako lako. To ona donekle i priznaje u svom službenom »Izvještaju o upravi BiH« za 1909 godinu, kada kaže (str. 167):

»Društvo »Prosvjeta« namjerava ustrojiti zemaljski savez za sve seljačke zadruge osnovane po njezinom uzornom pravilniku. Isto tako imale bi se združiti katoličke (hrvatske) seljačke zadruge u jedan zemaljski savez«.

Tako je nešto i bilo. Hrvatske seljačke zadruge u BiH idu 1910 godine pod okrilje Hrvatske zadružne banke odnosno Hrvatske poljodjelske banke. Srpske zemljoradničke zadruge osnivaju 1911 godine svoj »Savez srpskih zemljoradničkih zadruga«.

³⁾ Isto kao pod 2).

⁴⁾ Državni arhiv NR RBiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, br. 6.853/BH — 1906 od 19. VII. 1906.

Vlada ipak ne napušta svoju namisao o ujedinjenu — bar u prvo vrijeme — onih svojih zaklada i »zadruga«. U tu svrhu je nakanila provesti i još jednu, dalju, reorganizaciju kotarskih pripomoćnih zaklada kao i svojih poljoprivrednih kotarskih zadruga. Pri tome je još uvijek računala, da će i nacionalne zemljoradničke zadruge doći jedamput na red. U tom su je uvjerenju podržavale dvije okolnosti, koje je ona stalno imala pred očima, a te su:

a) čvrsto uvjerenje, da zadružne organizacije, osnivane i vođene na vjerskoj odnosno nacionalnoj osnovi, ne mogu izrasti u čvrstu, solidnu i korisnu ustanovu, na tako šarolikom terenu kao što je BiH, i

b) finansijske teškoće zadruga i nikakav izgled, da će moći — bez državne odnosno vladine pomoći — naći sigurno i povoljno vrelo za dobivanje potrebnih kredita.

U tom je došao i svjetski rat (1914 — 1918) i još teže prilike za sve zadruge i poljoprivredne ustanove. To još više učvršćuje vladu u njezinom uvjerenju o stvaranju jedinstvene zadružne organizacije za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Ona se o tome otvoreno izjašnjava obećavajući, da će to pitanje uzeti u razmatranje poslije završetka rata.⁵⁾ Ali, tada je već bilo kasno.

OSNIVANJE NACIONALNIH ZADRUŽNIH SAVEZA U BiH

Sve su naše zemljoradničke zadruge predviđale u svojim pravilima pristupanje u članstvo zadružnog saveza, kada bude osnovan. Znači, da je ideja o udruživanju zadruga u saveze usvojena u isto vrijeme, kada i ideja o osnivanju same zadruga.

Prva zemljoradnička zadruga u BiH, — »Hrvatska seljačka zadruga za štednju i zajam u Orašju« — predviđa u svojim pravilima (§ 53, tač. f) da u djelokrug glavne skupštine, među ostalim, spada: »Odlučiti, da li zadruga ima stupiti u kakav savez zadruga, koje su ustrojene na osnovu istih načela«.

Nacrt pravila »Srpske zemljoradničke zadruge u Brodci« propisujući dužnosti upravnog odbora naročito ističe (§ 27, tač. m): »Ako bi ova zadruga pripadala savezu sličnih zadruga, kada ga bude, onda će uprava predavati revizoru, koga taj Savez izašalje na pregled sve račune, koje bi ovaj tražio i davati mu o svemu obaveštaja«.

Pravila »Hrvatske seljačke zadruge u Nevesinju« stavljaju u dužnost glavne skupštine (§ 53, tač.f): »Odlučiti, da li zadruga ima stupiti u kakav savez zadruga, koje su ustrojene na osnovu istih načela«.

Pravila »Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima« propisuju slijedeće (§ 54, tač. m). »Ako bi ova zadruga pripadala kadgod savezu sličnih zadruga, onda je ravnateljstvo (upravni

⁵⁾ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, Wien 1917, strana 64—65.

odbor, primj. pisca) dužno davati revizoru, koga taj savez šalje, na pregled sve račune, koje bi on tražio i davati mu o svemu obavještenja».

Nacrt zadružnih pravila, koji je izradilo društvo »Prosvjeta« za srpske zemljoradničke zadruge, bio je u tom pogledu odmah konkretan i jasan. Taj nacrt govoreći o dužnostima upravnog odbora, (§ 8 tač. k) propisuje: »Ako bi zadruga pripadala Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga, onda je upravni odbor dužan davati na pregled revizoru, kada ga god Savez izašalje, sve račune i sve potrebne obavještaje o radu i stanju zadruginom«. Dalje u § 10, tačka k, pravila određuju, da skupština »odlučuje o stupanju u članstvo Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga ako bi se osnovao takav Savez«. Međutim, »Prosvjeta« je istovremeno, radeći nacrt zadružnih pravila, vršila potrebne pripreme i za osnivanje zadružnog saveza, pa je u taj isti nacrt pravila (§ 21) unijela slijedeću odredbu: »Ako zadruga stupi u Savez srpskih zemljoradničkih zadruga koji će se osnovati, moći će zadruga svoja pravila izmijeniti samo uz pristanak Saveza«.

Pravila »Prve muslimanske seljačke kase za zajmove i štednju u Šijama« govoreći o predmetima, koji spadaju u rješavanje skupštine; propisuju da skupština rješava (§ 30. tač. 7): »O stupanju zadruge u savez zemljoradničkih zadruga, koje su osnovane na temelju istih načela, ili o osnivanju takovog saveza u društvu sa takovim zemljoradničkim zadrugama«.

1) Udruživanje srpskih zemljoradničkih zadruga

Tako se već iz samih nacrtu zadružnih pravila vidi, da je ideja o osnivanju zadružnog saveza najprije sazrela kod Srba, pa je 21. maja 1911 godine — zaslugom društva »Prosvjeta«, a uz prisustvo predstavnika jedanaest srpskih zemljoradničkih zadruga — osnovan »Savez srpskih zemljoradničkih zadruga« u Sarajevu. Međutim, srpske zemljoradničke zadruge imale su i prije toga svoju, ako ne poslovnu, a ono bar organizacionu središnjicu. To je bilo društvo »Prosvjeta«, koje je osnovano 1902 godine sa zadatkom da potpomaže i školuje srpske dake i učenike u privredi (šegrte). Kasnije, u namjeri da svoje djelovanje što više proširi i na selo, odnosno na privredno jačanje i podizanje srpskog seljaka, »Prosvjeta« proširuje svoj djelokrug rada preuzimajući na sebe i nove zadatke. Smatrajući, da će seljaku najbolje pomoći, ako ga organizuje u zemljoradničke zadruge, »Prosvjeta« na godišnjoj skupštini održanoj 3. septembra 1905 dopunjuje svoja pravila i prima na sebe, među ostalim, i ovaj novi zadatak — osnivanje srpskih zemljoradničkih zadruga. Izmjena pravila i zaključak skupštine bili su potrebni, da bi se društvo moglo konkretnije baviti osnivanjem zadruga i u tu svrhu iskoristiti društvene podorganizacije po svim mjestima i krajevima Bosne i Hercegovine, gdje su te podorganizacije postojale. Osim toga »Prosvjeta« je sada mogla namjestiti i posebnog stručnog zadružnog službenika u svome društvenom uredu u Sarajevu, čiji će jedini zadatak biti briga oko osnivanja i vođenja srpskih zemljoradničkih zadruga. Ona je sada u svoj

godišnji proračun unosila uvijek i posebnu stavku za izdatke oko osnivanja i rukovođenja zemljoradničkim zadrugama.

»Prosvjeta« je, međutim, stalno vršila pripreme za osnivanje posebne središnje zadružne organizacije, pa je — kako je već rečeno — konačno, njezinom inicijativom, osnovan (u maju 1911 g.) i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga. »Prosvjeta« je novcosnovanom Savezu predala odmah svo potrebno stručno osoblje i svu zadružnu arhivu i administraciju, kao i dalju brigu oko osnovanih 135 srpskih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini (od toga broja bilo je protokolisano samo 86 zadruga). Dotada je »Prosvjeta« utrošila na zadružni rad 40.903,51 krunu. Pred početak Prvog svjetskog rata (1914 — 1918) bilo je u članstvu Saveza 128 srpskih zemljoradničkih zadruga sa 4.100 zadrugara (stanje 30. juna 1914 g.). Kada je izbio rat, Savez je, odmah početkom 1915 godine, raspušten od strane austrijskih vlasti i naredena njegova likvidacija. Poslije završetka rata došlo je do obnavljanja Saveza. Članovi upravnog odbora sastali su se na prvoj sjednici 28. novembra 1918 g., dok je prva skupština održavana 27 — 28 septembra 1919 g. Tada je (stanje 31. decembra 1918) bilo u BiH 106 srpskih zemljoradničkih zadruga sa ukupno 2.950 zadrugara.¹⁾

Godine 1921 (15. marta) Savez osniva Srpsku zadružnu banku d. d. u Sarajevu sa početnim kapitalom od 1.250.000.— dinara u svrhu kreditiranja zadruga i obavljanja finansijskih poslova samoga Saveza.

Kao što je slučaj sa osnivanjem zadruga, i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga osnovan je po uzoru i uputama Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, koji je tamo osnovan još 1897 godine. Također, kada se govori o ulozi društva »Prosvjeta« u osnivanju srpskih zemljoradničkih zadruga u BiH i samog Saveza u Sarajevu, treba istaknuti, da je to bilo uglavnom zaslugom i radom Šćepana Grdića, koji je svu tu zadružnu akciju provodio kroz društvo »Prosvjeta« kao njezin sekretar i kasnije pretsjednik, dok nije — osnivanjem Saveza — postao njegovim pretsjednikom i u tom svojstvu nastavio zadružnim radom.²⁾

2) Udruživanje hrvatskih seljačkih zadruga

I Hrvati iz Bosne i Hercegovine radili su po uzoru onoga, što su vidjeli u Zagrebu kod hrvatskog seljačkog zadrugarstva. Ali, kako je to zadrugarstvo u Hrvatskoj bilo odvedeno na pogrešan put i način orga-

¹⁾ Vidi »Srpski zadrugar«, organ Saveza srp. zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, broj 1 od 1. jula 1923 g., strana 4.

²⁾ O prvom susretu Šćepana Grdića sa zadrugarstvom i o njegovom prvom oduševljenju za taj pokret zabilježeno je ovo: »Godine 1903 otišao je u Zagreb (kao izaslanik društva »Prosvjeta«, primj. N. J.) radi upoznavanja Privrednikova rada sa šegrtima. Tom prilikom upoznao se je i sa zemljoradničkim zadrugarstvom. Rad Saveza (Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, primj. N. J.) i zadruga na njega je mnogo jači utisak napravilo nego šegrtso pitanje. Stoga se on po povratku kući za zadruge više zanimao i počeo prepisku sa zainteresovanim ljudima iz naroda, agitujući za stvar. (»Spomenica o proslavi desetgodišnjice Prosvjete«, izdanje »Prosvjete«, Sarajevo 1912).

nizovanja, tako je — slijedeći taj primjer — i hrvatsko seljačko zadrugarstvo u BiH pošlo krivim putem. Naime, u Hrvatskoj su se zadruge oslanjale dulji niz godina na banke — ne samo kao na jedino vrelo za dobivanje kredita, nego i u organizacionom i poslovnom pogledu. Najprije je to bila Prva hrvatska štedionica (osnovana 1846 g.). Iza toga 1. jula 1902 godine dolazi do osnivanja Hrvatske poljodjelske banke d. d. u Zagrebu, kojoj osnivači namjenjuju i zadatak da osniva, vodi i organizuje hrvatske seljačke zadruge te da im ujedno daje i potrebne kredite. Banka se, međutim, bavila svim bankovnim poslovima kao i svaka druga kapitalistička banka. Samo je ona imala jedno posebno »Zadružno odjeljenje«, koje je igralo ulogu neke središnje zadružne organizacije za seljačko zadrugarstvo. Ovo je odjeljenje vršilo i reviziju zadruga. Godine 1911 pretvara se »Zadružno odjeljenje« u »Središnju svezu hrvatskih seljačkih zadruga«, ali opet u sklopu banke — kao njezin organ za poslove seljačkih zadruga. Tako je išlo sve do poslije završetka Prvog svjetskog rata, kada su (17. decembra 1918 g.) zadružni poslovi izdvojeni iz banke i osnovan »Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu«. Banka je tom novoo osnovanom Savezu predala sve zadružne poslove i dalju brigu oko hrvatskih seljačkih zadruga u Hrvatskoj.³⁾

To je bilo i sa hrvatskim seljačkim zadrugama u BiH. I ovdje se pojavljuje zagrebačka Hrvatska poljodjelska banka, odnosno uglavnom njezin kapital. Naime, njezinim učešćem i kapitalom osniva se u Sarajevu 29. septembra 1910 godine Hrvatska zadružna banka d. d. sa neznatnim kapitalom od 200.000 kruna, koji se može povisiti na 1.000.000 kruna.⁴⁾

3) Osnivanje Hrv. polj. banke uslijedilo je na osnovu zaključaka »Hrv. katoličkog kongresa« održanog mjeseca septembra 1900 u Zagrebu. Kongres je, naime, izabrao poseban odbor devetorice intelektualaca »za organizaciju zadrugarstva«. Ovi su intelektualci odlučili, da treba osnovati »ponajprije kapitalistički novčani zavod sa altruističkom zadaćom«.

4) Do osnivanja Hrv. Zadružne banke došlo je poslije pokušaja da se hrvatske seljačke zadruge u BiH uključe u članstvo ljubljanskog saveza »Zadružne zveze« preko posebnog potsaveza u Sarajevu, kao što je nekada bio slučaj i sa hrvatskim zadrugama u Dalmaciji. O tome je pisao Dr. Mijo Andrić ovo:

»Hrvatska Narodna Zajednica« je naskoro uvidjela, da se samim osnivanjem zadruga ne može postići željeni uspjeh, jer nije dovoljno osnovati zadrugu, već je trebalo zadrugu podržavati i pridizati. Za taj rad nije momentano bilo nikakvog stručnog osoblja, te se je H. N. Z. obratila Zadružnoj Zvezi u Ljubljani, da osnuje svoju Podsvezu za Bosnu i Hercegovinu. Izaslanici su se sveze izjavili sporazumnim, da preuzmu brigu oko zadružnih organizacija u Bosni i Hercegovini, i tražila je ujedno nekoliko inteligentnijih ljudi, koji bi preuzeli vođenje Podsveze. I tu se je H. N. Z. našla u neprilici, jer se je javio u ovu službu samo jedan čovjek (to je bio Jure Soče, kasnije upravnik Saveza hrv. selj. zadruga za BiH, primj. N. J.), koji je s mnogo ambicije i volje pošao u Ljubljani, da se usavrši u zadružnoj izobrazbi. I ta se je teškoća nekako prebrodila, nu druga je već nastupila. Zajedničko ministarstvo financija u Beču odbilo je molbu Zadružne Zveze, da može osnovati svoju Podsvezu za Bosnu te je tako i taj način rješavanja ovoga problema pao u vodu. Morao se je tražiti drugi način i izlaz«. (Izvadak iz članka pod naslovom »Hrvatske seljačke zadruge u BiH« u Hrvatskom narodnom kalendaru »Napredak« za 1922 g.).

Hrvatska zadružna banka bila je određena da — po uzoru Hrvatske poljodjelske banke u Hrvatskoj — ona ovdje u BiH bude središnjica ovdašnjih hrv. selj. zadruga. U njezinim pravilima (prepisano doslovce iz pravila Hrvatske poljodjelske banke u Zagrebu) navode se, među ostalim, i ovi zadaci:

a) »Posredovati i pomagati, da se na osnovu uzajamnosti sa ograničenom ili neograničenom odgovornosti ustroji što više udruga za unapređenje vjeresije, privrede i gospodarenja napose hrvatskih seljačkih posjednika, kojim će banka biti maticom«;

b) »Spomenute udruge kao što i one, koje jur postoje, rukovoditi i nadzirati u njihovom poslovanju, te im davati što jeftinije zajmove«.

Za provođenje gornjih zadataka, a naročito za finansiranje hrvatskih seljačkih zadruga, bio je i suviše premalen dionički kapital od 200.000.— kruna. Zbog toga je Hrv. zadružba banka, po nalogu svoga stvarnog osnivača, Hrv. poljodjelske banke u Zagrebu, zaključila koncem 1911 godine, da povisi svoju glavniciu na 500.000.— kruna. Međutim, domaći kapitalisti, Hrvati — a tih nije bilo mnogo, a niti sa velikim kapitalima — nisu imali interesa za jednu zadružnu ili seljačku ustanovu, pa bila to i banka. I za njih je bilo mnogo unosnije ulagati svoje kapitale u druge veće banke ili u kakva rentabilnija trgovačka i slična preduzeća. Hrvati, intelektualci — oni, koji su željeli pomoći hrvatskom seljaku — nisu, opet, imali sredstava, da ih stave na raspolaganje toj novoo osnovanoj zadružnoj banci u vidu kupovanja njezinih novoizdatih dionica (akcija). Osnivači i vlasnici starih dionica banke mali su u vidu i treću mogućnost za prikupljanje daljeg dioničkog kapitala — obratiti se na najšire krugove Hrvata BiH, pa i na seljake i seljačke zadruge. Radi toga je Zadružna banka uputila naročiti poziv, u kome se, među ostalim, kaže:

»Svrha Hrvatske zadružne banke jest, da putem hrvatskih seljačkih zadruga Rajfajzenova sustava moralno i materijalno pridiže hrvatskog seljaka u Bosni i Hercegovini.

»Zadugarstvo gornjega sustava počelo se već prije nekoliko godina u Bosni i Hercegovini razvijati i zadruge osnivati, ali su ove neorganizovane stajale svaka za sebe.

»Od osnutka Hrvatske zadružne banke, započelo se tim radom življe i do danas imade u Bosni i Hercegovini preko 80 hrvatskih seljačkih zadruga gornjeg sustava sa preko 8.000 zadrugara.

»Kako je Hrvatska zadružna banka osnovana, da putem hrvatskih seljačkih zadruga pomaže najšire narodne slojeve, naime hrvatskog težačka Bosne i Hercegovine, tako je i cijena njezinim dionicama udarena tako niska, naime K 50.—, da je svakom, dakle i manje imućnijem omogućeno na podignuću tog preduzeća sudjelovati.

»Kupom dionica Hrvatske zadružne banke omogućuje se svakom dioničaru, da taj zavod podupre, da svoje blagotvorno djelovanje što jače razvije na korist narodne jezgre — hrvatskog težačka. Ušljed toga je upravo dužnost svih prijatelja naroda, da to poduzeće podupru i koliko

im je moguće sami dionice kupe, a i svoje znance i prijatelje za kup istih nagovere⁵⁾

Ali, uprkos svega toga banka nije našla odaziva ni u najširim krugovima Hrvata. Među seljacima pogotovo. Jer, ona je bila banka kao što su i sve ostale banke. Bavila se svim bankovnim poslovima, kao i druge banke. Nju nisu ni osnivale hrvatske seljačke zadruge, pa je nisu ni smatrale svojom zadružnom ustanovom, nego samo jednom bankom, koja je obećala davati zadrugama povoljne kredite. A to nije ona mogla ni približno u onoj mjeri, kako je bila obećala. Istina, banka je bila stvarno središnjica seljačkih zadruga u BiH, pa je vršila i revizije zadruga. Ali, to je uvijek bila samo revizija od strane vjerovnika nad dužnikom. Tako su je smatrale i same zadruge. Takvo je uvjerenje vladalo kod seljačkih zadruga i onda, kada se radilo o otplati duga za poljoprivredne sprave, žito itd., što im je banka nabavljala i na kredit dijelila.

Zbog svega toga nije uspjelo povećanje dioničke glavnice od 200.000.— na 500.000.— kruna. Uspjelo je prodati samo 1.220 novih dionica u nominalnoj vrijednosti od 61.600.— kruna. Taj neuspjeh očito je pokazao, da se banka neće moći razviti u jači novčani zavod. Zbog toga — opet po nalogu Hrvatske poljodjelske banke iz Zagreba — donosi na skupštini održanoj 30. aprila 1914 g. zaključak o likvidaciji odnosno o sjedinjenju sa zagrebačkom Hrvatskom poljodjelskom bankom, koja otvara svoju podružnicu u Sarajevu. Tako i u BiH postaje Hrvatska poljodjelska banka d. d. (njezina sarajevska podružnica) maticom hrvatskih seljačkih zadruga. Ono što je naprijed navedeno kao jedan od zadataka Hrv. zadružne banke (posredovati i pomagati pri osnivanju zadruga itd. i rukovoditi zadrugama i nadzirati ih i sl.) stajalo je također doslovce i u pravilima Hrv. poljodjelske banke i njezine sarajevske podružnice. Tako su se mijenjale »matice« hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini, a pojedine zadruge i zadrugari mogli su to saznati — iz novina.

To je trajalo sve do iza završetka Prvog svjetskog rata, kada se i hrv. seljačko zadrugarstvo BiH izdvaja iz sklopa banke i konačno se 19. novembra 1919 g., uz prisustvo pretstavnika 27 zadruga, osniva u Sarajevu »Savez hrvatskih seljačkih zadruga za Bosnu i Hercegovinu«. Tako se hrv. seljačko zadrugarstvo BiH, u svojim prvim počecima, razvijalo osam godina (1911 — 1918) pod vodstvom banaka, dok je taj period kod zadruga u Hrvatskoj, također pod bankovnim vodstvom trajao punih sedamnaest godina (1902 — 1918).

Vrijedno je također — kada je riječ o istorijskom razvoju hrv. selj. zadrugarstva u BiH za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije — spomenuti i težnju za saradnjom sa onim u Hrvatskoj. To se naročito očitovalo na zadružnim skupovima u Hrvatskoj, kojima su prisustvovali i izaslanici zadruga iz BiH. To je bilo inicijativom Hrv. poljodjelske banke u Zagrebu, jer je njezin kapital objedinjavao hrv. selj. zadrugarstvo u obe ove pokrajine. Štaviše, zagrebačka centrala ove banke, odnosno njezina

⁵⁾ Vidi »Sarajevski list« broj 252 od 5. novembra 1911 g.

zadružna »Središnja sveza« donosila je u svojim poslovnim izvještajima i drugim publikacijama i podatke o stanju zadrugarstva u BiH. Te je podatke dobivala najprije od Hrv. zadružne banke d. d. u Sarajevu, a kasnije od svoje sarajevske podružnice. Ta se čežnja pojavljuje u Zagrebu i poslije sloma Austro-Ugarske Monarhije, ali mnogo konkretnije. Naime, novcosnovani »Središnji savez hrv. selj. zadruga« u Zagrebu predviđa u svojim pravilima, da se djelokrug njegovog rada proteže na »sve krajeve u kojima običavaju Hrvati«. Međutim, u tome ne uspijeva i u BiH prevladava tendencija za osnivanjem posebnog zadrugnog saveza za BiH.

3) Udruživanje muslimanskih seljačkih zadruga

Muslimanske seljačke zadruge bile su malobrojne i one nisu mogle ozbiljno ni misliti na osnivanje svog zadrugnog saveza. Istom za vrijeme stare Jugoslavije, inicijativom Muslimanske centralne banke d. d. u Sarajevu, osnovan je 20 novembra 1921 godine »Središnji savez jugoslavenskih seljačkih zadruga«. Banka je taj svoj korak obrazložila ovako:

»Da naše djelovanje proširimo i na ostale dijelove Bosne i Hercegovine, to provedosmo organizacije našeg sela, osnovali smo u zajednici sa više uglednih javnih radnika muslimana »Savez jugosloveniskih seljačkih zadruga u Sarajevu«, koji ima zadaću koli osnivanje i rukovođenje seljačkih zadruga, toli i procipagiranje i nadziranje obrtnih zadruga«. ⁶⁾

Ovaj se Savez. Međutim, nije mogao održati, pa je na skupštini održanoj 10. aprila 1927 god. donio zaključak da likvidira.

4) Udruživanje njemačkih seljačkih zadruga

Njemački kolonisti u Bosni — kako je već rečeno — pristupili su sistematskom organizovanju svojih seljačkih zadruga istom 1912 godine. Ali oni su u najkraćem roku organizovali zadrugni savez. Odmah iduće godine, 23. aprila 1913 u Banjaluci osnivaju »Savez njemačkih seljačkih kreditnih i gospodarskih zadruga u Bosni« sa sjedištem u Banjaluci (Savez je protokolisan samo na njemačkom jeziku.⁷⁾ Osnivačkoj skupštini su prisustvovali pretstavnici devet njemačkih kreditnih zadruga iz raznih njemačkih naseobina u Bosni i pre'tstavnik jedne njemačke mljekarske zadruge (Čelinac, kotar Banjaluka).

⁶⁾ Upravni izvještaj Muslimanske centralne banke za BiH d.d. u Sarajevu za 1922 g. Citirano prema knjižici »Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne«, Zagreb 1924, strana 70. Napisali Ljubomir St. Kosier i Vasa Ristić.

⁷⁾ Naziv Saveza glasio je na njemačkom jeziku: »Verband deutscher bäuerlicher Kredit und Wirtschaftsgenossenschaften in Bosnien G. m. b. H. in Banjaluka«.

RAZVOJ ZEMLJORADNIČKOG ZADRUGARSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VRIJEME AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE (1904—1918)

A) Uslovi razvoja

Ne samo da se u Bosni i Hercegovini počelo kasno — prema ostalim zemljama — sa osnivanjem zemljoradničkih zadruga, nego je taj pokret kada se pojavio znatno usporen zakonskim propisima, koji nisu ni najmanje vodili računa, da cijeli taj postupak bude što jednostavniji i seljaku pristupačniji. Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu od 7. juna 1883 godine bio je uglavnom kopija mađarskog i trgovačkog zakona, koji nije mogao ni u kome pogledu odgovarati prilikama Bosne i Hercegovine. Najtragičnije je u tom bosanskom zakonu, što se tiče zadruga, to, što je cijeli razvoj privrednih društava i organizacija postavljen na sistemu — vladinih koncesija. Osnivanje i rad zadruga zavisio je od volje i nahođenja okupatorskih vlasti. Prema tome, uz jasne zakonske propise, okupator je mogao uvijek administrativnim mjerama — ako ništa drugo — bar odugovlačiti sa davanjem odobrenja (koncesije).

Stvarno su, naročito one prve naše zemljoradničke zadruge, iskusile ne samo svu krutost i težinu zakonskih propisa, nego i sve one birokratske navike i tendencije državnog činovničkog aparata. Pozadinu takvog postupka državnog aparata prema zemljoradničkim zadrugama treba tražiti u slijedećim okolnostima:

1. Vlada je imala svoje najraznovrsnije poljoprivredne organizacije, kojima je obuhvaćen gotovo cjelokupni poljoprivredni život i rad sela. Zemljoradničke zadruge bile su prvenstveno kreditne ustanove. A vlada je imala svoje kreditne ustanove u svim kotarskim mjestima Bosne i Hercegovine (kotarske pripomoćne zaklade i djelimično kotarske žitnice). One druge vladine poljoprivredne ustanove bile su obuhvatile ostalu poljoprivrednu djelatnost. Vlada je naročito isticala, da svaki seljak može dobiti potrebni mu kredit kod kotarskih pripomoćnih zaklada. To je drugim riječima značilo, da nisu potrebne zemljoradničke kreditne zadruge. Štaviše, vlada naglašava — kada se radilo o osnivanju Hrvatske seljačke zadruge u Orašju — da se članovi zemljoradničkih zadruga mogu i dalje služiti zajmovima kod njezinih pripomoćnih zaklada — bez obzira, što će imati i svoje posebne kreditne zadruge. To je praktično značilo, ako ne miniranje, ono bar — u najmanju ruku — unošenje zabune u cijeli pokret nacionalnog zemljoradničkog zadrugarstva. Nacionalno zemljoradničko zadrugarstvo našlo se pred jednim temeljito izgrađenim i čvrsto putem vlasti podržavanim svestranim sistemom vladinih poljoprivrednih ustanova i organizacija. Zahvaljujući jedino svome nacionalnom osvješćavanju, narod je uspio da probije sve te obruče i osnuje bar koliko—toliko svojih nacionalnih zemljoradničkih zadruga.

2. Birokratizam državnog aparata i njegovo shvaćanje o narodu kao nekom objektu državne administracije ističe se naročito kod rješavanja prispjelih molbi za odobrenje osnivanja zadruga. Svi njihovi izvještaji i referati strahovito su opširni i prepuni citiranja kojekakvih zakonskih propisa i upoređenja. Svaka je rečenica iz zadružnih pravila osvijetljena sa svih strana. Tražila se — što se kaže — »dlaka u jajetu«. Dobiva se dojam, kao da je svaki pojedini referent, onaj niži pred onim višim i pretpostavljenim, pri rješavanju pojedinih predmeta i akata,

polagao ispit iz pravnih, ekonomskih i političkih nauka. Ministarstvo u Beču trebalo je da se i iz rješavanja tih predmeta uvjeri još i u to, kako njegovi činovnici i odgovorni funkcioneri u Bosni i Hercegovini odlično poznaju zakonske propise i čuvaju — zakonitost i red u ovoj okupiranoj pokrajini. Kako je ta administracija izgledala po svojoj obimnosti spisa i referata, najbolje se vidi iz primjera Srpske zemljoradničke zadruge u Brodcu. Kada su njezini osnivači odlučili, da mjesto te jedne zadruge osnuju šest posebnih zadruga, spis — koji je tada, t. j. u oktobru 1907 godine — otpremila Zemaljska valada bečkom ministarstvu, bio je težak ništa manje nego tri i po kilograma (tačno 3520 grama).

Vrhovi državnog aparata kod Zemaljske vlade u Sarajevu bili su svakako — u najmanju ruku — neraspoređeni prema nacionalnom zadrugarstvu. Jer, oni su morali forsirati i unapređivati svoje poljoprivredne ustanove. Praktično znači, da su bili protiv njega. To je logičan zaključak, jer su i pobornici nacionalnog zadrugarstva bili ogorčeni protivnici vladinih poljoprivrednih organizacija. Vlada, međutim, nije mogla otvoreno istupati izravno protiv nacionalnog zemljoradničkog zadrugarstva s obzirom na pozitivne zakonske propise. Ali, dovoljno dokaza za negativan stav vlade daje cjelokupno ostalo privredno i političko zakonodavstvo, razne naredbe, pismena i usmena uputstva i t. d., kroz koje je dolazila do izražaja ta prikrivena težnja okupatora.

Vlada je svojim nepopustljivim stavom u pogledu neograničenog jamstva, a djelomično i nedozvoljavanjem nacionalnog obilježja, potpuno zakočila svaku opsežniju akciju na širenju zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini, baš u doba kada je u svim krajevima zemlje postojalo vrlo veliko interesovanje za nacionalne zadruge.

Nepismenost među širokim slojevima seoskog stanovništva bila je velika prepreka ne samo za osnivanje što većeg broja zadruga, nego i za svaki jači i uspješniji razvoj zemljoradničkog zadrugarstva. Na selu je u ono doba bilo vrlo malo pismenih ljudi. I kasnije — po popisu iz mjeseca oktobra 1910 godine — pismenih je bilo samo 11,97% u cijeloj Bosni i Hercegovini. Međutim, glavni udio u toj pismenosti čini gradsko stanovništvo. Selo je bilo gotovo nepismeno. Poznate su teškoće, da se nađe toliko pismenih u selu, da bi se mogao sastaviti upravni i nadzorni odbor zadruga.

Među objektivne teškoće, sa kojima se zemljoradničko zadrugarstvo borilo u ono doba, treba djelomično ubrojiti i onu oko dobivanja povoljnog kredita. Samo djelomično je bila objektivna teškoća, jer je tada bilo svima poznato, da će novoformiranim zemljoradničkim zadrugama — do tada gotovo nepoznatim ustanovama u trgovačkim i finansijskim krugovima Bosne i Hercegovine — biti vrlo teško doći do povoljnog tuđeg kredita. A pokretači zemljoradničkih zadruga su kao glavnu parolu isticali upravo — tuđi kredit, obično bankovni. Tom se parolom najuspješnije propagiralo zemljoradničko kreditno zadrugarstvo.

Pri nabranjanju subjektivnih teškoća — uzimajući cijeli narod kao cjelinu — mora se najprije ukazati na negativan odnos domaće inteligencije prema selu i seljaku uopće. Ta je inteligencija bila najvećim

dijelom upregnuta kao vjerni sluga stranog i domaćeg kapitala. Rijetki su bili oni intelektualci koji su ipak bilo na koji način — stali u obranu životnih interesa samog naroda. Najmanji broj bio je, međutim, onih koji su mogli nešto praktično da učine kroz zadrugarstvo, jer nisu poznavali ni principe ni tehniku zadružnog poslovanja. A najmanje su bili dorasli da osnovane zadruge povedu kroz sve one prepreke, koje su u ono doba iskrsavale na svakom koraku. Bezuvjetno je bio pogrešan put, što su svi napor oko zemljoradničkog zadrugarstva bili upereni na kreditne zadruge. Proizvođačko i nabavno-prodajno odnosno potrošačko zadrugarstvo imalo je i uslova i mogućnosti, da se razvije mnogo bolje i korisnije nego na pr. kreditno zadrugarstvo. Vladine proizvođačke »udruge« nisu mogle da se održe, jer u njima seljak kao proizvođač nije učestvovao. Vlada nije — iz razumljivih razloga — nikada ni pomišljala, da selo pomogne otvaranjem nekih svojih dućana, kako bi se seljak izbavio iz zelenaških ruku seoskih trgovaca i pretrga. Zemljoradničke zadruge su mogle u oba ova slučaja učiniti mnogo više, nego što su učinile kao kreditne ustanove. U praksi se obično poslije kreditnih zadruga, ili iz njih samih, razvijaju druge forme zadruga. Međutim za ono doba to u Bosni i Hercegovini nije bilo ni preporučljivo ni korisno.

Zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini — izuzimajući rijetke iznimke — nisu polagale potrebnu važnost prikupljanju i stvaranju što jačih vlastitih sredstava. A u ono doba se upravo tom problemu moralo posvetiti najviše pažnje.¹⁾

Loša iskustva sa izvjesnim brojem osnovanih zemljoradničkih zadruga, koje su se upuštale u razne špekulativne poslove i posrnule, činile su ozbiljnu smetnju daljem osnivanju sličnih zadruga. Naročito je bilo takvih slučajeva, gdje su zemljoradničke zadruge došle u ruke seoskih trgovaca i gazda.

Borba oko neograničenog jamstva u zemljoradničkim zadrugama, koja je iz nacionalno-političkih razloga podržavana i zaoštravana, doprinijela je također, da je usporeno osnivanje zemljoradničkih zadruga uopće.

Nije beznačajno spomenuti jednu, u prvi mah, sitnicu, koja je imala znatnog uticaja pri osnivanju i širenju zemljoradničkih zadruga ovdje u Bosni i Hercegovini. Pravila svake pojedine zadruge trebalo je

¹⁾ U prikupljanju vlastitih sredstava pomoću uloga na štednju isticala su se uglavnom zadruge u Hercegovini. Koncem 1911 g. bilo je kod zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini uloga na štednju ukupno 484.478,58 kruna i to:

a) kod 46 srpskih (od ukupno 101 zadruge) . . .	68.724,90 K
b) kod 33 hrvatske (od ukupno 53 zadruge) . . .	415.286,58 K
c) kod 2 muslimanske (od ukupno 3 zadruge) . . .	467,66 K

Znatne uloge na štednju imale su naročito neke hrvatske seljačke zadruge: Studenci (kotar Ljubuški) 17.754,72 K, Široki Brijeg (Mostar) 20.795,63 K, Grude (Ljubuški) 26.944,57 K, Čitluk Mostar 36.443,58 K, Petričevac (Banjaluka) 39.558,37 K, Vitina (Ljubuški) 56.465,73 K, Humac (Ljubuški) 60.229,32 K i Gorica (Livno) 117.385,28 K. Međutim, kod srpskih zemljoradničkih zadruga najveći iznos uložaka na štednju kod jedne zadruge iznosio je 9.111,14 K. (Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 2.935/BH — 1913).

uvijek predlagati vladi u pet primjeraka. Tada su bile vrlo rijetke ustanove, koje su imale pisaću mašinu. Svih tih istovjetnih pet primjeraka nacrtu pravila trebalo je rukom pisati, čitljivo i bez pogrešaka. Nije to bila tako jednostavna stvar — naročito, ako nije bilo u blizini učitelja, koji bi se primio tog posla. Kada se uzme u obzir, da je uvijek bilo vraćanja i ispravljanja nacrtu po nekoliko puta, onda je cijela stvar mnogo jasnija i uvjerljivija. Jer, ako su veće ispravke, trebalo je sve ponovo prepisivati. Kasnije, kada su utvrđena jednoobrazna pravila za zemljoradničke zadruge, otpale su i ove specifične naše bosansko-hercegovačke zadružne teškoće.

Ako ostavimo postrani one dvije-tri sporne načelne stvari (neograničeno jamstvo, nacionalno obilježje i donekle također i kupovanje zemlje za račun zadruge), nalazilo se u nacrtima pravila onih prvih zemljoradničkih zadruga i dosta raznih nelogičnosti i protivrječnosti, osim mnogo drugih većih i manjih, značajnih i beznačajnih nepravilnosti i pogrešaka. Rukom pisanih pet primjeraka nacrtu pravila, koje je vlada dobivala, često se nisu međusobno slagali. Nacrti pravila srpskih zemljoradničkih zadruga pisani su ćirilicom, pa je vlada morala prepisivati latinicom još jedan primjerak, jer vjerojatno oni u Beču nisu poznavali ćirilicu. U Beču, opet, prije nego se počelo rješavati, trebalo je pravila prevesti na njemački jezik, da bi onaj, koji rješava o tome, znao šta sve piše u tim pravilima. I. t. d. Sve su te okolnosti imale značajnog uticaja u razvoju zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini.

Bos.-Herc. trgovački zakon razlikovao se u mnogočemu od zakona, koji je vrijedio u Hrvatskoj, čijim su se pravilima poslužile one prve naše zadruge, i hrvatske i srpske. Izgleda da se u Hrvatskoj nije tako pazilo na svaku riječ i rečenicu u pravilima zadruga. Tako je na pr. zadruga u Orašju prepisala iz hrvatskih pravila od riječi do riječi onu odredbu, da žene mogu biti članovi zadruga ali da nemaju pravo glasa. Dok je to u Hrvatskoj prošlo kroz njihova pravila, kod nas je bečko ministarstvo uočilo tu nelogičnost.

Dobiva se dojam, da je bečko ministarstvo bilo iznenađeno, kada se, nakon neuspjeha jedne kreditne zadruge njemačkih kolonista u Windhorstu (Topoli), pojavila zadruga u Orašju. Zajedničko ministarstvo nije našlo drugo rješenje, nego da se ta zadruga osnuje po uzoru jedne austrijske zadruge, koja se upravo tada osnivala u Gumpoldskirchenu (Gumpoldskirchen) kod Beča. To je bila kreditna zadruga sa ograničenim jamstvom.²⁾ Ministarstvo je jednostavno dalo prepisati pravila te austrijske zadruge i dostavilo ih bosanskoj vladi, da po uzoru tih pravila izradi i nacrt pravila za zadrugu u Orašju. Iako ta pravila nisu nikako odgovarala za jednu seljačku kreditnu zadrugu. Dovoljno je spomenuti, da je jedan od trojice potpisnika uredbe za osnivanje te austrijske zadruge kao svoje »zvanje« upisao »posjednik nekretnina«, drugi »kuće-

²⁾ Državni arhiv NR BiH, spis Zajedničkog ministarstva Beč, broj 5.572/BH — 1904.

vlasnik«, dok je treći izostavio upisati svoje »zvanje«. Razumljivo, da je to bila samo neka mala sitnoburžoaska banka, koja se osnivala na zadružnoj osnovi. Istina, bosanska je vlada nešto odbacila a nešto prihvatila. Osnivači u Orašju, opet, nešto su od toga prihvatili nešto odbacili. Tako je moralo doći do nepotrebnog otezanja i zavlacenja, već i zbog toga, pri osnivanju ove prve zadruge u našim krajevima.

Pod takvim okolnostima su se zemljoradničke zadruge radale i trebalo dalje da se razvijaju. One su se našle u jednom kapitalističkom vrtlogu, koji ih je zahvatio sa svih strana. Zapravo te su zadruge i počele nicati kao rezultat pokreta otpora seljaka protiv sve većeg pritiska izrabljivačkog kapitala, i stranog i domaćeg, koji je već i u okupiranoj Bosni i Hercegovini počeo sa svojim sistematskim djelovanjem.

Prilike su, međutim, diktirale stvaranje jednog drugog fronta — nacionalnog fronta — protiv okupatora kao zajedničkog neprijatelja. Tako su se u tom frontu našli i domaći kapitalisti i siromašni seljak. Seljaku i njegovim zemljoradničkim zadrugama trebao je kapital a domaćim kapitalistima u njihovoj »nacionalnoj« borbi potrebne su bile široke mase — seljački narod.

Šćepan Grdić pisao je — u doba kada su se vršile pripreme za osnivanje srpskih zemljoradničkih zadruga — o potrebi kredita kod domaćih kapitalističkih banaka za srpske zemljoradničke zadruge: »Za zadruge Srba u Austrougarskoj stekla je zasluga Srpska banka u Zagrebu. U nas bi mogli naši novčani zavodi Trgovačka banka u Mostaru i Srpska štedionica u Sarajevu da učine štogod za kredit i da stave zemljoradničkim zadrugama solidan i jeftin kredit na raspoloženje. Ovo će oni svakako učiniti, ako se osnuje zadrugarstvu solidan temelj.«³⁾

Kod Muslimana je obrnut slučaj. Muslimanska centralna banka d.d. u Sarajevu — kako je to već jedanput spomenu'o — govoreći o muslimanskom zemljoradničkom zadrugarstvu obrazlaže to ovim riječima: »Da naše djelovanje proširimo i na ostale dijelove Bosne i Hercegovine...«

Hrvatske su seljačke zadruge išle nekim srednjim putem. Njih je osnovala, vodila i finansirala banka, koja je u tu svrhu bila i osnovana.

Ovo povezivanje zemljoradničkih zadruga sa domaćim kapitalistima djelovalo je negativno na konačni razvoj naših zadruga, bez obzira i na sve dobivene kredite i pojačano osnivanje zadruga. Zavisnost od tuđeg kapitala lišila je zadruge dobrim dijelom one neophodno potrebne borbenosti za stvaranje dovoljnih vlastitih sredstava, a na drugoj strani, u tim je bankama sve više prevladavao usko shvaćeni duh kapitalizma nad široko shvaćenim duhom nacionalizma. Kroz nacionalnu borbu naroda Bosne i Hercegovine protiv okupatora došlo je dalje do sistematskog podčinjavanja zemljoradničkog zadrugarstva domaćem kapitalu i njegovim nosiocima. Ali i to podčinjavanje išlo je najprije po vjerskoj i nacionalnoj liniji, a zatim i po stranačkoj. Vodstvo nad srpskim zemljoradničkim zadrugama ostalo je u rukama političara okupljenih oko

³⁾ »Zemljoradničke zadruge«, Sarajevo 1906, na strani 115—116.

»Srpske riječi«, dok je grupa Petra Kočića oštro kritikovala nesposobnost tih ljudi, da srpsko zadrugarstvo povedu pravilnim putem. Kod Hrvata je »Hrvatska narodna zajednica«, kao nepolitička organizacija (osnovana 1907 godine sa zadatkom nacionalnog, gospodarskog i kulturnog organizovanja Hrvata-katolika u Bosni i Hercegovini) vodila brigu o hrvatskim seljačkim zadrugama. Kada su raspisani izbori za B. h. sabor, istupila je i »Hrvatska narodna zajednica« sa svojim kandidatima. Među njima je bio i Mihajlo Reba, stvarni osnivač i pretsjednik Hrvatske seljačke zadruge u Orašju. Reba je izgubio u borbi sa sarajevskim biskupom, koji je kandidovan na listi »Hrvatske katoličke udruge«.

Tako su i pojedini nacionalni zadrružni pokreti imali u svojim vlastitim redovima trzavice i borbe. Nije onda nikakvo čudo, ako ni između tih nacionalnih zadrružnih pokreta, srpskog i hrvatskog, nije bilo nikakve saradnje. Da se to sve vrlo nepovoljno odražavalo na razvoj zemljoradničkog zadrugarstva, to je bez svake sumnje.

Kako je, međutim, austrijska vlast gledala na takav razvoj događaja? Da li je ona učestvovala u tome razdvajanju i na koji način?

Do odgovora se može doći jedino, ako se austrijska politika u Bosni i Hercegovini posmatra u cjelini. Jer zemljoradničko zadrugarstvo kao socijalni pokret nije za nju bio od nekog naročitog interesa. Agrarno je pitanje bilo u tom pogledu daleko važnije, pa ga je ipak uspijevala nekako rastezati i odugovlačiti kojekakvim kompromisima. Zemljoradničko zadrugarstvo je za nju bilo samo utoliko važno, ako ono postane moćnim instrumentom nacionalnog pokreta. Zemljoradničko zadrugarstvo međutim, nije došlo do takvog razvoja. Bilo je pojedinih zadruga, pa i znatan broj među njima, koje su dale primjerne rezultate u svom radu. Ali, zadrružni pokret, u njegovoj cjelini, nije uspio da se afirmiše kao faktor sela, sa kojim bi se moralo — u svakom slučaju — računati. Za takav ishod su postojali objektivni i subjektivni razlozi, kako je to već objašnjeno. Ono, dakle, nije uspjelo postati — moćnim instrumentom nacionalnog pokreta.

Zbog toga je Austrija gledala na nacionalno zadrugarstvo kroz tadašnji Bos. herc. sabor i kroz pojedine političke i stranačke vođe i grupacije. Austriji je bilo dovoljno, da uspije razdvojiti te tadašnje narodne vođe, pa je tim rješavala i sve one »sporedne« probleme. A, u tome je uvijek uspijevala.

Kada se govori o austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini — o politici »u cjelini« — onda tu ne dolazi u kalkulaciju zadrugarstvo, nego uglavnom održavanje vlasti, eksploatacija prirodnog bogatstva cve zemlje i stvaranje sirovinске baze podizanjem poljoprivrede. A, kako je poznato, bosanska vlada je i ovu posljednju »brigu« preuzela na sebe.

Postavlja se također pitanje, kako je austrijska vlast gledala na ono cijepanje nacionalnog zadrugarstva na hrvatsko, srpsko i muslimansko. Njezinoj politici u Bosni i Hercegovini nije konveniralo, da se osnivaju posebne hrvatske, srpske i muslimanske zemljoradničke za-

druge. Austrija je više voljela, da su te zemljoradničke zadruge osnivane ne samo bez nacionalnog obilježja, nego i da su bile zajedničke zadruge i za Srbe i Hrvate i za muslimane. To dovodi do zaključka, da su se u tom slučaju podudarili interesi Austrije sa pravilno shvaćenim interesima naroda Bosne i Hercegovine u cjelini. Do takve neprirodne situacije, odnosno do takvog stava Austrije došlo je iz tri slijedeća razloga, koja su u uskoj neposrednoj vezi:

a) da bi se suzbilo nacionalno osvješćavanje naroda (»bosanska nacija«!),

b) da bi se izbjegavanjem upotrebe srpskog imena suzbile nacionalne težnje srpskog naroda prema susjednoj Srbiji i

c) da bi se otklonile nepotrebne trzavice, izazvane u samom narodu, jer bi mogle biti opasne za neophodno potreban mirni tok eksploatacije.

Ne znači to, da Austriji nisu uopće konvenirale trzavice i razdvajanja u narodu Bosne i Hercegovine. Naprotiv, sloga među narodima Bosne i Hercegovine bila joj je uvijek vrlo opasna, jer je bila svjesna, da bi se mogla lako okrenuti protiv same Austrije. Austrija je, međutim, znala, da se treba čuvati eventualnog pokreta iz samog naroda, dok su trzavice među »vođama« i političarima uvijek dobro dolazile. Štaviše, i ona ih je sama podgrijavała.

Kada je konačno Austrija dozvolila nacionalna obilježja zemljoradničkih zadruga i time priznala faktično stanje i raspoloženje naroda, ona je i dalje težila ujedinjavanju tog razdvojenog zadrugarstva, ali pod kontrolom i stvarnim vodstvom njezinog eksponenta — Zemaljske vlade u Sarajevu. Kako je poznato, u tom nije uspjela.

Nacionalno zemljoradničko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini nije nikada za vrijeme Austro-ugarske monarhije primalo ni uživalo bilo kakvu državnu materijalnu ili moralnu pomoć. To je i razumljivo, jer bi svako pomaganje nacionalnih zadruga značilo potkopavanje vladinih poljoprivrednih ustanova. Vjerojatno jedini izuzetak čini u izvjesnoj mjeri postupak prema Srpskoj zemljoradničkoj zadruzi u Štrpcima, čijim je članovima — posredstvom ove zadruge — vlada izlazila u susret u obilnom dodjeljivanju priplodne stoke (jačanje proizvodnje!). A to je ona činila prema ovoj zadruzi samo iz političkih razloga. Naime, zadruga Štrpci nalazila se upravo na tromedi Bosne, Turske i Srbije. Austrija je htjela tom svojom propagandom, da pokaže susjednim Srbima, preko granice, kako ona »pomaže« srpsko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini.

B) Postavljeni zadaci:

Zemljoradničke zadruge sa neograničenim jamstvom u svojoj osnovi su kreditne zadruge. Međutim, taj tip kreditnih zadruga treba razlikovati od čistih novčanih kreditnih ustanova, koje samo daju gotov novac na zajam, primaju uloge na štednju i ujedno se i same služe tuđim kreditom, ukoliko im nedostaju vlastita sredstva za potrebe članova ili drugih interesenata. Naprotiv, ove zemljoradničke zadruge

nastoje, da što manje posluju davanjem zajmova u gotovom novcu. Daleko veću prednost daju nabavama svega onoga što je zadrugarima potrebno u njihovom gospodarstvu i kućanstvu. To zadruge ustupaju zadrugarima za gotov novac ili na kredit. U obzir su najviše dolazili kao promet zadružnog poslovanja: poljoprivredne sprave, ljudska i stočna hrana, sjeme, razna druga sredstva za poljoprivrednu proizvodnju, kućne potrepštine i t. d.

Na taj način su poslovale i zemljoradničke (kreditne) zadruge sa ograničenim jamstvom.

U pravilima pojedinih zadruga bili su predviđeni i pojedinačno navedeni svi ti razni zadaci njihovog poslovanja. To je zavisilo od toga, tko je radio odnosni nacrt pravila — sami osnivači, bosanska vlada ili društvo »Prosvjeta«. Negdje su ti zadaci opširniji i mnogobrojniji, a negdje opet skromniji. Radi boljeg i konkretnijeg uvida u tadašnje zadatke i vrste poslovanja zemljoradničkih zadruga, potrebno je — služeći se pravilima — navesti te najvažnije zadatke, a to su:

Zadruga u Orašju: a) nabavljati i davati zadrugarima jevtine zajmove za gospodarstvene potrebe, b) primati od zadrugara i drugih novčane uloge na štednju, c) uzimati novac u zajam i d) pomagati uputom, po mogućnosti i novcem, da se na području zadruge osnivaju druge zadruge u razne privredne svrhe.

Zadruga u Brodci: a) nabavljati i davati zadrugarima jevtine zajmove u privredne svrhe, b) primati uloge na štednju i time širiti među zadrugarima svijest za štednju, c) tražiti od zadrugara uredan, vrijedan i pametan život, d) pomagati stvaranje raznih drugih privrednih udruženja na svom području.

Zadruga u Štrpcima: a) nabavljati i davati zadrugarima jevtine zajmove za privredne potrebe, b) primati od zadrugara i drugih lica novčane uloge na štednju i time buditi i širiti svijest za štednju, c) tražiti od zadrugara uredan, vrijedan i pametan život, d) pomagati savjetom, a po mogućnosti i novcem da se na području zadruge osnivaju i druga privredna udruženja.

Dok se ne osnuju druga privredna udruženja zadruga će:

e) nabavljati svojim zadrugarima sredstva za posebnu ili zajedničku upotrebu kao: poljoprivredne sprave, sjemenje, stoku i dr.,

f) nabavljati svojim zadrugarima sredstva za potrošnju kao: hranu, krmu, so, petroleum, zejtin i druge namirnice.

g) zajednički proizvoditi i prerađivati svoje proizvode i

h) zajednički prodavati svoje poljoprivredne proizvode i izrađevine.

Nacrt »Prosvjetinih« zadružnih pravila: a) davati članovima povoljne zajmove za njihove gospodarske potrebe, nabavljati im poljoprivredne sprave, sjemenje, i sve ostalo što je za unapređenje gospodarstva potrebno, te naročito nastojati, da ih uči i upućuje racionalnom radu i gospodarenju, kao i uopšte svemu što će služiti poboljšanju materijalnog stanja i unapređenja njihovog, te umnog i moralnog im razvitka;

b) biti im u svemu pri ruci i pomoći u poslovima zajedničke proizvodnje i zajedničke prerade, a isto tako i zajedničke prodaje poljoprivrednih proizvoda kao i raznih drugih produkata njihovog rada i truda;

c) u granicama svoje snage i sredstava kupovati zemlju i preprodavati je članovima, koji zemlju trebaju, te kupovati kmetovska selišta (čitluke) i tim načinom otkupljivati članove, koji su kmetovi;

d) primati novčane uloge na štednju od zadrugara i nezadrugara i tim buditi i širiti svijest za štednju uopšte;

e) tražiti od zadrugara uredan i pametan život;

f) pomagati da se u području njezinom osnivaju i druge raznovrsne i korisne privredne ustanove.

Zadruga u Šijama: a) nabavljati i davati svojim zadrugarima jevtin zajam za gospodarstvene potrebe, b) primati od zadrugara i od drugih osoba novčane uloge na štednju, c) uzimati novac u zajam, d) pomagati upućivanjem, po mogućnosti i novcem, da se u području zajednice osnivaju druge zadruge u razne privatne svrhe. Na primjer: zadruge, koje će nabavljati svojim zadrugarima sredstva za posebnu ili zajedničku svrhu, kao što su: poljoprivredne sprave, sjeme, stoku i t. d. zadruge, koje će zajednički proizvoditi poljoprivredne proizvode ili ih preradivati ili raditi (jedno i drugo; zadruge, koje će zajednički prodavati svoje poljoprivredne proizvode.

Na kraju su osnivači ove zadruge usvojili i to, da »zadruga može podizati svoje dućane zajedničke«.

Iz prednjeg se vidi, kako je zemljoradničkim zadrugama pruženo široko polje rada (kao nacrt pravila za zadrugu u Šijama upotrebljen je kasnije izrađeni nacrt pravila hrvatskih seljačkih zadruga sa neograničenim jamstvom). Nisu, međutim, sve zadruge radile po tako širokom programu, kako im je pravilima bilo predviđeno i omogućeno. Većina ih je poslovala kao kreditna ustanova odobravajući zajmove za nabavku ljudske i stočne hrane, stoke, sjemena, poljoprivrednih sprava, za podizanje gospodarskih zgrada, za kupovanje zemlje i otkup kmetova, za otolatu dugova bankama i privatnicima i t. d. Ipak se većina nabava vršila zajednički, t. j. zadruga bi nabavljala i dijelila zadrugarima uz gotov novac ili na kredit.

Vrlo zanimljiv je bio razvoj Prve muslimanske seljačke kase za zajmove i štednju u Šijama. O razvoju ove zadruge pisao je njezin predsjednik Suljo Kruško:

»Moja zadruga je osnovana 1911 godine sa 16 članova. Iako je svojevremeno imala preko 100 članova, danas se u njoj nalazi samo 41 član. Osnovana je u doba kad naš seljak nije ni sanjao o zadrugarstvu, preživljavala je teške časove, ali se ipak održala sve do danas. Ona je istovremeno prva zadruga koju su osnovali muslimani u Bosni i Hercegovini.

»Napomenuću odmah da kreditne zadruge, u većini slučajeva kod nas, umjesto da koriste, one štete. Seljak, lakomisleno zadužujući se, dođe u takav položaj, da ne može udovoljiti svojim obavezama, i zadruga već nije postigla ono, za čim je težila. Mnogo bi korisnije bile

proizvođačke zadruge. Moja zadruga, iako je nosila naziv »kreditna«, svojevremeno je bila i proizvođačka. Izrađivala je mliječne proizvode i dobila naročitu pohvalu na prvoj izložbi u Banjaluci. Osim mliječnih proizvoda, bavili smo se sijanjem i preradom konoplje. Za svoje užarske radove, na kojima su radili naročiti majstori, dobivali smo također i novac i pohvale. Tada je bio mnogo bolji materijalni i moralni uspjeh zadruge, nego onda kada se bavila samo davanjem kredita. Svi su zadrugari bili srećni i zadovoljni. Ali to nije dugo potrajalo. Opšti val krize nije poštedito ni moju zadrugu. Od tada, pa sve do danas, ona jedva životari«. ⁴⁾ (S. Kruško nije ovdje naveo, kada je koji od navedenih poslova radila zadruga u Šijama, pa ovaj izvadak iz njegova članka donosimo uglavnom zbog pogleda na značaj kreditnog i proizvođačkog zadrugarstva, primj. N. J.).

Interesantan je također slučaj sa Srpskom zemljoradničkom zadrugom u Gnjonici kod Odžaka, koja je još 1910 godine imala svoj vlastiti zadružni pčelinjak. To je prvi slučaj zadružnog pčelarenja na kolektivnoj osnovi kod nas uopće.

C) Postignuti rezultati:

Broj zadruga. Do konca 1907 godine bile su osnovane u svemu tri zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini (Orašje 1904 g. Nevesinje 1906 g. i Štrpci 1907 g.). Zatim nastaje izvjesna stanka, pa istom pod konac 1908 godine dolazi do brojnijeg osnivanja zemljoradničkih zadruga, i srpskih i hrvatskih. Međutim, zbog dugotrajne procedure oko odobravanja usvojenih pravila i samih zadruga, rad ovih novoosnovanih zadruga počinjao je mnogo kasnije. Tako je na pr. pod kraj 1908 godine osnovano 17 srpskih zemljoradničkih zadruga, ali nijedna nije u toj godini dobila odobrenje za rad. U toku 1909 osnovano je bilo još 48 novih srpskih zemljoradničkih zadruga, a svega ih je 5 (pet) dobilo u toj godini vladino odobrenje, i t. d. Slična je procedura bila i kod hrvatskih seljačkih zadruga.

Prema podacima Zemaljske vlade (Izveštaji o upravi BiH 1909 i 1910 god.) bilo je do konca 1909 osnovano ukupno 26 zemljoradničkih zadruga (od toga 21 sa neogr. i 5 sa ogr. jamstvom), a do konca juna 1910 godine 65 zadruga (od toga 53 sa neogr. i 12 sa ogr. jamstvom).

Ukupno je na dan 31-XII-1912 godine bilo 159 registrovanih srpskih i hrvatskih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini, a bile su ovako podijeljene po pojedinim okružjima:

	Banjaluka	Bihać	Tuzla	Travnik	Sarajevo	Mostar	Svega
a) srpske	31	8	35	1	7	16	98
b) hrvatske	5	6	10	14	7	19	61
Ukupno	36	14	45	15	14	35	159

⁴⁾ »Gajret«, glasnik Kulturno-prosvjetnog društva Gajreta, broj 1 za januar 1941 godine.

Do konca 1912 godine bile su osnovane i registrovane samo četiri muslimanske zemljoradničke zadruge (Šije u kotaru Tešanj, Fazlagića Kula u kotaru Gacko, zatim u Gacku i u selu Čurevu, kotar Foča).

Njemački kolonisti imali su do konca iste godine 5 registrovanih zemljoradničkih kreditnih zadruga, dok su doseljenici Ukrajinci registrovali jednu svoju zemljoradničku kreditnu zadrugu (Prnjavor).

Prema tome je koncem 1912 godine bilo u Bosni i Hercegovini ukupno registrovano 169 zemljoradničkih kreditnih zadruga. Osnovano ih je bilo znatno više, ali su čekale na odobrenje rada i registraciju.

U daljem osnivanju zemljoradničkih zadruga najveći je uspjeh postiglo srpsko zemljoradničko zadrugarstvo. Koncem 1913 godine bilo je u članstvu Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu 113 zadruga. Broj hrvatskih seljačkih zadruga porastao je samo na 64 zadruge, njemačkih na 10, dok kod muslimana, kao ni kod ostalog zemljoradničkog stanovništva, nije bilo osnivanja novih zadruga. Prema tome je koncem 1913 godine bilo u Bosni i Hercegovini ukupno 192 zemljoradničke kreditne zadruge.

Uzimajući kao osnov brojno stanje poljoprivrednih domaćinstava prema popisu od oktobra 1910 godine (koje se nije moglo znatnije izmijeniti do pred Prvi svjetski rat) proizlazi, da je jedna zemljoradnička kreditna zadruga dolazila prosječno: kod Hrvata na 823, kod Srba na 995 a kod muslimana na 24.102 seoska poljoprivredna domaćinstva, ili — uzimajući sve ukupno — jedna zadruga prosječno na 1.362 poljoprivredna domaćinstva, koja se bave isključivo poljoprivredom.

Do osjetnog zastoja u osnivanju novih zadruga dolazilo je, međutim, i po naročitom zaključku, koji je donio Savez srpskih zemljoradničkih zadruga za srpske zemljoradničke, a Hrvatska zadružna banka za hrvatske seljačke zadruge. I jedni i drugi su opazili, da naglo osnivanje zadruga ide bezuvjetno na štetu njihova kvaliteta. Zbog toga je odlučeno, da se najprije srede one već osnovane zadruge pa istom onda ide dalje na osnivanje novih. Tako je ne samo suzbijana inicijativa, koja je dolazila sa sela, nego su tjerane u likvidaciju sve one loše zadruge. Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, kada je utvrdio da su se njegove zadruge članice u bijeljinskom kotaru počele upuštati u razne spekulativne poslove, odjedanput je (1911' o.) u tome kotaru likvidirao deset zadruga, a u sedam zadruga koje je ministarstvo potvrdilo, dalje osnivanje prekinuo.

Upada u oči da je kod muslimana bilo najmanje interesovanja za zemljoradničke zadruge, Često se čulo i pisalo, da su tome glavni razlog izvjesni vjerski momenti (»haram« — grijeh je davati novac na kamate). Međutim glavni razlog će biti u tome:

a) Što su muslimani imali po selima vrlo malo muslimanske inteligencije. Dok su kod Srba i Hrvata najznačajniju ulogu pri osnivanju zadruga odigrali učitelji i svećenici, kod muslimana toga nije bilo. Učitelji muslimani najradije su sužili po gradovima, jer su najvećim dijelom bili sinovi gradskih roditelja. Muslimanski vjeroučitelji po selima

nisu opet bili intelektualno dorasli, da nešto učine u pogledu zadrugarstva, i

b) Ostali muslimani, koji su mogli i trebali pokrenuti muslimanske seljake na udruživanje putem zemljoradničkih zadruga pokazivali su daleko više interesa za bankarstvo i gradske zadruge sa ograničenim jamstvom, nego za zemljoradničko zadrugarstvo.

Broj zadrugara. Koncem 1912 godine bilo je učlanjeno u 75 srpskih zemljoradničkih zadruga 2.553 zadrugara (za ostale 23 zadruge manjkaju podaci). Dopunjujući ove manjkajuće podatke odnosnim podacima iz 1913 godine, proizlazi da je u članstvu svih 98 srpskih zemljoradničkih zadruga bilo koncem 1912 godine ukupno 3.203 zadrugara ili prosječno 33 zadrugara na jednu zadrugu. U odnosu na ukupan broj srpskih poljoprivrednih domaćinstava u Bosni i Hercegovini (112.511 u oktobru 1910 godine) proizlazi, da je u tim zadrugama bilo organizovano nešto ispod 3% domaćinstava.

U 61 hrvatskoj seljačkoj zadruzi bilo je koncem 1912 godine učlanjeno 7.879 zadrugara, što znači prosječno 129 članova na jednu zadrugu ili 15% poljoprivrednih domaćinstava.

Po broju članova bilo je zadruga sa najmanje 11 i najviše 670 članova (stanje koncem 1912). Među srpskim zemljoradničkim zadrugama bile su dvije (Smoluća i Brvnik) sa po 11 članova, dok je zadruga u Štrpcima kao najjača brojila 102 člana. Od hrvatskih seljačkih zadruga bila je najmanja u Vedrom Polju kod Bihaća sa 13, a najveća u Vitići (kotar Ljubuški) sa 670 članova.

Socijalni sastav članstva u zadrugama (u 75 srpskih i 61 hrvatskoj) bio je koncem 1912 godine ovaj:

	Težaci	Zanatlije	Trgovci	Službenici	Učitelji	Svećenici	Svega
srpske	2.409	14	54	14	15	47	2.553
hrvatske	7.656	78	41	12	30	62	7.879
Ukupno	10.065	92	95	26	45	109	10.432
%	96,48%	0,88%	0,91%	0,25%	0,43%	1,05%	100,00%

U članstvu svih 169 zemljoradničkih kreditnih zadruga u Bosni i Hercegovini bilo je koncem 1912 godine približno 11.500 zadrugara ili prosječno 68 članova na jednu zadrugu, odnosno samo nešto više od 4% (4,3%) od ukupnog broja svih seoskih poljoprivrednih domaćinstava u Bosni i Hercegovini (263.713 u oktobru 1910 g.).⁵⁾

Posljednji podaci o broju i članstvu srpskih zemljoradničkih zadruga iz vremena Austro-ugarske monarhije pokazuju slijedeće stanje:

a) 31-XII-1913: 113 zadruga sa 3.590 članova.

⁵⁾ Podaci za srpske zemljoradničke zadruge uzeti su iz originalnih zbirnih izvještaja, koji se nalaze u Zadrudnom arhivu Glavnog zadrudnog saveza NR BiH, a za hrvatske seljačke zadruge iz izvještaja objavljenog u »Sarajevskom listu« broj 192 i 193 od 11. i 12. septembra 1913 godine.

- b) 30-VI-1914:128 zadruga sa 4.100 članova, i poslije sloma Austrije:
c) 31-XII-1918:107 zadruga sa 3.004 člana.⁶⁾

Posljednje podatke o broju i članstvu hrvatskih seljačkih zadruga objavila je koncem 1918 g. Hrvatska poljodjelska banka d. d. u Zagrebu u »Zadugaru«, kalendaru hrvatskih seljačkih zadruga za 1919 godinu. Prema tim statističkim podacima bilo je u Bosni i Hercegovini koncem rata svega 64 hrv. seljačke zadruge. U 63 (od ukupno 64) zadruge bilo je učlanjeno 9.853 zadrugara. Vjerojatno se ovdje radi o podacima iz raznih vremenskih razdoblja u toku rata, kako su se mogli dobiti od pojedine zadruge.

Vlastita i tuđa sredstva. Pregled razvoja zemljoradničkih zadruga u pogledu njihovih vlastitih sredstava po pojedinim godinama nije moguće dati, s obzirom da se ne može doći do potrebnih podataka iz onih prvih godina njihovog poslovanja. Najpotpuniji su podaci za 1912 godinu, iako i te godine samo za 129 srpskih i hrvatskih zemljoradničkih zadruga (od ukupnog broja 159). Isto tako ni za deset drugih zemljoradničkih kreditnih zadruga (muslimanske, njemačke i jedne ukrajinske) nema podataka, koje zadruge međutim, u to doba nisu ni predstavljale neku zadružnu snagu, jer su se istom počele osnivati. Detaljan pregled vlastitih i tuđih sredstava za navedenih 129 zadruga prikazan je u priloženim dvjema tabelama: Vlastita i tuđa sredstva zemljoradničkih zadruga na dan 31-XII-1912 g. (uplaćeni udjeli, rezervni fond i ulozi na štednju).⁷⁾

Iz navedenih se tabela vidi da je 129 zadruga (srpskih i hrvatskih) raspolagalo koncem 1912 godine sa ukupno 1.087.792,07 kruna vlastitih (45,70%) i 1.293.261,60 kruna tuđih (54,30%) sredstava ili svega sa 2.381.053,67 kruna novčanih sredstava (100%).

Koliko je koncem 1912 godine opadalo vlastitih sredstava prosječno na jednog zadrugara u 129 zadruga, pokazuje ovaj pregled:

	Uplaćeni udjeli	Rezervni fond	Ulozi na štednju	Sve ga
a) u 75 srpskih zadruga	12,45	3,85	43,64	59,94
b) u 54 hrvatske zadruge	21,94	6,62	105,16	133,72
U 129 zadruga	19,40	5,88	88,70	113,98 ⁸⁾

⁶⁾ Podaci pod a) i c) su iz originalnih zbirnih izvještaja Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, a oni pod b) iz »Srpskog zadrugara«, broj 1 od 1 jula 1923 godine.

⁷⁾ Tabela je obrađena na temelju podataka iz originalnih zbirnih izvještaja za srpske zadruge i iz izvještaja za hrvatske zadruge, objavljenog u »Sarajevskom listu« br. 192 i 193 od 11. i 12. septembra 1913 godine.

⁸⁾ Pri obračunavanju novčanih iznosa po jednom zadrugaru (uplaćeni udjeli, rezervni fond i ulozi na štednju) za 54 hrv. selj. zadruge uzeto je, da imaju približno 6.990 članova, t. j. prosječno 129 članova na jednu zadrugu. Tako je to učinjeno, jer uz zaključne račune za tih 54 zadruge nema podataka o broju njihovih članova (ukupno u članstvu 61 hrv. selj. zadruge bilo je koncem 1912 godine 7.879 zadrugara). Prema tome ova primjedba vrijedi i za prosječni iznos vlastitih (133,72 kruna) i tuđih (128,29 kruna) sredstava. To onda utiče i na prosjek »ukupno« kod vlastitih (113,98 kruna) i kod tuđih (135,52 kruna) sredstava za svih 129 srpskih i hrvatskih zadruga.

Vlastita sredstva zemljoradničkih zadruga na dan 31. XII. 1912 (vrijednost u krunama)

Zemljoradničke zadruga	Broj zadruga		Uplaćeni udjeli		Rezervni fond		Ulozi na štednju		Prosječno		
	Ukupno	koje su dale podatke	Ukupno	prosječno na jednu zadrugu	Ukupno	prosječno na jednu zadrugu	Ukupno	prosječno na jednu zadrugu	Svega	na jednu zadrugu	na jednog zadrugara
srpske	98	75	31.733,51	423,71	9.840,60	131,20	111.417,32	1.485,56	153.036,43	2.040,48	59,94
hrvatske	61	54	153.376,—	2.840,29	46.302,93	857,46	135.076,71	13.612,53	934.755,64	17.310,28	133,72
Ukupno	159	129	185.154,51	1.435,30	56.143,53	435,22	£46.494,03	6.561,96	1.087.792,07	8.432,49	113,98

Tuda sredstva zemljoradničkih zadruga na dan 31. XII. 1912 (vrijednost u krunama)

Zemljorad. zadruga	Broj zadruga		Tuda sredstva		Prosječno	
	Ukupno	koje su dale podatke	(bankovni kredit)		na jednu zadrugu	na jednog zadrugara
srpske	98	75	396.497,02		5.286,62	155,30
hrvatske	61	54	896.764,58		16.606,75	128,29
Ukupno	159	129	1.293.261,60		10.025,28	135,52

Upoređujući srpske i hrvatske zemljoradničke zadruge, upada u oči veća ekonomska snaga hrvatskih seljačkih zadruga. To je bezuvjetno odraz načina rukovođenja zadrugama iz njihovih centrala u Sarajevu. Hrvatskim je seljačkim zadrugama rukovodila i njihovu reviziju vršila Hrvatska zadružna banka d. d. u Sarajevu putem svojih stručnih bankovnih činovnika, a srpske su zadruge stajale pod rukovodstvom i revizijom zadružnog saveza. Banka je — već po svome značaju i duhu — polagala daleko više na prikupljanje vlastitih zadružnih sredstava kod samih zadruga, nego je to slučaj kod Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, odnosno prije toga, kod društva »Prosvjeta«. Banki je bilo mnogo stalo, da se zadruge finansijski osamostaljuju, jer ni sama banka nije imala mnogo sredstava za njihovo finansiranje. Osim toga, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga išao je — u duhu Rajfajzenovog načela — za osnivanjem većeg broja malih zadruga. A ove male zadruge vrlo često ostaju nesposobne da materijalno ojačaju i postanu odlučujući privredni faktor u sebi. To je naročito slučaj, kada takva mala zadruga ne može doći do povojnog kredita. Kako je onih 75 srpskih zemljoradničkih zadruga izgledalo po broju članova koncem 1912 godine pokazuje ovaj pregled: 15 zadruga sa po 10—20 članova, 23 zadruge sa 21—30 članova, 16 zadruga sa 31—40 članova, 10 zadruga sa 41—50 članova, 9 zadruga sa 51—75 članova, jedna zadruga (Čapljina) sa 81 članom i jedna (Štrpci) sa 102 člana. Za hrvatske seljačke zadruge nema tih detaljnih podataka za 1912 godinu. Ali njihov prosjek je bio 129 članova u jednoj zadrugi.

Stanje vlastitih i tuđih sredstava srpskih zemljoradničkih zadruga bilo je u dva kasnija vremenska razdoblja slijedeće:

Koncem godine	Uplaćeni udjeli	Rezervni fond	Ulozi na štednju	Ukupno vlastita sredstva	Tuđa sredstva
1913	42.717,32	16.992,03	196.281,68	255.991,03	547.414,57
1918	31.042.—	28.554,39	330.477,41	390.073,80	292.702,25 ⁹⁾

Na jednu zadrugu i na jednog zadrugara otpadalo je prosječno vlastitih i tuđih sredstava:

Koncem godine	Vlastita sredstva		Tuđa sredstva		Ukupno vlastita i tuđa sredstva	
	na jednu zadrugu	na jednog zadrugara	na jednu zadrugu	na jednog zadrugara	na jednu zadrugu	na jednog zadrugara
1913	2.265,41	71,31	4.844,37	152,48	7.109,78	223,79
1918	3.645,55	129,85	2.735,53	97,43	6.381,08	227,28

Koncem 1913 godine najvećim vlastitim sredstvima raspolagala je zadruga u Štrpcima: uplaćeni udjeli 8.411,32 kruna, rezervni fond

⁹⁾ Podaci iz zbirnih zaključnih računa za 1913 i 1918 godinu, koji se nalaze u Zadružnom arhivu Glavnog zadružnog saveza NR BiH.

1.301,25 kruna i uloži na štednju 10.350,13 kruna ili ukupno sa 20.062,70 kruna, odnosno 200,70 kruna prosječno po jednom članu zadruge (ukupno 103 člana). Istovremeno se zadruga služila sa 22.764.— kruna tuđih sredstava (dug Savezu).

Među najbolje srpske zemljoradničke zadruge u pogledu vlastitih sredstava (stanje koncem 1913 g.), a naročito uloga na štednju, spadala je zadruga u Knežini (tada kotar Vlasenica), koja je na svoja 54 člana raspolagala sa ukupno 15.571,99 kruna vlastitih sredstava (udjeli 540.—, rezervni fond 994,66 i uloži na štednju 14.037,33 kruna). Prosječno je na jednog člana zadruge otpadalo 288,37 kruna vlastitih zadružnih sredstava. Tuđa sredstva (dug Savezu) iznosila su samo 1.253.— krune.

Srpska zemljoradnička zadruga u Boljaniću (kotar Gračanica) radila je samo sa svojim vlastitim sredstvima. Na 35 članova njezina su vlastita sredstva iznosila ukupno 11.176,92 kruna (udjeli 319.—, rezervni fond 190,12 i uloži na štednju 9.753,41 kruna). Prema tome su vlastita sredstva iznosila prosječno po 319,05 kruna na jednog člana zadruge.

U pogledu uloga na štednju vrijedno je spomenuti, da su kod srpskih zemljoradničkih zadruga postojale tri vrste štednje: obični uloži na štednju, stalna štednja i sitna štednja. Kod 40 zadruga koncem 1911 godine bilo je ukupno stanje stih vrsta štednje 79.484,16 kruna, što znači prosječno oko 2.000.— kruna na jednu zadrugu. U odnosnom izvještaju se kaže, da su to »mahom sitni uloži, uštede i koje su dali 302 zadrugara, 273 nezadrugara i 962 djece, mahom školske«.

Koncem 1913 godine bilo je deset zadruga koje su pojedinačno dugovale Savezu više od 10.000.— kruna. Njihov ukupan dug iznosio je 167.748,31 kruna ili prosječno po jednom zadrugaru 351,67 kruna, t. j. na njihovih 477 članova. Najveće dugovanje imala je zadruga Gornji Žabar (tada kotar Gradačac) u iznosu od 27.404.— krune ili prosječno po jednom članu 721,15 kruna (svega 38 članova).

Od ukupnog broja zadruga (113) šest ih se nije služilo Savezovim kreditom, odnosno tuđim sredstvima.

Slični detaljni podaci za hrvatske seljačke zadruge iz kasnijeg doba Austro-Ugarske Monarhije nisu sačuvani. Posljednji raspoloživi podaci odnose se na vlastita zadružna sredstva iz 1917 godine. Prema tim podacima vlastita sredstva su iznosila kod 63 (od ukupno 64) hrvatske seljačke zadruge 3.421.281,90 kruna, a sastojale su se iz: uplaćenih udjela 152.397,81 kruna, rezervnih fondova 289.479,92 kruna i uloga na štednju 2.979.404,17 kruna.¹⁰⁾

Na jednu zadrugu otpadalo je prosječno 54.306,06 kruna vlastitih sredstava i to: u uplaćenim udjelima 2.419,01 kruna, u rezervnom fondu 4.594,92 kruna i u ulozima na štednju 47.292,13 kruna.

Na pojedinog zadrugara iznosio je taj prosjek 347,23 kruna vlastitih zadružnih sredstava (u udjelima 15,47 kruna, u rezervnom fondu 29,37 i u ulozima na štednju 302,39 kruna).

¹⁰⁾ »Zadrugar« kalendar hrv. selj. zadruga za 1919 godinu, izdala Hrv. poljodjelska banka d. d. Zagreb, 1918 godine.

Zajmovi zadrugarima i njihova upotreba. U godini 1912 odobreno je članovima kod 75 srpskih zemljoradničkih zadruga ukupno 401.402,32 kruna na ime zajmova. Svrha tih zajmova i ukupno odobreni iznosi su bili: za kupovinu zemlje 90.679.— kruna, za nabavku stoke 79.478.—, za ljudsku hranu i sjeme 74.463,14, za otplatu starih dugova 56.152 36, za građevne svrhe 38.307,45, za poljoprivredne sprave i alat 17.239,77, za plaćanje poreza i pristojbe 9.609,15, za stočnu hranu 9.298 81, za kućne potrebe 7.081,12, za trgovinu 5.680.—, za obradu zemlje 5.584.—, za zakup zemlje 4.086.—, za putne troškove 2.640.—, za sumpor i plavi kamen 933.52 i za liječenje 170.— kruna.

Ukupno je bilo podijeljno 2.417 zajmova u toku 1912 godin: do 50.— kruna 571 zajam, od 50—100 kruna 650 zajmova, od 100—200 kruna 771, od 200—300 kruna 202, od 300—400 kruna 98, od 400—500 kruna 58, od 500—1.000 kruna 53 zajma, a ostalih 14 zajmova preko toga iznosa.¹¹⁾

Koliko su hrvatske seljačke zadruge odobrile zajmova u toku 1912 godine, nije navedeno u njihovom zbirnom izvještaju. Vidi se međutim, da su u toku te godine zadrugari položili na račun otplate zajmova ukupno 328.106,23 kruna te da je njihovo dugovanje na koncu godine iznosilo 1.525.443,98 kruna. Zadrugara-dužnika je bilo ukupno 6.102 t. j. 77,3% od ukupnog broja članova (7.879). Od odobrenih zajmova bilo je 1.970 do 100 kruna, 2.158 od 100—200 kruna, 867 od 200—300 kruna, 510 od 300—400 kruna, 464 od 400—600 kruna, a onaj manji ostatak čine zajmovi preko 600 kruna. Zajmovi su davani pretežno u gospodarske svrhe, a djelimično i za nabavku ljudske hrane i kućnih potrepština.¹²⁾

Novčani promet. U 1912 godini iznosio je novčani promet kod 75 (od ukupno 98) srpskih zemljoradničkih zadruga 1.041.213,01 kruna, a kod 54 (od ukupno 61) hrvatskih seljačkih zadruga 3.517.218,93 kruna.

Poslovni rezultati. Od 75 srpskih zemljoradničkih zadruga završilo je poslovanje u 1912 godini 13 zadruga sa poslovnim gubitkom u ukupnom iznosu od 1.094,22 kruna a 62 zadruge sa ukupnim dobitkom od 6.893,44 kruna. Za hrvatske seljačke zadruge manjkaju ovi podaci.

Imovinske prilike i zaduženost zadrugara. Prema statističkim podacima, koje su dale hrvatske seljačke zadruge koncem 1912 godine, članovi ovih zadruga (61 zadruga) posjedovali su ukupno 27.574,9 ha slobodnog zemljišta, t. j. prosječno 3,5 ha po jednom članu zadruge. Računajući po tadašnjoj prosječnoj cijeni od 155.— kruna za jedan hektar, proizilazi da je ukupna vrijednost zemljišta u vlasništvu zadrugara bila oko 4.300.000.— kruna ili 540 kruna prosječno po jednom članu zadruge. Vrijednost zgrada i stoke u vlasništvu zadrugara procijenjena je tada na ukupno 1.575.000.— kruna. t. j. prosječno po 200.— kruna po jednom zadrugaru. Prema tome je ukupna imovina svih 7.897 članova hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini predstavljala vrijed-

¹¹⁾ Zbirni izvještaj sa srpske zemljoradničke zadruge za 1912 godinu u Zadružnom arhivu Glavnog zadružnog saveza NR BiH.

¹²⁾ Izvještaj za 1912 godinu, objavljen u »Sarajevskom listu« broj 192 i 193 od 11. i 12. septembra 1913.

nost od približno 5,875.000.— kruna ili prosječno 740.— kruna po jednom zadrugaru, odnosno učlanjenom domaćinstvu.¹³⁾

Na gornju imovinu dolazilo je koncem iste godine 896.764,58 kruna bankovnog duga putem samih zadruga, t. j. opterećenje od preko 15% sa tuđim kapitalom. Međutim ukupno dugovanje zadrugara kod 54 zadruge (od 61, koliko ih je svega bilo) iznosilo je koncem 1912 godine 1,525.443,98 kruna (dugovanje iz navedenih tuđih i onih vlastitih zadružnih sredstava). Ako se to dugovanje razmjerno poveća za sedam zadruga, koje nisu dostavile zaključne račune, dobiće se ukupno dugovanje u iznosu od približno 1,700.000.— kruna ili opterećenje od 28,9% vrijednosti imanja svih zadrugara. Razumljivo, osim toga zadrugari su svakako dugovali i na drugim stranama, a ne samo u svojoj zadruzi. Iz ovog se jasno vidi, kako je nesretan put — uz sve ono, što je bilo i pozitivno — izabralo zemljoradničko zadrugarstvo Bosne i Hercegovine, kada je svu snagu usmjerilo na zemljoradničke kreditne zadruge.

Imovinske prilike članova srpskih zemljoradničkih zadruga bile su daleko bolje. Prema statističkim podacima Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga za 50 zadruga i njihovih 1.627 članova koncem 1911 godine, njihova su imanja pretstavljala ukupnu vrijednost od 10,385.754.— kruna, t. j. prosječno 6.383.— krune po jednom zadrugaru, odnosno domaćinstvu.¹⁴⁾ Srpske zadruge osnivane su pretežnim dijelom u bogatijim krajevima. Među članovima bilo je mnogo vrlo imućnih seljaka. Za te bogate seljake veli se u jednom izvještaju Saveza: »Njihov je imetak do sad dosta vrijedio za zadruge pri otvaranju kredita kod banaka. Svojim ugledom i položajem u našem primitivnom društvu oni će i na dalje ostati važan faktor u zadrugarstvu, samo treba strogo paziti, da se socijalni zadatak zadruge njihovim članstvom ni ukoliko ne okrnji.«¹⁵⁾

D) Zemljoradničke proizvođačke zadruge:

Jedini zadružni oblik, koji je okupatorska vlast nasvojila da u izvjesnoj mjeri organizuje u Bosni i Hercegovini, bile su proizvođačko-prerađivačke zadruge. Vlast je, name, smatrala da se putem toga zadružnog oblika može uspješno podići poljoprivredna proizvodnja, za koju je austrijsko tržište pokazivalo naročit interes. Zbog toga je bosanska vlada izradila nacrt uzornih pravila za mljekarske i vinogradarske zadruge. Interesenti su ih mogli dobiti kod nadležnih kotarskih ureda ili izravno od Zemaljske vlade. Prvi nacrt bio je izrađen još 1905 godine za vinogradarske zadruge. Međutim do osnivanja tih zadruga nije tada došlo.

¹³⁾ »Sarajevski list« broj 192 i 193 od 11. i 12. septembra 1913.

¹⁴⁾ »Spomenica o proslavi desetogodišnjice Prosvjete 1902—1912«, Sarajevo 1912 (Nije, međutim, objašnjeno, kako je vršena ova procjena, jer izgleda previsoka prema procjeni kod hrvatskih seljačkih zadruga. Tako velika razlika ipak ne može biti).

¹⁵⁾ »Spomenica o proslavi desetogodišnjice Prosvjete 1902—1912«, Sarajevo 1912.

Prva proizvođačko-prerađivačka zadruga osnovana je 1908 godine u Mostaru pod imenom »Prva hercegovačka vinarska zadruga, z.s.o.j. u Mostaru«. Ona je nastala pretvaranjem Vinogradarskog društva u zadrugu.

Godine 1909 vlada je pokušala osnovati vinogradarsku zadrugu u Mahovljanima kod Banjaluke, za tamošnje talijanske koloniste, ali nije uspjela.

Bosanska se vlada mnogo bavila organizovanjem vinogradara u vinogradarske zadruge. Godine 1912 ona je poslala jednog svog najboljeg stručnjaka u Mađarsku, da tamo proučava problem vinogradarskih zadruga. Njegov izvještaj nije bio povoljan. Kada se vratio u Sarajevo, on je izvijestio, šta je sve tamo vidio:

»Doznao sam, da uz vrlo male iznimke gotovo sve zadruge u Ugarskoj imaju da se bore sa više ili manje poteškoća. Glavni razlog leži u tome, što ne znaju trgovački rukovati. Drugi je razlog, to, što članovi, koji su obično imućniji težaci, gledaju svrhu zadruge jedino u tome da što bolje prodaju svoja, često slaba vina. Uslijed toga se u Ugarskoj mnogo takvih zadruga pretvorilo u dionička društva, koja gotovo bez iznimke dobro rade«.

Taj vladin stručnjak zatim spominje jednu veću vinogradarsku zadrugu u blizini Budimpešte u najplodnijem vinarskom kraju. Za ovu zadrugu kaže, da se »u početku bila zaista kao zadruga osnovala, ali nije mogla napredovati. Prije nekoliko godina pretvorila se ta zadruga u dioničko društvo, ali je ipak zadržala naslov zadruge. Sada pak radi vrlo dobro; ima filijalu u Beču i pripravlja jednu u Berlinu«.¹⁶⁾

Poslije toga je vlada odustala od osnivanja ovakvih zadruga i prepuštala akciju vinogradarskim i vinarskim dioničkim društvima, privatnim vinarima i vinogradarima, bankama i t. d.

Do osnivanja mljekarskih zadruga došlo je nešto kasnije. Razlog tome je, što je vlada u prvo vrijeme osnivala svoje mljekarske »udruge«, koje nisu imale nikakve pravne forme. Istom 1912 godine vladina Poljoprivredna kotarska zadruga u Kladnju osniva u istom mjestu »Mljekarsku zadrugu« na osnovu pravila izrađenih od Zemaljske vlade. Zadatak joj je bio, da na zajednički način prerađuje mlijeko, da podiže stočarstvo i da radi na unapređenju sjetve stočnog bilja. Istovremeno se osniva i u Potočanima (Livno) Mljekarska zadruga sa ograničenim jamstvom. Godine 1913 osnovana je u Visokom »Prva mljekarska zadruga s. o. j.«, a još jedna u Donjem Vakufu. Njemački kolonisti imali su dvije svoje mljekarske zadruge, jednu u Čelincu kod Banjaluke (osnovana 1913). a drugu u Glogovcu, kotar Prnjavor (osnovana 1914).

Kako se vidi, bio je vrlo mali broj zemljoradničkih proizvođačko-prerađivačkih zadruga. Koncem 1913 bilo ih je svega 5 u Bosni i Hercegovini.

¹⁶⁾ A. Havelka u »B.H. Težaku«, br. 1 od 1-I-1913, str. 20.

ZADRUŽNA ŠTAMPA U BOSNI I HERCEGOVINI

Za vrijeme Austro-ugarske monarhije nije u Bosni i Hercegovini izlazio nijedan zadružni list. Pojedina zadružna pitanja tretirana su, od vremena do vremena, kroz razne političke i privredne novine i časopise, kao i godišnje kalendare pojedinih kulturno-prosvjetnih društva.

Jedinu knjigu o zadrugarstvu izdao je 1906 g. Šćepan Grdić (pseudonim »Slavljanski«) pod naslovom »Zemljoradničke zadruge«. To je stvarno zbirka njegovih članaka o zemljoradničkom zadrugarstvu, koje je napisao i prije toga objavio u sarajevskoj »Srpskoj riječi«, listu za politiku, prosvjetu i privredu. U knjizi je ujedno objavljen i nacrt pravila za srpske zemljoradničke zadruge sa neograničenim jamčenjem.

Hrvatska zadružna banka za Bosnu i Hercegovinu d. d. u Sarajevu, izdala je knjižicu pod naslovom »Uputa kako se osnivaju i Poslovník za hrvatske seljačke zadruge koje stoje u poslovnoj svezi s Hrvatskom zadružnom bankom u Sarajevu«, štampano u Mostaru 1911 g.

Osim toga izašla su u ovom vremenskom periodu i tri zadružna kalendara, sva tri namijenjena srpskim zemljoradničkim zadrugama i to:

1. »Zemljoradnička zadruga«, kalendar za 1911 g. Izdao Milorad Milunić, privredni činovnik »Prosvjete«, Sarajevo 1910 g.,

2. »Srpski zadrugar«, kalendar za prestupnu godinu 1912. Uredio i izdao Jovan Simić, sveštenik, Busovača (kod Travnika primj. N. J.) 1911 godine i

3. »Srpski zadrugar«, kalendar za prostu godinu 1914. Uredio i izdao Jovan Simić, srpski sveštenik, Busovača, 1913 godine.

D O D A T A K

UČESNICI U SABORSKOJ DEBATI O ZEMLJORADNIČKOM ZADRUGARSTVU

A) Narodni poslanici:

1. **Gavro Gašić**, srp.-prav. sveštenik u Sarajevu, izabran na listi »Srpske narodne organizacije« za sela kotara (sreza), Foča, Čajniče, Rogatica i Višegrad (III. kurija — seljaci srp.-prav. vjere).
2. **Đuro Džamonja**, knjižar i novinar u Mostaru, izabran na listi »Hrvatske narodne zajednice« za sela srezova Mostar, Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje i Ljubinje (III. kurija — seljaci katoličke vjere).
4. **Kosta Đebić-Marušić**, viši bankovni činovnik u Sarajevu, izabran na listi »Hrvatske narodne zajednice« za gradove Travnik, Bugojno, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Glamoč, Jajce, Livno, Prozor, Varcar Vakuf (Mrkonjić Grad), Županjac (Duvno), Zenica i Žepče (II. kurija — gradsko stanovništvo katoličke vjere).
4. **Kesča Božić**, srp.-prav. sveštenik u Travniku, izabran na listi »Srpske narodne organizacije« za sela srezova Travnik, Bugojno, Jajce, Zenica, Žepče i Prozor (III. kurija — seljaci srp.-prav. vjere).
5. **Dr. Viktor Jankijević**, advokat u Tuzli, izabran na listi »Hrvatske narodne zajednice« u I. kuriji (I) 2 izborni razred — jači oporezovnici-bogataši i inteligencija katoličke vjere u cijeloj BiH).

Dr. Jankijević je prvi put, na izborima u maju 1910 godine bio izabran na listi »Hrvatske katoličke udruge«, ali je odmah u augustu iste godine položio svoj mandat, jer se nije slagao sa političkim stavom »Hrvatske katoličke udruge« u Bosanskom saboru, pa je pristupio »Hrvatskoj narodnoj zajednici«. Prigodom polaganja poslaničkog mandata dr. Jankijević je, među ostalim izjavio da on nije ni Srbin ni Hrvat, ali da je Slaven (ciljajući tu na potrebu sloge Srba, Hrvata i muslimana u Bosanskom saboru). Na naknadno raspisanim izborima za njegov mandat, 3. septembra iste godine, dr. Jankijević je kandidovan na listi »Hrvatske narodne zajednice« i bio izabran. Porijeklom je bio Poljak (Jankiewicz).

6. **Šćepan Grdić**, profesor u Tuzli, izabran na listi »Srpske narodne organizacije« za sela sreza Bijeljina (III. kurija — seljaci srp.-prav. vjere).
7. **Dušan Kecmanović**, srp.-prav. sveštenik u Banjaluci, izabran na naknadnim izborima, održanim 31 marta 1913 godine, kao vanstranački

sporazumni kandidat za sela srezova Prijedor i Bos. Novi (III. kurija — seljaci srp.-prav. vjere).

8. **Mirko pl. Đurkovački**, veleposjednik u Bos. Gradiški, izabran na listi »Hrvatske narodne zajednice« za sela srezova Banjaluka, Derventa, Bos. Dubica, Bos. Gradiška, Bos. Novi, Kotor Varoš, Prijedor, Prnjavor, Tešanj, Bihać, Cazin, Ključ, Bos. Krupa, Bos. Petrovac i Sanski Most (III. kurija — seljaci katoličke vjere).
9. **Dr. Nikola Stojanović**, adv. pripravnik u Mostaru, izabran na listi »Srpske narodne organizacije« za sela srezova Bos. Gradiška i Bos. Dubica (III. kurija — seljaci srp.-prav. vjere).

B) Pretstavnici Zemaljske vlade:

1. **Jakov vitez Mikuli**, odjelni pretstojnik (načelnik odjeljenja) za privredu. Rođen je 1852 godine u austrijskoj zakarpatskoj pokrajini Bukovini, u bogatoj veleposjedničkoj obitelji. Pravni fakultet je završio u Lavovu, glavnom gradu Galicije. Nakon dvogodišnjeg službovanje u Bukovini, došao je 1880 godine u Sarajevo gdje je odmah dodijeljen na službu u prezidijalni ured (predsjedništvo) Zemaljske vlade. Koncem 1882 godine premješten je u Prijedor za kotarskog predstojnika (sreskog načelnika), gdje je ostao punih sedam godina. Godine 1889 vraćen je opet na službu u Zemaljsku vladu u Sarajevo i povjeren mu referat za trgovinu, obrt, poljoprivredu i stočarstvo. Na tom referatu radio je neprekidno dvadeset godina, a onda je 1909 godine, postavljen za odjelnog predstojnika za privredu. Kroz to cijelo vrijeme, a naročito od dana preuzimanja položaja odjelnog predstojnika, pa sve do smrti (umro u Sarajevu 12 marta 1911 g.). Mikuli je stvarno rukovodio cijelom privredom Bosne i Hercegovine — držeći se strogo uputstava Zajedničkog ministarstva finansija u Beču.
2. **Dr. Oton pl. Frangeš**, ing. agronomije, odjelni predstojnik za privredu. Rođen je 1870 godine u Srijemskoj Mitrovici. Najprije je bio asistent na gospodarskom učilištu u Križevcima, zatim povjerenik za gospodarstvo kod Zemaljske vlade u Zagrebu, pa onda redovni profesor na Zagrebačkom sveučilištu i šef poljoprivrednog odsjeka Zemaljske vlade u Zagrebu. Krajem 1911 godine imenovan je dvorskim savjetnikom i premješten u Zemaljsku vladu u Sarajevo, gdje je zauzimao položaj šefa poljoprivrednog odsjeka, dok je konačno 1914 godine postavljen za odjelnog predstojnika za privredu. Godine 1917 bio je premješten u Zajedničko ministarstvo finansija u Beč (bosansko odjeljenje). Poslije sloma Austrije postao je direktorom »Hrv. slav. gospodarskog društva« u Zagrebu (zadružna ustanova), a od 1921 profesorom Šumarskog fakulteta na Zagrebačkom sveučilištu. Kasnije je jedno vrijeme, kao poljoprivredni stručnjak, zauzimao položaj mini-

stra poljoprivrede u Beogradu. Dr. Frangeš je napisao više stručnih radova iz poljoprivrede, među kojima se nalaze i radovi iz poljoprivrede Bosne i Hercegovine. Stručne članke je pisao i na mnogim stranim jezicima (njemačkom, češkom, francuskom, engleskom i mađarskom), pa je kao poljoprivredni stručnjak bio poznat i u stranom svijetu.

PRVO ZASJEDANJE BOS.-HERC. SABORA U SARAJEVU

(15. april 1910 — 12. april 1911 g.)

Svega 92 sjednice, I — XCII.

XXIII. sjednica, održana 3. augusta 1910 g.

Nar. posl. Gavro Gašić (povodom debate o budžetu Bosne i Hercegovine za 1911 godinu — Stenografski izvještaji, strana 33):

» Da li su ove škole i stanice¹⁾ koristile, o tome također govori izvještaj Zemaljske vlade i kaže, da su do g. 1905 primani i oni, koji nisu znali ni čitati ni pisati. Što su radili? Irgatovali su. i brojili se među dake. Od god. 1905 počelo se primati samo pismene. Pismen čovjek, i da taj pismen čovjek ma koliko bio pismen odmah uči stilistiku,²⁾ to je čudnovato, jer stilistika se u nas uči istom u višim razredima srednje škole . . . Poljoprivredne stanice osnovane su radi toga, da bi se u onim sredinama, gdje su osnovane, unapredio poljoprivredni rad. Osnovana je poljoprivredna stanica i na Ilidži. I ja sam više puta zalazio i gledao, da li se što opaža po težaku, da li se je ugledao u rad te poljoprivredne stanice, ali nisam mogao ništa opaziti. Opazio sam naprotiv, da je naš težak mnogo više naučio od onih bugarskih bostandžija, naših, nego li od ovih visoko učenih činovnika. Pitao sam ih: zašto niste gledali, kako se u stanici radi, da i vi poprimite (Đuro Đžamonja: Ne razumije ga). Kazali su mi: najgore je to, što su tamo činovnici. Činovnik se drži na visini i ne razumije ga, ne razumiju ga ni oni, koji tamo uče, a kamo li da bi ga razumjeli seljaci. Bit će jedan od glavnih razloga, zašto te stanice nisu dosele ništa kcristile, što su na njima namještenici stranci, koji ne poznaju niti našeg narodnog jezika, koji ne poznaju naše narodne čudi ni narodnih običaja, a ne poznaju ni okoline, u kojoj se kreću. Ova se pogreška nastavlja i dalje, košto kaže g. sekcionšef.³⁾ i ovi isti ljudi uzimaju se za činovnike kotarskih poljoprivrednih zadruga. Za ova mjesta nisu se raspisivali nikakvi natječaji u našim novinama, već su se raspisivali natječaji prijeko i došli su najviše Česi, koji su došli ovamo samo radi dobrih i masnih plaća i karijere, a bit će da ih ne veže ljubav za naš narod i da se ne žaloste nimalo, kad vide gdje naš seljak stoji na istom kulturnom i privrednom nivou, na kom je stajao i onda, dok nisu još one silne pare za poljoprivredu potrošene.

¹⁾ Poljoprivredne škole i poljoprivredne stanice.

²⁾ Stilistika je nauka o načinu pisanja, pismenom izražavanju, pismenim sastavcima.

³⁾ Odjelni predstojnik, šef (načelnik) odjeljenja Zemaljske vlade.

Izgleda, da je Zemaljska vlada opazila, da ove stanice ne znače ništa, jer je počela pomalo da ih zatvara. Mislim, da su te ustanove bile savremene, i da se je radilo na njima racionalno ekonomski, da bi se bar te stanice mogle isplaćivati . . .

O kotarskim zadrugama da rečem pravo, oni koji ih osnivaju, nemaju pojma, što je obična sesoka nekulturna zadruga.⁴⁾ Seoska zadruga opstoji samo dotle, dok postoji među članovima povjerenje. Čim nestane povjerenja prestaje zadruga.

Da li u kotarskim zadrugama može biti povjerenja, to znadu samo oni, koji ustraju današnje kotarske zadruge.

Najstarija kotarska zadruga u Bugojnu, ta privredna zadruga ima 11 područja, imade vijeće od 20 odbornika i 20 zamjenika i taj odbor sastaje se svakog mjeseca. Da li ovi ljudi, koji se sastaju 20 njih jedanput u mjesecu, mogu imati povjerenje jedan u drugoga. To je jasno, da ne mogu, kad i ne poznaju dobro jedan drugoga. Glavni cilj zadrugarstva je taj, da se širi među seljacima solidarnost, to jest, međusobno pomaganje i to, na osnovu poznavanja pomaganje,⁵⁾ da dođu do ideje, da nije težak na štetu jedan drugome nego, da podizanjem jednoga i drugoga, da se podižu svi zajedno.

Kotarske zadruge izgleda, da su osnovane radi toga, da se suzbije rad podizanja tako zvanih općinskih seoskih zadruga sa ograničenim jamstvom.⁶⁾

Ja sam, visoki sabore, od godine 1904 počevši promišljao i pripravlja se, da osnujem zadrugu seosku u svom selu i pošao sam iz sela godine 1908 i nisam mogao dečakati, da se ta zadruga uspostavi. Seoske zadruge, koje obuhvaćaju samo jednu općinu, mora da prosperiraju, ako imaju samo jednog čovjeka, koji sa ljubavlju radi u tom narodu. One prosperiraju jer izbiru ljude najbolje iz općine, koji se poznaju, koji su poštteni, koji vole raditi i nastoje da unaprede sami sebe i nastoje, da posluže primjerom u okolici svojoj.

Kod kotarskih zadruga to biti ne može, kotarskim zadrugama je svrha — govori se i piše da i one potpomažu poljoprivredu — da vaspitaju težaka, da taj seljak znade cijeniti kredit. Ovo nije moguće ni jedno postići kotarskim zadrugama radi toga, što one operišu sa težacima, koji se međusobno dobro i ne poznadu. One daju kredit po preporuci: ovdje nisu samo težaci nego i age; oni isti ljudi, koji dijele zajmove i kod kotarskih pripomoćnih zaklada. I kako prolaze težaci kod kotarskih pripomoćnih zaklada, tako prolaze i ovdje. T. j. dati će se onima, za koje

⁴⁾ Pod imenom »nekulturne seoske zadruge« govornik podrazumijeva naše kućne, krvne, zajednice, kada se sinovi ne dijele, nego žive svi u jednoj zajednici.

⁵⁾ »Na osnovu poznavanja pomaganje« znači, da se ljude trebaju najprije međusobno dobro poznavati, pa da se istom onda udruže u razne svoje organizacije za međusobno pomaganje.

⁶⁾ Pod »općinskim seoskim zadrugama sa ograničenim jamstvom« podrazumijevaju se zemljoradničke zadruge, jer se one osnivaju obično sa djelokrugom na području jedne općine.

se zauzme čaršija, jer odbornici iz sela rijetko dolaze u vijeće, već samo oni koji su u čaršiji.

Pored toga ova je zadruga ograničena u svom djelokrugu pravilima, jer, ako zaključi vijeće, to mora da postigne odobrenje kotarskog ureda. Svaka sjednica mora se prijaviti kotarskom uredu. Ako kotarski predstojnik hoće, može uvijek da priječi rad zadruga. Ove zadruge imaju jedinu dobru stranu, da skidaju odgovornost kod škopljenja bakova sa predstojnika, jer se kaže, nije predstojnik naredio, nego je to uzela na se zadruga.

Za ove zadruge, kako je prethodno kazano, nabavljaju se učitelji, kojima je dužnost, da kotar proputuju. Tim učiteljima plaća vlada 900 K a 1.800 kruna daje zadruga. Ovi putujući učitelji, unaprijed sam uvjeren, da ne mogu imati uspjeha, jer govoriti neintelligentnom čovjeku, dok se ne pokaže primjerom ne vrijedi...

Ove kotarske zadruge osnivaju se najviše na kotarske zaklade i prosto se može reći, da ove kotarske zaklade⁷⁾ nisu ništa drugo, nego razgranjen djelokrug kotarskih zaklada.

Kotarske zaklade ili takozvane potporne zaklade postale su na taj način, što se je metnuo na svijet namet od dva po sto na desetinu i tako se sakupilo od sirotinje 4 miliona kruna. To se je sakupilo ali od onoga, koji ništa nema i od kojega se ne može ništa uzeti, jer službeni izvještaj za 1908 godinu kaže, da isti siromah težiak duguje fondu 3,354.767 kruna,⁸⁾ i to na koncu 1907 godine. Na kraju 1907 ovo se nije moglo da ubere, to znači okruglo oko 650.000 kruna imale su te zaklade u svojim blagajnama, a ostalo sve na svijetu...

Kad sam ovdje i kad govorim o našem težaku, držim da ću najboje ilustrovati stanje privrede naše, kad ilustriram stanje našeg težaka. Naša zemlja ziratna do godine 1904 bila je opterećena u grunтовници hipotekarnim zajmovima od 18,740.376 kruna a do godine 1905 osim onih 18 miliona priraslo je 61,930.298 K tako da je na koncu 1905. hipotekarnog zajma bilo svega 80,670.674 kruna.

Od godine 1905 prirastao je zajam do godine 1906 na 86,303.972 kruna. Ako sada počnemo tražiti po popisima stanovništva, koliko je baš na samome težaku ovog zajma i ako ovom zajmu pribrojimo zajmove kotarskih fondova, dođe, da je koncem 1907, seljak dugovao 39,704.470 kruna. tako da dolazi na svaku seljačku dušu 25 kruna zajma. Prethodno sam kazao, da na svaku seljačku dušu može spasti samo po jedno goveče i dvije ovce. I na jedno goveče i dvije ovce ima 25 kruna zajma, a po tom se najbolje vidi privredno razviće u našoj zemlji.

Visoki sabore! Pored kotarskih zadruga imaju da razvijaju privredu u našoj zemlji takozvani školski vrtovi, školska gospodarstva za uzor, nedeljni tečajevi u osnovnim školama, a u tu svrhu su opet na

⁷⁾ Ovdje je pogrečno upotrebljen izraz »kotarske zaklade«. Govornik je morao misliti svakako na »poljoprivredne kotarske zadruge«, jer su »kotarske pripomoćne zaklade« učestvovala u osnivanju »poljoprivrednih kotarskih zadruga«.

⁸⁾ Dugovanje fondu, znači dugovanje kotarskim pripomoćnim zakladama.

preparandiji⁹⁾ osnovani ferijalni tečajevi.¹⁰⁾ I ja sam svršio preparandiju i mogu kazati iskreno, da jedan čovjek ne može sve biti... Jedino, što mi je najsimpatičnije u proračunu je to, da se daje školskim seljacima 300 kruna.

Zaista neka se dadé seljacima pomoć i neka seljaka ne uče ništa, dok ne poprave današnje njegovo stanje...

Najjasniji u tom pogledu je dokaz i taj, kakav je uspjeh bio sa mljekarskim zadrugama. Takva jedna mljekarska zadruga bila je osnovana na Ilidži, a jedna u Višegradu. Obe su ove zadruge morale, da uginu i to radi toga, što nisu ponikle od težaka, nego su je osnovali ljudi, koji su imali privilegija kod zemaljske vlade i bili od nje potpomagani, ali su svejedno propali, jer se nisu u posao razumjeli...

Ja ću, visoki sabore, da zaključim i reći ću samo ovo, da bi vlada trebala, da manje forsira sama, a koliko je više moguće, da potpomaže privatnu inicijativu u ovom pravcu i to da ne nagrađuje one, koji su simpatični vladi, nego one, koje vidi, da su najozbiljniji u radu, da potpomogne razvoj svih naših poljoprivrednih zadruga¹¹⁾ i da u buduće jedna zadruga ne mora čekati 7 do 8 mjeseci, dok joj se dozvoli, da može otpočeti svoj rad i ako je zadruga podnijela već odobrena pravila.

Nar. posl. K o s t a Đ e b i ć - M a r u š i ć (Stenografski izvještaji, strana 39):

»Visoki sabore! Zemaljska si je vlada na oko davala silno truda, da podigne narodno gospodarstvo. Neću ovdje razglabati, je li pri tom vlada postupala iskreno ili neiskreno, ali succus¹²⁾ je svega toga rada, da je nakon 32 godine skoro ondje, gdje je počela. Buduć neću da podmećem ovdje zlu namjeru poduzećima¹³⁾ ne preostaje mi drugo, nego da konstatujem potpunu nesposobnost i nepoznavanje prilika cijelog aparata.

Ima raznih vladinih ustanova, koje su ustrojene za podignuće narodnog blagostanja...

U prvom redu ću da spomenem kotarske pripomoćne zaklade. Vlada može punom snagom dokazivati, da je samo dobro mislila, kad je osnivala ove fondove, za to ima mnogo pretpostavaka, ali mi neka dozvoli zemaljska vlada, da konstatujem, da je osnivajući ove zaklade mislila također i na tu okolnost da sputa najšire radne slojeve u teške okove u svoju korist, a meni se čini, da baš ovoj okolnosti ima zemaljska vlada da pripiše sav svoj neuspjeh na tom poslu.

Kotarskim se zakladama upravlja onako šablonski, birokratski, za zelenim stolovima košto i svim ustanovama kod nas. Po izminuću roka zajmovi kotarskih zaklada naplaćuju se nemilice po ovrhovoditelju zajedno sa porezom a zajmovi se dijele bez ikakvog stalnog principa,

⁹⁾ Učiteljskoj školi.

¹⁰⁾ To su poljoprivredni tečajevi (kursevi) za vrijeme školskog raspusta (ferija).

¹¹⁾ Zemljoradničkih zadruga.

¹²⁾ Čitaj »sukus«, a to znači: srž, ono što je osnovno, glavno.

¹³⁾ Pothvatima (zemaljske vlade).

koji bi bezuvjetno morao voditi upravu, da se zajmovi mogu korisno upotrebiti za narod, koji je iz svojih žuljeva i stvorio te zaklade samo za svoju korist. Ako se hoće postići svrha ovakvih zaklada, trebalo bi da se na čelo zaklada metnu ljudi iz naroda, koji poznavaju život i običaje naroda, a za postignuće svrhe bilo bi neophodno nužno, da se ovim ljudima stave u izgled neka prava i da im se naprte na leđa dužnosti, koje odgovaraju njihovom mjestu. Kod kotarskih fondova nema ni jednog ni drugog, već je kotarski predstojnik neograničeni gospodar ovakvih zaklada (Odjelni predstojnik Mikuli prigovara).

Kako vidim, g. odjelni predstojnik se čudi. Kotarski predstojnik ima uza se medžlis, to je istina, ali ja mislim, da to na stvari ne mijenja ništa. To su oni stari medžlisi, one mumije, koje u svima našim medžlisima sjede, klimaju glavom i gledaju u kotarskog predstojnika kao u Boga. Oni ne znaju za potrebe naroda, niti se brinu za narod, već samo gledaju, što će odrediti kotarski predstojnik. Ako ga kotarski predstojnik pogladi niz ruku, on je sretan i blažen (Džamonja: Tako su ga odgajali 30 godina, da samo klima!).

Narodni ljudi nisu nikada dolazili u te medžlise, nego oni, koje je kotarski predstojnik htio. To je fakat, koga ne može niko pobiti (Glasovi: tako je!).

Ovoga kotarskog predstojnika u jesen je prva dužnost, da pokaže, da je dorastao svojoj zadaći, da nemilosrdno utjera ove zajmove, što je moguće više i prema tome njegova vrijednost kod zemaljske vlade raste...

Preći ću na drugi dio rada kotarskih zadruga,¹⁴⁾ naime na djeljenje zajmova narodu u žitu. Poznato je, da kotarski fondovi raspisuju natječaje za nabavku žita. Prvih godina išlo je to uz male iznimke u redu, jer su se natjecali solidni i čestiti trgovci. Ali, jer su prigodom predavanja žita bili redovito šikanirani od činovništva kojemu je povjerena manipulacija, oni su se povukli od nabave žita, a onda je nastalo krasno i plodno polje raznim zelenašima i kajišarima...

Ako povučemo paralelu između rada kotarskih fondova¹⁵⁾ i rada narodnih seljačkih zadruga, naći ćemo silnu razliku. Ako pak uzmemo u obzir ona sredstva kojima raspolažu kotarski fondovi i ona skromna sredstva, za koja se također svagdan bore narodne seljačke zadruge, onda o uspoređivanju kakovom ni govora biti ne može. Spomenut ću samo jedan primjer iz rada hrvatske seoske zadruge u Orašju. Imade ih mnogo više, ali ja ću spomenuti baš ovu. Rekao sam malo prije, da su naši težaci morali kod jednog kotarskog fonda plaćati žito 2—3 helera skuplje od tržišne cijene, a prije dvije tri godine dobila je hrv. seljačka zadruga u Orašju žito za 2—3 helera jeftinije, nego li ga je mogao dobiti težak na trgu nezadrugar za gotov novac. Dakle su težaci, članovi te hrvatske seljačke zadruge dobili žito jeftinije na veresiju, nego li drugi za gotove pare. Čudnovato ali istinito! To se je moglo samo tako dogoditi.

¹⁴⁾ Kotarskih pripomoćnih zaklada.

¹⁵⁾ »Kotarski fondovi« je samo drugo ime za »kotarske pripomoćne zaklade«.

što je uprava ovakovih narodnih zadruga sastavljena iz naroda i što je velika odgovornost stavljena na leđa članova upravnog vijeća. Nije ova narodna zadruga raspisivala nikavog natječaja, nego su, kad je došlo vrijeme, otišla dva vijećnika od sela do sela, od varoši do varoši i tražili su ljude koji imaju žita, ili su možda prisiljeni, da prodaju malo jeftinije žito i na taj način pribavili su neprimjernu korist svojoj zadruzi.

Glede kotarskih zadruga naglasuje se, da daju jeftinije zajam n. pr. od 6%. Ovi birokrati misle, da su tim učinili sve, ako siromašnom težaku dadu jeftiniji zajam, a misle da ne treba ništa drugo. Moje je mnijenje, da su postigli vrlo malo ili ništa. Na prvom bi mjestu ti birokrati morali znati, da težina seljačkog duga nije koncentrirana u kamatnjaku — da li plaća jedan % ili dva % više ili manje — već je snaga u roku otplaćivanja zajma.¹⁶⁾ Ja sam tvrdo uvjeren, da će seljak rađe platiti i 10% kamata, ako dobije rok za vraćanje godinu ili dvije godine, nego ako i uz 3 ili 4% pa makar i badava dobije zajam, ali se obveže da će ga platiti u dva tri mjeseca.

Znam, da je to po današnjim prilikama teško provesti u kotarskim zakladama, jer te zaklade nemaju pouzdanih ljudi iza sebe, ali to baš dokazuje, da su te zadruge građene na pijesku, to dokazuje, što prave koristi ne može pokazati kotarska zaklada, koja je poduprta sa milijonima — a postizava svrhu prva malo bolja seljačka narodna zadruga, koja se na svakom koraku bori za sredstva.

Ja neću, da se upuštam u pojedinosti — košto sam malo prije rekao — jer bi otišao i previše daleko. Ali nema dvojbe, da kotarske zadruge kakove su danas, ne nose narodu koristi u razmjeru prema onim znatnim sredstvima, s kojima raspolažu. Izlaz bi se morao tražiti iz toga stanja. Najbolje bi po mom mnijenju bilo, da se ovaj narodni novac, koji je nastao od 2% prireza na porez, podijeli razmjerno kao zajam narodnim seljačkim zadrugama ili, kako drugi kažu seoskim zemljoradničkim udrugama. Na taj bi se način ovaj novac upotrebio u svrhu, kojoj je namijenjen, a garancija bi za nj dovoljna bila, jer kod seoskih narodnih zadruga postoji neograničeno jamstvo, pa svi zadrugari jamče čitavim svojim imetkom za sve eventualnosti.

Možda bi ovdje zemaljska vlada prigovorila, da ne može novac, koji je njoj povjeren, dati iz ruku, jer da nema nad seljačkim narodnim zadrugama dovoljno nadzora. Ali i taj bi prigovor bio vrlo rđav, jer već po ustanovama¹⁷⁾ trgovačkog zakona pripada zemaljskoj vladi pravo ovakove ustanove u svako doba nadzirati, a vlada bi još osim toga mogla, ako bi ovaj princip usvojila, ustrojiti naročite nadzornike, koji bi nadzirali ove zadruge, u jednu ruku, a u drugu ruku pomogli bi i napredovanju ovih zadruga, kontrolišući ih, da li vode sve poslove u redu i prema potrebi.

¹⁶⁾ Govornik ovdje misli, da visina kamata na zajmove nije od tako presudne važnosti, nego rok, na koji se zajam daje seljaku.

¹⁷⁾ Propisima, odredbama.

Kotarske zadruge dijele zajmove bez obzira na to, da li se zajam podjeljuje u pravu i korisnu svrhu seljaku. Recimo, kotarskom predstojniku, koji je vrhovni gospodar ovakve zaklade, glavno je, da može koncem godine referisati vladi: podijelio sam 100.000 ili 200.000 kruna zajma na četiri sto ili pet sto seljaka — i stvar je gotova.

Komu i u koju svrhu je podijelio te zajmove, da li će taj novac donijeti koristi ili možda pače i štetu narodu, to on ne zna, a on nije ni kriv, što ne zna, jer je on podijelio zajam i izvršio svoju dužnost, podijelio je zajam šablonski, jer pare su za to tu, da se podijele, i njegova je savjest mirna. Kod seljačkih je zadruga sasvim drugačije. Tu je u prvom redu pred očima privredni odgovor narodu. N. pr. članom zadruge ne može biti rasipnik, pijanica ili čovjek sa kakovom drugom sličnom manom. Ovaj već momenat sili čovjeka, koji imade kakovu manu, da se popravi, da i on može postati zadrugarom, da može tako stupiti u kolo čestitih ljudi. Ako li sada koji od članova zadruge, treba zajam, znat će najbolje njegov komšija-vijećnik, da li on uistinu treba taj zajam i da li će ga upotrebiti u korisne svrhe. Ako pak zadruga podijeli zajam kojemu seljaku, to su njegove komšije vijećnici u prvom redu zvani, da prosude, da li je on trebao zajam i u koju svrhu i da li ga je upotrijebio za onu svrhu, za koju mu je dan. Ako se pokaže, da nije trebao zajam ili da podijeljeni zajam nije upotrebio u onu svrhu, u koju mu je dan, tu su ustanove,¹⁸⁾ prema kojima mu se može odmah odkazati zajam, a on se isključuje iz zadruge.

Ovo sve nije u stanju provesti kotarska zadruga — ne da nebi htjela, nego jednostavno nije u stanju, — jer nema ovakvog pouzdanog aparata.¹⁹⁾ Kad dođe doba vraćanja, ako koji zadrugar traži produljenje zajma, onda je opet njegov komšija-vijećnik najbolje u stanju prosuditi je li to produljenje njemu od koristi. Vijeće će odrediti svakako, ono, što je dobro i korisno. Kotarska zaklada ne može ni to, jer je kotarskom predstojniku kod uskrate ili dozvoljenja produljenja zajma mjerodavno mnogo puta samo njegovo dobro ili loše raspoloženje prema dotičnom dužniku.

Dolazim sada do toga, što će reći zemaljska vlada ili gosp. odjelni predstojnik, da li ovi vijećnici narodnih seoskih zadruga vrše svoju zadaću sdušno. Ja mislim svakako, jer je vijećnik ovakove seljačke zadruge vezan već pravilima zadruge, prema kojima jamči za sve materijalne štete zadruge. Vezan je i moralno napram zadrugi, a vezan je i trgovačkim zakonom i drugim ustanovama²⁰⁾ zemaljskim. S druge strane pak vezan je i napram svakom pojedinom zadrugaru, jer o svima zadrugarima ovisi, da li će biti biran slijedeće godine u ravnateljsko vijeće. Dakle i s jedne i s druge strane imade dovoljno garancije da će ovi ljudi vršiti svoju dužnost, kako treba da ju vrše čestiti i savjesni ljudi.

Nema dvojbe, da bi se jedino na ovaj način doveo ovaj znatni kapital kotarskih zaklada u korist naroda.

¹⁸⁾ Propisi, odredbe.

¹⁹⁾ Odbornici i namještenici.

²⁰⁾ Zakonima, propisima.

Nu još drugi put postoji, naime, da se kotarske zaklade preustroje prema formi seljačkih zadruga. To je zemaljska vlada htjela i počela je ustrajati kotarske poljoprivredne zadruge. Ja bi predaleko zašao, kad bi sad išao u razlaganje ovoga pitanja, to ću možda u jesen s drugim nekim pitanjima opširnije razjasniti.

Ali mislim, da neće nijekati i gosp. odjelni predstojnik, da je ovdje bio vrlo nesretne ruke, jer gosp. predgovornik donekle se osvrnuo na to, a ono sve stoji, da se potpuno izrabljuje ovaj kapital i autoritet vlade i predstojnika u vrlo rdave svrhe kod kotarskih poljoprivrednih zadruga. Mislim, da s tim, vlada nije nikako dobrim putem udarila i da će biti prisiljena, ako ne odmah a ono svakako kasnije, da prepusti narodu samome poljoprivredu, a da narod samo izdašno i svojski podupre. S time sam svršio sa kotarskim pripomoćnim zakladama, pa ću da se malo osvrnem na naše gospodarske škole...

Po svemu ovome što sam govorio ja tvrdim i uvjeren sam, da je zemaljska vlada odmah u početku u velike pogreške pala, te se je skupa sa svojim nastojanjima u svojim silnim pogreškama ugušila. Glavna pogreška je bila ta, što se je oslanjala na suhoparne teoretičare, koji dušu narodnu nisu poznavali, a zazirala je od pravih narodnih ljudi. Ako se je obraćala i tražila savjeta u koga od našeg naroda, našla se oči u oči sa starim lumbardama, kojima je veleizdaja, ako protuslove svojim mnijenjem zemaljskoj vladi, nego drže svojom lojalnom dužnošću da vječno viču: Eveti efendum! Budući da sam vidio potpuni neuspjeh vlade na ovom polju kroz 32 godine njena rada, to ja ne mogu drugačije nego da glasam i protiv ovoj stavci proračuna (Odobranje i pljesak kod poslanika).

Odjeli predstojnik J a k o v v i t e z M i k u l i (Stenografski izvještaji, strana 44):

»... On je rekao,²¹⁾ da u tim potpornim fondovima odlučuje u svemu kotarski predstojnik, to ne stoji. Gospodo, ako izvolite uzeti statut²²⁾ tih fondova, vidit ćete, da njima upravlja odbor, koga narod iz cijelog kotara sam bira. Ovaj odbor odlučuje o tome, da li će se komu podijeliti zajam ili ne, da li u gotovom novcu ili naravi i isti odbor odlučuje o tome, da li će se kome, koji rok ne održi otplate, produljiti zajam ili ne. Kotarski predstojnik imade u tom odboru samo tu ulogu, koju imade i u svakom drugom sličnom poslu, on je samo vladin povjerenik i dužnost mu je gledati samo na to, da se sredstva tih ustanova ne prekorače. Ako je i odbor suglasan sa mnijenjem predstojnika, ja ne vidim u tome nikakav zločin od strane predstojnika, ako pak odbor nije suglasan, onda odbor samostalno raspoređuje.

Na daljne izvode neću se osvrnati...«

Nar. poslanik K o s t a B o ž i ć (Stenografski izvještaji) strana 47):

²¹⁾ T. j. predgovornik, nar. poslanik Marušić.

²²⁾ Pravila.

»... Čuli ste vrlo lijepe stvari od gospodina odjelnog pretstojnika o toj poljoprivredi, o osnivanju zaklada i koječega...«

Što se tiče nasljednoga prava, do danas, ništa učinila nije, isto tako u pogledu zemljoradničkog kredita ništa, a ono, što je privatnom inicijativom učinjeno, ona je sprječavala i nije dala da se ostvari. Mi znamo koliko godina čekaju, dok se ne odobre pravila zadruga, koje su osnovane sa neograničenim jamstvom. U Njemačkoj, kada su bile najgladnije godine, težak najpotrebitiji, država je pomagala osnivanjem ovih zadruga, a kad su kod nas sami ljudi došli, da sebi pomognu i stvore sebi kredit, vlada je to priječila i nije htjela dozvoliti i tek u zadnje vrijeme je dozvoljavala. Istom u vrijeme, kada je nastao pokret, da se narodu putem zemljoradničkih zadruga po Rajfajzenovom sistemu pomogne, vlada se je našla pobuđena, da potiče osnivanje kotarskih zadruga.

Ove kotarske zadruge lijepo je ocrtao gospodin Marušić i ne bi ništa o tom trebao više govoriti.

Ove kotarske zadruge nemaju zdravu osnovu i moraju se reformisati, ako se hoće, da ne propadnu.

Imamo Zemaljsku banku, koja imade privilegiju, da daje hipotekarne zajmove i do danas ta banka nije pomogla niti težaku niti pojedincima. Jedina njezina zasluga je to, da je zadužen težak, koji se njoj obraćao i veleposjednik...

Što se tiče zemljoradničkih kredita i u tom pogledu nije ništa učinjeno. Što je učinjeno sa kotarskim pomoćnim zakladama, otac Gašić je ocrtao, da nije bilo uspjeha. I ja se s time slažem, da nije bilo uspjeha.

Rukovanje sa tim kotarskim zadrugama treba reformisati. Ove zadruge bi mogle vrlo zgodno doći zemljoradničkim zadrugama, kako je to predlagao gospodin Marušić i tako da bi država riješila jedno važno pitanje i tu bi bila najveća pomoć, koju bi mogla učiniti vlada zemljoradničkim zadrugama, t. j. da im da jeftiniji kredit, u kojem one sada oskudijevaju.

Još je nešto, što bi trebala država učiniti, a to je, da ondje, gdje se pokaže volja i pokreti da se osnuje zemljoradnička zadruga, vlada pošalje svoje ljude, učitelje ili druga lica — možda naročito za to namještena — da održe analfabetske kurzove, da nauče ljude, koji će rukovati ovim zadrugama, čitati i pisati, jer bez čitanja i pisanja nema uspjeha, a mi znamo, da naš narod u većini ili skoro sav ne zna čitati ni pisati, i prema tome ne može biti one pomoći od ovih zadruga našem narodu, koju pomoć pružaju ove zadruge u drugim državama.

Osim toga, kako sam malo prije spomenuo, trebalo bi današnje kotarske zadruge reformisati. Neka to budu poljoprivredna društva, a vlada bi trebala, da stavi u zadaću kotarskim vijećima onaj djelokrug, koji su do sada vršile kotarske zadruge...«

XXXVI sjednica, održana 24 novembra 1910 godine

Nar. posl. Đ u r o D ž a m o n j a (u svojstvu saborskog bilježnika, izvijestio je, da je na sabor upućena i jedna molba društva »Prosvjete«, navodeći kratak sadržaj predmetne molbe — Stenografski izvještaji, strana 315):

»Prosvjeta« prosvjetno i kulturno društvo Srba u Bosni i Hercegovini moli, da se iz državnih sredstava zakonom ustanovi fond za kreditiranje i potpomaganje zemljoradničkih zadruga i da se u idućem proračunu za g. 1911 unese veća svota kao potpora »Prosvjeti«, koja se bavi osnivanjem zadruga«.

P r e d s j e d n i k: Upućuje se prosvjetnom i budžetskom odboru.

Nar. posl. D r . V . J a n k i e w i c z: Na molbu »Prosvjete« nije bilo riješenja, očividno je, da će se dati peticionom odboru, a ja predlažem, da se ta molba dađe proračunskom odboru, jer ima s proračunom više posla nego s čim drugim.

Nijesam čuo gosp. predsjednika, kamo upućuje molbu.

P r e d s j e d n i k: Upućuje se prosvjetnom i budžetskom odboru.²³⁾

DRUGO ZASJEDANJE BOS.-HERC. SABORA U SARAJEVU

(2. oktobar 1911 — 22. oktobar 1912 godine)

Svega 24 sjednice I—XXIV;

(U toku ovog zasjedanja zadrugarstvo nije nikako spominjano).

TREĆE ZASJEDANJE BOS.-HERC. SABORA U SARAJEVU

(22. oktobra 1912 — 18. decembra 1912 godine)

Svega 21 sjednica, I—XXI

XV sjednica, održana 29 novembra 1912 godine

Nar. posl. Š ć e p a n G r đ i ć (Povodom debate o predlogu, kojim se ovlašćuje zemaljska vlada, da iz blagajničkih suvišaka podigne svotu od 4,741.840.— kruna, da bi na taj način podmirila izvjesne neodložive potrebe — Stenografski izvještaji, strana 16):

— — — — —
Nemojte misliti, kad je domaća inteligencija došla, da vlada nije isto tako prepreke činila stvarne i formalne, gdje apsolutno drugog razloga za to nije imala i gdje se njezin postupak ničim ne može opravdati osim voljom za ometanjem, da ovaj narod ne napreduje. Dopustite, da ovdje govorim samo o jednoj stvari u kojoj sam baš slučajno igrao malo jaču ulogu.

Jedno od najglavnijih pitanja našeg socijalnog života jest nesumnjivo stanje naših težaka, a jedan od najglavnijih načina, kojima se to stanje može popraviti nesumnjivo je osnivanje zemljoradničkih zadruga. Ove zemljoradničke zadruge osnovane su na principu neograničene

²³⁾ O ovom predmetu nije više govoreno na saborskim sjednicama.

odgovornosti, zovu se Reifeisenove zemljoradničke zadruge, potiču iz Njemačke i one su tamo imale ogromnih rezultata.

Kad se čitaju ove brojke njihova rada i prometa, čovjeku oči stanu, kako su to krupne brojke, a kad se na sjednice saveza ovih društava dođe, čovjek ne može dovoljno da se načudi, šta sve seljaci mogu da urade. Nijesu ove zadruge samo ostale u Njemačkoj, one su se širile i po drugim zemljama, ima ih u Engleskoj, Francuskoj, Italiji, vecma dobro su se razvile u Srbiji, bilo ih je i u Austro-Ugarskoj monarhiji i to baš na ovom istom temelju neograničene odgovornosti.

Dolazeći u dodir s našim težacima vidio sam, koliko pate, i mislio sam, da bi i njima bila jedna velika korist, kad bi se počelo i u nas s osnivanjem zemljoradničkih zadruga. Budite uvjereni, kad sam najprije na tu ideju došao, da nijesam ni znao, u čemu se za pravo te zadruge sastoje, pa sam otišao savezu zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, da to proštudiram i vidim. Kad sam vidio, da je to korisno po narod, nastojao sam svim sredstvima, ne bi li se te zadruge i u nas osnivale. Međutim naša uprava, kojoj bi dužnost bila da ovakav rad pozdravi s najvećim oduševljenjem, činila je sve moguće prepreke, da se u nas ne osnivaju zemljoradničke zadruge. Nastala je jedna borba, koja je svršena, do duše, pobjedom naroda, 'e su se dopustile te zemljoradničke zadruge, ali naša je uprava bila kadra pet godina smetati, dok se osnovala prva zemljoradnička zadruga.²⁴⁾ Ja sam uvjeren, da nikakav drugi razlog našu upravu pri tom nije mogao rukovoditi do razloga, da ne da našem svijetu da se organizuje, da ne da, da se prosvijeti i da se kulturno podigne, nego da ostane u mraku, da ostane predmet za eksploataciju.

U to nijesam samo uvjeren za to, što sam imao mnogo prilika inače da se uvjerim, da su naše vlasti neprijateljski raspoložene prema našem narodu, nego sam se o tom uvjerio i iz onih razloga, koje su vlasti navodile i kojim su ometale rad da se osnivaju zemljoradničke zadruge.

Naše vlasti su kazale, da im ne smeta osnivanje zemljoradničkih zadruga, ali ne smiju biti sa neograničenim jamstvom, nego moraju biti sa ograničenim jamstvom. Kada se po ovoj stvari najprije u javnosti počelo govoriti, pozvala je zemaljska vlada jednog činovnika i kazala mu: »Ti treba da napišeš jedan članak u kalendaru »Bošnjaku« o zemljoradničkim zadrugama«. »Drage volje«, rekao je taj činovnik. Mogu reći on se obveselio, što mu je dato da napiše taj članak, jer je znao, da je zadrugarstvo korisno za narod ali radost mu je bila kratka jer mu je vlada rekla: »Ne smiješ taj članak pisati za zadruge na temelju neograničenog jamstva«. »Ja kako ću«, rekao je taj, kada su sve zadruge osnovane na temelju neograničenog jamčenja«. »Jok! ti moraš pisati da je jedini pravi put za osnivanje ovih zadruga ograničeno

²⁴⁾ Ovdje govornik smatra prvcu zemljoradničkom zadrugom onu, koja je 1907 godine osnovana sa neograničenim jamstvom zadrugara, a to je »Srpska zemljoradnička zadruga, udruženje sa neogračenom odgovornošću« u Štrpcima, srez Višegrad. To, međutim, nije tačno.

jamstvo.« I tako je i bilo. Izašao je u kalendaru »Bošnjaku« članak, koji govori o zadrugama, koji ističe tu instituciju, Bog zna kako, a način koji preporučuje, za osnivanje ovih zadruga bio je ograničeno jamčenje.²⁵⁾ Da bi ste znali, u čemu je ova stvar, reći ću vam. Ako se metne ograničeno jamstvo kod ovih zadruga, onda one uopće ne mogu postojati, za siromašne seljake, koji ne raspolažu izvjesnom svotom, jer svaki mora upisati bar jednu akciju²⁶⁾ i garantovati višestruki iznos koji je predviđen u statutima. Siromašnome svijetu time nije ništa pomoženo jer nema novaca za akcije ni imanja za garanciju. Kod neograničenog jamstva je drukčije, jer tu svi oni, koji stupe unutra, jamče cijelim svojim imanjem za svaki posao one zadruga. Na taj način može i jedan, koji nema nigdje ništa, da uniđe u zemljoradničku zadrugu, da dobije dobar kredit, jer drugi članovi, koji su unutra jamče za njega cijelim svojim imanjem. No to nije jedina dobra strana ovoga neograničenog jamstva, nego je i to korisno, što na taj način dođu u zadrugu samo poštteni ljudi. Jer gdje će se naći ljudi, koji će cijelim svojim imanjem jamčiti za drugoga, ako nijesu uvjereni, da je taj pošten i čestit čovjek. I u tome baš stoji onaj glavni razlog uspijevanja ovih zadruga. Unutra dolaze poštteni ljudi i vidi se, koliko je koristan pošten rad, pa se i oni ljudi izvan zadruga popravljaju i tako se u socijalnom pogledu stvara dobar seoski stalež, koji se onda još uzajamno potpomaže.

Zemaljska vlada uzela je ipak ograničeno jamstvo i stala je tako tvrdo na to stanovište, da se ispočetka s tom gospodom nije dalo ni govoriti. Ja znam, kada sam išao pokojnom Mikuliju, da ga uvjerim o tome, on nije dao ni opepeliti. On je rekao da ima u Njemačkoj 1000 zemljoradničkih zadruga sa ograničenim jamstvom. Ali ima preko 30.000 sa neograničenim jamstvom! Ali sve ono, što sam ja rekao, padalo je i on je čvrsto stajao na temelju ograničenog jamstva i drukčije nije moglo biti.

Kakav može biti drugi razlog za zemaljsku vladu da smeta ovakovu svetu stvar nego razlog, da ne da ovome narodu da se diže, da diže sam sebe, i ako je ona sama dužna, da to čini. Povodom čega čina meni nije preostalo ništa drugo, nego da napišem čitav niz članaka o zemljoradničkim zadrugama i štampao sam ih u »Srpskoj riječi«, a kasnije sam ih i u knjizi izdao, gdje sam vodio polemiku sa stanovištem zemaljske vlade, ne bi li mi kako pošlo za rukom, da pomrsim to krivo stanovište.²⁷⁾

²⁵⁾ Taj članak u kalendaru »Bošnjak« za 1905 godinu napisao je poljoprivredni upravitelj Ljubomir Stjepanović pod naslovom »Seljačka zadruga«. U članku pisac veliča Vilima Rajfajzena, osnivača prvih zemljoradničkih zadruga, i ističe prednost njegovih zadruga sa neograničenom odgovornošću, ali na kraju veli, da su »usvojena za Bosnu« pravila seljačkih zadruga sa ograničenim jamstvom. Uz članak su štampana i uzorna pravila za seljačke zadruge sa ograničenim jamstvom. To su, međutim, ista pravila, koja je Zemaljska vlada izradila i nametnula Hrvatskoj seljačkoj zadruzi u Orašju.

²⁶⁾ Govornik je pogrešno upotrebio izraz »akcija« umjesto »udjel«.

²⁷⁾ Ta je knjiga, u kojoj su objavljuni navedeni novinski članci Šćepana Grđića, štampana u Sarajevu 1906 godine pod naslovom »Zemljoradničke zadruge«. Pisac knjige »Sjajljanski« (pod tim imenom je Grđić pisao).

Tri godine prošle su, dok je vlada jedva priznala, da bi se mogle osnivati zemljoradničke zadruge sa neograničenim jamstvom, ali da treba ograničiti kredit, t. j. svi, koji članovi jedne zadruge odgovaraju jedan za sve i svi za jednoga, ali visina svote, koju zadruga može da primi, mora da zavisi od odobrenja zemaljske vlade. Molim Vas, gdje ima u svijetu da visinu kredita određuje zemaljska vlada i da od njezinog odobrenja to zavisi. Ja ne znam, šta bi trgovci radili kad bi im ko propisivao, koliki kredit moraju imati!

Na tako se krivo stanovište stavila vlada, u ovom predmetu. Moralo se i u delegacijama u Austriji i Pešči raditi protiv ovog nazadnog stanovišta vlade. Tamo su Srbi ove stvari isticali: ne bi li jedanput i naša vlada pupustila. Poslije 5 godina dana teškoga rada najposlije je zemaljska vlada rekla »Eto vam zemljoradničke zadruge«. Ovo navodim kao jedan markantan primjer, koliko su naše vlasti smetale nama u svakom kulturnom radu da se dižemo, s namjerom, da ostanemo i nadalje kolonija«

ČETVRTO ZASJEDANJE BOS.-HERC. SABORA U SARAJEVU

(29 decembra 1913 — 28 juna 1914 oodine)

Svega 31 sjednica, I—XXXI

I sjednica, održana 29 decembra 1913 godine

Nar. posl. Dušan Kecmanović (povodom debate o agrarnom pitanju i borbe za obavezan otkup kmetova novcem iz državnih sredstava — Stenografski izvještaji, strana 17):

— — — — —

Osim toga vlada je ometala naš rad oko osnivanja i podizanja škola, zemljoradničkih zadruga, analfabetskih kurseva, kao i podizanja drugih narodnih institucija, dakle na svakom koraku pokazivala se i odnosila prema nama neprijateljski, iz čega izlazi, da je i ono, što je do danas radila za težaka, radila neiskreno i sa namjerom, da se sve već unaprijed osujeti. Vlada je sprečavala svaki pojedinačni rad i ličnu inicijativu. Specijalno se to pokazalo kod otvaranja zemljoradničkih zadruga, gdje se moralo po pola godine čekati samo na protokolisanje tih zadruga kod okružnih sudova, te je tako sprečavan napredak naroda u tome pravcu. Jedina je još sreća u nesreći težaka, što je suzama sa malim zadovoljan. Ako ima samo koru suha hljeba, on neće da ropta on je zadovoljan, jer bolje nije ni naučio.

Ovo je upravo vrlo važan razlog, što težak do danas nije energično podigao svoga glasa za obligatno riješenje agrarnog pitanja...«

VIII sjednica, održana 29 januara 1914 godine

Nar. posl. Mirko pl. Đurkovečki (povodom generalne debate o proračunu Bosne i Hercegovine za prvo polugodište 1914 godine — Stenografski izvještaji, strana 303):

»... Kao što pripomoćne zaklade, tako ni banke ni štedionice nijesu nikakova blagodat za težaka. Dok se on nahoda i namoli kojeg

mogućnika, da mu potpiše mjenicu, dok se nahoda oko suda, da mu legaliziraju rukoznak, potroši mnogo od te svote. Prošlo je tek 4 mjeseca, eto ga opet da traži obnovu i da troši, pa ako je još promašio rok plateža, ode mu sva glavnica do vraga. Bolje bi ovdje mogle poslužiti, visoki sabore, naše zemljoradničke zadruge, da se iko na svijetu osim golušavog seljaka za njih brine. Mjesto da im se daju subvencije i zajmovi iz državnih blagajni bez kamatnjaka ili bar sa umjerenim kamatnjakom, ono se čine silne po'eškoće, kad se stvaraju zemljoradničke zadruge. Najprije treba poslati molbu ministarstvu, da se smiju organizovati, pa treba čekati godinu dana, a onda, kad se molba vrati, treba opet sve podastrijeti s bezbrojnim biljezima zemaljskoj vladi, pa će proći pola godine dana opet, ako ne fali gdje kakav zarez ili riječ da se ispravi, kao da se anarhistično društvo osniva. Toga nigdje u kulturnim zemljama nema. Kad promotrimo u Njemačkoj gigantski rad, šta se stvara zadrugama po Raiffeisenovom sistemu, naći ćemo, da tamošnje vlasti sa velikim subvencijama, lijepim moralnim te materijalnim potporama potpomažu organizovanje ovakvih društava. Za'o su ova društva stotinama hiljada razgranata čak i po najzabačenijim selima, a ne samo da je narod od lihvarstva spasen, nego je dapače i do blagostanja doveden...«

VIII sjednica, održana 31 januara 1914 god., kao drugi nastavak sjednice otvorene 28 januara 1914 godine.

Nar. posl. dr. Nikola Stojanović (povodom specijalne debate o proračunu za prvo polugodište 1914 godine i u taj proračun unesene stavke u iznosu od 100.000 kruna kao »dispozicioni fond« — Stenografski izvještaji, strana 421) predložio je rezoluciju koja glasi:

»Stavka »Dispozicioni fond« navedena pod naslovom 3, glava I, briše se«.

Ovu svoju rezoluciju govornik je obrazložio ovim riječima:

»Da bi naš svijet vidio koristi od ove svote od 100.000 kruna, koja prema tome ostaje slobodna u našem budžetu, ako vi akceptirate, u što vjerujem, cvo moje stanovište, ja mislim, da je najpreča potreba u nas, da radimo na vaspitavanju svoga naroda. Stoga ja mislim, da bi bilo najkorisnije, da se ova stavka od 100.000 kruna da različitim antialkoholničnim društvima, koja propagiraju ideje antialkoholizma u zemlji, i da se da također savezima zemljoradničkih zadruga te da se ova zdrava misao što više propaguje među našim svijetom. Stoga predlažem — i to je također u rezoluciji — da se ova svota od 100.000 kruna razdjeli kao pomoć savezima zemljoradničkih zadruga i savezima antialkoholinih društava na jednake dijelove i prema ključu.«²⁸

XXVIII sjednica, održana 4 juna 1914 g.

Dr. Oton Frangeš, upravitelj privrednog odjeljenja zemaljske vlade (povodom debate o vladinoj zakonskoj osnovi o podizanju sto-

²⁸⁾ Vjerski ključ, tojest, prema broju pripadnika pojedine vjeroispovijesti.

čarstva i poljoprivrede — Stenografski izvještaji, strana 976) rekao je, među ostalim, u svome govoru održanom u ime vlade:

»Dalje misli zemaljska vlada iz ovih kotarskih pripomoćnih zaklada za svrhu nabave sjemena, piće, bolje hrane stočne davati drugu jednu vrstu zajmova, koji međutim neće biti osjetljivo jeftiniji, nego što ih mogu davati naše veresijske zadruge.²⁹⁾ Zemaljska vlada to navlaš čini radi toga, jer neće da kotarske pripomoćne zaklade budu konkurencija ovim zadrugama, već naprotiv želi, da seljačke veresijske zadruge svih narodnosti ojačaju i da one budu podloga za gospodarski napredak ove zemlje.....«

PRVI ODBORNICI IZABRANI NA OSNIVAČKIM SKUPŠTINAMA PRVIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA U BOSNI I HERCEGOVINI

1. Hrvatska seljačka zadruga u Orašju (izabrani 16. oktobra 1904):

Upravni odbor:

Predsjednik: fra Ilija Oršolić, starješina franjevačkog samostana u Tolisi,

Zamjenik predsjednika: Mihajlo Reba, posjednik u Orašju,

Članovi odbora: Đuro Baotić, težak iz Donje Mahale, Mika Mikić, težak iz Tolise, Ilija Bervatović, težak iz Donje Mahale;

Blagajnik: Mato Jurić, učitelj u Orašju.

Nadzorni odbor:

Predsjednik: Josip Kočiš, učitelj u Tolisi,

Članovi: Marijan Dominković, težak iz Tolise, Ivo Nedić, težak iz Tolise, Ivan Ečer, bilježnik u Orašju i Đuro Božić, težak iz Donje Mahale.

2. Srpska zemljoradnička zadruga u Štrpcima (izabrani 21. aprila 1907):

Upravni odbor:

Predsjednik: Kosta Popović, srp. prav. paroh u Štrpcima,

Zamjenik predsjednika: Ranko Anđić, težak,

Članovi odbora: Milan Šijaković, težak, Lazar Stanišić, težak, Obrad Zirović, težak,

Poslovođa: Milan Jovanović, učitelj,

Nadzorni odbor:

Predsjednik: Pavle Zirović, težak,

Članovi: Mladen Stikić, težak, i Simo Popović, težak.

²⁹⁾ Zemljoradničke (kreditne) zadruge.

**3. Prva muslimanska seljačka kasa za zajmove i
štednju u Šijama (izabrani 15. aprila 1910):**

Upravni odbor:

Predsjednik: Suljo Krušo, težak iz Šija,

Zamjenik predsjednika: M. Osman Alihodžić,

Članovi odbora: Salih Suljić iz Kosove, Salko Ibrahimović iz Šija,
Redžo Škiljić iz Mravića, Smajo Begić iz Kosove i Bego
Čolić iz Kosove,

Blagajnik: Mujko Balić iz Šija,

Nadzorni odbor:

Predsjednik: Muhamedbeg Širbegović, Ahmed Hasaničević, Meho
Ibrahimović, Stipo Krištić i Ahmed Skula.

STANOVNIŠTVO BOSNE I HERCEGOVINE
prema popisima, koje je vršila Zemaljska vlada za BiH

Godine	Pravoslavni		Muslimani		Katolici		Jevreji		Ostali		Svega u BiH	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1879 (16. juna)	496.485	42,88	448.613	38,73	259.391	18,08	3.426	0,29	249	0,02	1,158.164	100%
1885 (1. maja)	571.250	42,76	492.710	36,88	265.788	19,89	5.805	0,43	538	0,04	1,336.091	100%
1895 (22. aprila)	683.246	42,93	548.632	34,99	334.142	21,31	8.213	0,52	3.859	0,25	1,568.092	100%
1910 (10. oktobra)	825.418	43,49	612.137	32,25	434.061	22,87	11.868	0,62	14.560	0,77	1,898.044	100%

PRIMJEDBA: Što su popisi stariji, tim su i podaci nesigurniji, jer nije bilo stručnog osoblja za obavljanje popisa. To naročito vrijedi za popis iz 1879 g., koji je vršen samo nekoliko mjeseci poslije završene okupacije Bosne i Hercegovine.

PISMENOST STANOVNIŠTVA BiH
prema popisu od 10. oktobra 1910 g.

Po vjeri	Broj stanovn. BiH		Od ukupnog broja onih, koji bi morali biti pismeni. t. j. sa navršenih sedam godina života i stariji (1,482.072) bilo je pismenih					% nepismenih
	Ukupno	%	Broj	% u odnosu na ukupan broj pismenih	Pismenost (%) kod pripadnika pojedinih vjera i ukupno u BiH			
				%	pismen je približno svaki:			
1. Pravoslavni	825.418	43,49	63.205	35,68	9,88	deseti	90,12	
2. Muslimani	612.137	32,25	25.205	14,22	5,26	dvadeseti	94,74	
3. Katolici	434.061	22,87	75.843	42,81	22,17	peti	77,83	
4. Ostali	26.428	1,39	12.915	7,29	61,35	drugi	38,65	
Svega BiH	1.898.044	100 %	177.168	100 %	11,79	osmi	88,03	

PRIMJEDBA: Tabela obradena na temelju podataka iz » Rezultata popisa žiteljstva u BiH od 10. oktobra 1910«. —
Izdala Zemaljska vlada za BiH, 1912 godine.

**STANOVNIŠTVO I DRŽAVNI SLUŽBENICI U BOSNI I HERCEGOVINI PO
MATERINSKOM JEZIKU¹⁾**

Stanovništvo		Državni službenici		Jedan službenik dolazio je, po materinskom jeziku, na stanovnika (broj) istog jezika
Materinski jezik	Broj	Broj	%	
1. srpsko-hrvat.	1,822.564	7.112	62,6	256
od toga:				
a) »Bosanci«	—	3.588	31,6	508
b) Hrvati	—	2.671	23,5	—
c) Srbi	—	853	7,5	—
2. njemački	22.968	1.277	11,2	18
3. poljski	10.975	588	5,2	18
4. hebrejski	7.886	—	—	—
5. rusinski	7.431	295	2,6	25
6. češki	7.045	1.247	11,0	6
7. mađarski	6.443	347	3,0	18
8. ciganski	5.419	—	—	—
9. slovenski	3.108	399	3,5	8
10. talijanski	2.462	31	0,3	79
11. rumunjski	608	32	0,3	19
12. slovački	482	37	0,3	13
13. albanski	273	3	—	91
14. turski	129	—	—	—
15. bugarski	96	—	—	—
16. grčki	49	—	—	—
17. francuski	35	—	—	—
18. ruski	28	1	—	28
19. engleski	12	—	—	—
20. arapski	10	—	—	—
21. ostali	21	1	—	21
Ukupno BiH	1,898.044	11.370	100%	167

1) OBJAŠNJENJE:

a) Podaci obrađeni na osnovu statističkog popisa od 10. oktobra 1910 g.

b) U državne odnosno zemaljske službenike ubrajani su činovnici i ostali namještenici (bez radnika) zemaljske uprave uključujući tu i oficire i momčad oružništva (žandarmerije) u Bosni i Hercegovini (bez vojske i željeznice).

c) Pod rednim brojem 1 (srp.-hrv. materinski jezik) iskazani ukupni broj službenika sa srp.-hrv. materinskim jezikom (7112) nije potpuno tačan,

jer se do njega došlo jednostavnim zbrajanjem broja službenika »Bosanaca« (3588), Hrvata (2671) i Srba (853). Netačan je utoliko, što pod pojmom »Bosana- naca« treba podrazumijevati ne samo bos.-herc. Srbe, Hrvate i Muslimane u drž. službi, nego i bos.-herc. Jevreje i Cigane, čiji materinski jezik nije srp- sko-hrvatski. Ali, s obzirom da je Jervreja bio vrlo malen broj u državnoj službi a Cigana vjerojatno nikako, znači da može biti samo neznatnog otstu- panja od gore iskazanog ukupnog broj (7112);

d) U iskazanom broju Hrvata službenika (2671) treba podrazumijevati Hrvate iz krajeva izvan Bosne i Hercegovine a tada na službi u ovoj zemlji. Tim brojem je obuhvaćen i izvjestan broj službenika srpsko-pravoslavne vjere (tada od Austrije nazivane »grko-istočna« vjera) iz Hrvatske odnosno najvećim dijelom iz Like, koji su svoju narodnost upisivali kao »hrvatska«, s obzirom da su rođeni u Hrvatskoj;

e) U broju Srba (853) treba podrazumijevati Srbe službenike iz Vojvo- dine, Slavonije, Hrvatske itd., koji su tada služili u Bosni i Hercegovini;

f) Među službenicima Hrvatima i Srbima moglo je već 1910 godine biti mladih službenika, koji porijeklom nisu bili ni Hrvati ni Srbi. Njihovi su roditelji došli u Bosnu u državnu službu, pa su se njihova djeca dobrim dijelom opredjeljivala kao Hrvati ili Srbi. Češći je slučaj, da su se ti stranci ženili našim djevojkama, (obično niži službenici), pa su njihova djeca, kada su odras- la, priznavala hrvatsku ili srpsku narodnost kao svoju narodnost. Nacionalno opredjeljivanje išlo je vjerskom linijom. S obzirom, da je znatno veći broj tih stranaca bio katoličke nego li pravoslavne vjere, najveći se broj tih mladih službenika — ukoliko se odrekao narodnosti po ocu — priznavao Hrvatima. Od slavenskih naroda najmanje je takvih »odnarodavanja« bilo kod čeških obitelji, odnosno kod njihove djece.

g) U posljednjoj je koloni prednje tabele izračunato na koliko broj sta- novnika, prema materinskom jeziku, dolazi po jedan državni službenik istoga materinskog jezika. I ovdje može doći do izvjesnog otpustanja kod podataka za službenike srp.-hrv. materinskog jezika (jedan na 256 stanovnika istog jezika, odnosno na 508 »Bosanaca«). Ali, otpustanje je samo neznatno.

DRŽAVNI SLUŽBENICI BIH PO NARODNOSTIM GRUPAMA I DRŽAVLJANSTVU 1910 G.²⁾

Narodnosne grupe	1. Slaveni	9.679	85,1%
	2. Germani (Nijemci)	1.277	11,2%
	3. Ostali	414	3,7%
	Ukupno BiH	11.370	100,0%
Državljanstvo	1. zemalja Austro-Ugarske Monarhije	6.963	61,2%
	2. Bosne i Hercegovine	4.385	38,6%
	3. stranih država	22	0,2%
	Ukupno BiH	11.370	100,0%

²⁾ »Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine« 1911 g. strana 9.

**UPRAVNO-ADMINISTRATIVNA PODJELA BOSNE I HERCEGOVINE
NA OKRUŽJA I KOTARE (SA ISPOSTAVAMA)¹⁾**

OKRUŽJE BANJALUKA

1. Banjaluka (seoski kotar)
2. Banjaluka (gradski kotar)
3. Derventa
 - a) Ispostava Bos. Brod
 - b) Ispostava Odžak
4. Bos. Dubica
5. Bos. Gradiška
6. Bos. Novi
7. Kotor Varoš
8. Prijedor
9. Prnjavor
10. Tešanj
 - a) Ispostava Doboj

OKRUŽJE BIHAĆ

1. Bihać
2. Cazin
 - a) Ispostava V. Kladuša
3. Ključ
4. Krupa
5. Bos. Petrovac
 - a) Ispostava Drvar
6. Sanski Most

OKRUŽJE MOSTAR

1. Bileća
2. Gacko
3. Konjic
 - a) Ispostava Bjelečić (nezaposjednuto)
4. Ljubinje
5. Ljubuški
 - a) Ispostava Posušje
6. Mostar (seoski kotar)
7. Mostar (gradski kotar)
8. Nevesinje
 - a) Ispostava Ulog (nezaposjednuto)
9. Stolac
 - a) Ispostava Čapljina
10. Trebinje

OKRUŽJE SARAJEVO

1. Čajniče
 - a) Ispostava Goražde
2. Foča
 - a) ispostava Kalinovik
3. Fojnica
 - a) Ispostava Kreševo (nezaposjednuto)
4. Rogatica
5. Sarajevo
 - a) Ispostava Trnovo
6. Višegrad
7. Visoko
 - a) Ispostava Vareš

OKRUŽJE TRAVNIK

1. Bugojno
 - a) Ispostava Kupres
 - b) Ispostava Donji Vakuf
 - c) Ispostava Gornji Vakuf
2. Glamoč
3. Jajce
4. Livno
 - a) Ispostava Bos. Grahovo
5. Prozor
6. Travnik
7. Varcar Vakuf (Mrkonjić Grad)
8. Zenica
9. Žepče
10. Županjac (Duvno)

OKRUŽJE TUZLA

1. Bijeljina
2. Brčko
3. Gračanica
4. Gradačac
 - a) Ispostava Bos. Šamac
5. Kladanj
6. Maglaj
7. Srebrenica
8. Tuzla (seoski kotar)
9. Tuzla (gradski kotar)
10. Vlasenica
11. Zvornik

¹⁾ Stanje kako ga je Austrija ostavila na dan svoje propasti. Grad Sarajevo bio je posebno upravno tijelo — izvan djelokruga okružja.

ORGANIZACIJA UPRAVE NAD BOSNOM I HERCEGOVINOM¹⁾

Austrijska vlada u Beču

Mađarska vlada u Budimpešti

Zajedničko ministarstvo finansija u Beču

G E N E R A L

Poglavar Bosne i Hercegovane

ZAMJENIK POGLAVARA BiH

(građansko lice — najviši vladin činovnik u BiH)

(Predsjednički ured — Uredništvo vladinog službenog lista »Sarajevski list« — Ured za štampu)

ODJELJENJA ZEMALJSKE VLADE ZA BiH:

- I. **POLITIČKO - ADMINISTRATIVNO.** Redarstveno-kazneni poslovi, propusnice, straža sigurnosti, društva, oružništvo, agrarni odnosi, općinski poslovi, zdravstvo, otkup kmetova, briga za postradale u ratu, hipotekarni poslovi i statistički odsjek.
- II. **FINANSIJSKO.** Biljezi i pristojbe, točarine, dohodarina, kućarina, zemljarina i najamnina, desetinski paušal, katastar, trošarina, carinska pristojba, monopol duhana, soli i baruta, banke, štedionice i osiguravajuća društva, proračun BiH, računovodstvo i blagajna, polozi i fondovi, zemaljski zajmovi, poštanska štedionica, finasijska straža i računski odsjek.
- III. **PRAVOSUDNO.** Kotarski sudovi, okružni sudovi, Vrhovni sud u Sarajevu i Državno pravobranioštvo.
- IV. **PRIVREDNO.** Sekretarijat, trgovina, obrt, industrija, kotarske potporne zaklade, poljoprivreda, poljoprivredno školstvo, zadrugarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, konjogojstvo, stočarstvo, veterinarstvo, melioracije, političko-administrativna šumska uprava, šumska privreda, kolonizacija, ured za promet žitaricama, rudarstvo i geološki zavod.
- V. **ODJELJENJE ZA BOGOŠTOVLJE I NASTAVU.** Poslovi bogoštovlja, administrativni, stručno-pedagoški i presonalni poslovi narodnih škola, učiteljskih škola i ženskih stručnih škola, poslovi srednjih škola, muzej, umjetnost, znanost i književnost.
- VI. **GRAĐEVNO.** Visokogradnje, gradnje cesta i mostova, vodne građevine i električna struja, gradnja željeznica i željeznički saobraćaj.

(POMOĆNI UREDI ZEMALJSKE VLADE)

ZEMALJSKA RAČUNSKA KOMORA ZA BOSNU I HERCEGOVINU
SA SJEDIŠTEM U SARAJEVU

(podređena izravno Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču)

¹⁾ Organizacija, kakva je bila pod konac austrijske vladavine.

AUSTRIJSKI GENERALI — POGLAVARI BOSNE I HERCEGOVINE (1878—1918 GODINE)

1. **General Josip baron Filipović.** Upravljaio Bosnom i Hercegovinom od augusta 1878 do decembra 1878, kao zapovjednik okupacionih trupa.
2. **Njegovo kralj. visočanstvo Vilim vojvoda od Wüuttemberga, general** Ovaj je general također učestvovao u okupaciji BiH kao zapovjednik divizije, koja je 29. jula 1878 g. prešla Savu kod Bos Gradiške. Kada je 1. januara 1879 g. uspostavljena Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, postavljen je vojvoda od Württemberga za prvog poglavara ovih okupiranih pokrajina.

Upravljaio je BiH od januara 1879 do marta 1881 godine.

3. **General Herman baron Dahlen od Orlaburga.** Upravljaio je BiH od aprila 1881 do jula 1882 godine.
4. **General Ivan baron Appel.** Ovoga austrijskog generala i poglavara BiH u našem je narodu uvijekovječio srpski književnik Petar Kćić u svome šaljivom pozorišnom komadu »Jazavac pred sudom«, ismijavajući Zemaljsku vladu u Sarajevu kao »ćoravu vladu«. General Appel je, naime, imao zdravo samo jedno oko — drugo je oko izgubio 1853 g. u ratu sa Italijom (Piemontom) i Francuskom.

Upravljaio je BiH od augusta 1882 do novembra 1903 g.

5. **General Eugen baron Albory.** U Bosni je najprije služio kao general-štabni pukovnik od decembra 1878 do septembra 1884 g. Poslije desetnaest godina opet je došao u Sarajevo kao general i poglavar BiH.

Upravljaio je BiH od decembra 1903 do juna 1907 g.

6. **General Anton baron Winzor.** Za vrijeme njegove uprave izvršena je aneksija Bosne i Hercegovine (1908 g.). Poslije toga je general Winzor podnio ostavku na položaju poglavara BiH obrazlažući je time, što ne pozna »ovozemski« jezik.

Upravljaio je BiH od jula 1907 do februara 1909 g.

7. **General Marijan baron Varešanin od Vareša.** Ovaj je general otvorio 15. juna 1910 g. u ime »cara i kralja« prvi bos.-herc. sabor u Sarajevu. Toga istoga dana pokušao je na njega atentat koji nije uspio.

Upravljaio je BiH od marta 1909 do juna 1911 g.

8. **General Oskar Potiorek.** Ovaj je, opet, general u ime »cara i kralja«, zaključio posljednje zasijedanje Bos.-herc. sabora na dan 10. jula 1914 g., dok je posljednja sãborska sjednica održana 28. juna 1914 g. kao »tužna sjednica« povodom uspielog atentata Gavrila Principa na austrijskog prestonasljednika Ferdinanda. Sabor ie, međutim, definitivno raspušten 6. februara 1915 g. General Potiorek morao je napustiti položaj poglavara Bosne i Hercegovine, jer je dobio novi zadatak — da 1914 godine povede vojsku protiv Srbije.

Upravljaio je BiH od juna 1911 do decembra 1914 g.

9. **General Stjepan baron Sarkotić od Lovćena.** Ovo je posljednji austrijski poglavar Bosne i Hercegovine. On je na toj svojoj dužnosti doživio slom i raspad Austro-Ugarske Monarhije.

Upravljaio je BiH od decembra 1914 do propasti Austrije 1918 god.

CIJENE POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA¹⁾

Broj 808/I

O G L A S

Povodom pritužbah, da žiteljstvo od zvaničnikah poslujućih kod mjeraca zemalja u Bosnoj i Hercegovini u području ovoga kotara zahtievaju za živež i hranu posve pretjerane cijene, obnašao sam, saslušav kotarsko upravno vijeće, ustanoviti sljedeće živežne i hranovinske cijene, koje se pod prijetnjom globe od 2 for. do 50 for. prekoračiti nesmiju i živež po seoskih obćinah osiguran biti mora kao ti:

1 Oka kukuruznog hleba	10 novč.
1 „ pšenična hleba	15 „
1 „ mlieka	10 „
1 „ tvrdog sira	30 „
1 „ mastnog sira	50 „
1 „ masla	1 for. — —
1 jaje	1/2 novč.
1 pile pečeno	20 novč.
1 pile vareno	20 „
1 kokoš ili pievac	30—40 „
1 tukac ili tuka preko godine	1 for. — —
1 tukac ili tuka izpod godine	80 novč.
1 pitani tukac ili tuka pečeno po oku	50 „
1 odojče do 6 nedjeljah staro	1 for. — —
1 odojče ili prase veće po oku pečena mesa	50 novč.
1 janje ili jare po oku pečena mesa	40 „
1 oka imade 2 1/2 bečka funta ili 1,6 kilo.	

Kotarska oblast

U Prnjavoru, dne 25. kolovoza 1880.

Kotarski predstojnik:
Milinković

(»Bos.-herc. novine« broj 73 od 9. septembra 1880)

Poslovni vijesnik od Šipuća i druga, Osijek 8. januara 1881:

Naše posljednje izvješće bilo je 18. decembra pr. g. Od to doba do danas promijenilo se je u našoj žitnoj radnji to, da smo usljed blagog nezimnog vremena, — koje nam sve vode otvorene, i za brodačenje dobre drži, — iz Bosne prilično velike privoze imali usljed čega, a glavno iz razloga što za ove privoze neimamo dovoljnih naloga, dotično kupaca. — morale su neke struke od prijašnjih cijena nešto i izgubiti.

¹⁾ 1 forinta = 100 novčica ili 2 krune,
1 kruna = 100 helera ili 1/2 forinte,
1 novčić = 2 helera,
1 oka = 1,28 kg,
1 kg = 0,78 oka.

Kod sasvim s'alnog prometa, bilježimo mi:

Šenicu finu potisku 76 kilograma for. 12,40/50, potisku 74/75 for. 12.—, srijemsku for. 11,20/30, srpsku for. 10.—, vlašku for. 9,75/10.—, bosanske šenice doveženo je oko 2200 metercenti, — ali prodato je samo 500 metercenti po for. 8,50/70 ostalo moralo se je u magazin smjestiti.²⁾

Raž bosanska polučuje po čistoći od for. 8,20 do for. 8,50.

Kukuruze nove u zrnju prestala je naša okolica od nekoliko dana u većem privažati. — Nu zato dovozi Bosna iz unskog predjela nešto, — nu za sada ne mnogo i polučuje for. 5,30/40. Izgled je da ćemo u proljeće iz Bosne dosta veliki dovoza privoza u kukuruzu imati.

Zob srijemska for. 6,20/30, bez pitanja. **Bosanska** rešetana for. 5,60/65, a neresetana for. 5,20/35, ove t.j. bosanske zobi rešetane i neresetane prodano je 3000 metercenti.

Šljive zanemarene bosanske for. 18¹/₂ 100 kila.

Pasulj bijeli for. 9.— do for. 9,20.

Vode za putovanje dobre, — Vrijeme od jučer zimno.

(»Bos.-herc. novine« broj 5 od 16. januara 1881).

Tržne cijene na nedjeljnom sajmu u Sarajevu 27. jula 1881 godine:

- a) Cijene na oku u novčićima: pšenica 13—15, napolica 7—8, raž 8—8¹/₂, zob 9—10, kukuruz 9, brašno fino 35, brašno pekarsko 30, brašno bijelo neprosijano 20, brašno crno neprosijano 16, brašno kukuruzno 10, brašno ječmeno 9¹/₂, pasulj 16, krompir 6, meso goveđe 45, maslo 1 for. 25 novč., mast svinjska 1 for. 20 novč.
- b) Cijene na kilogram: meso svinjsko 60, meso bravlje 30 novč.
- c) Cijene na litar: vino na veliko 38, na malo 45, rakija na veliko 55, na malo 65 novč.
- d) Cijene na komad: jedno jaje 2¹/₂ novčića.

(»Bos.-herc. novine« broj 60 od 28. jula 1881)

Cijena sijena bila je u februaru iste godine 2 i po do 3 novčića na oku

(»Bos.-herc. novine« broj 14 od 17. februara 1881)

Tržne cijene propisane za grad Sarajevo, po kojima se plaćala desetina (desetinski porez) u novcu u 1886 g. (cijene je odredila Zemaljska vlada riješenjem od 4. oktobra 1886 g.): Cijene su u novčićima po jednoj oki:

Ž i t a: pšenica 12, ječam 7, zob 7, proso 7, pir 7, raž 9 heljda 8, grah 12, krupnik 7, napolica (karišik) 9, šećerna trska 3, leća 20, bob 20, grašak 20 novčića.

²⁾ Oznaka za pšenicu 76 kilograma ili 74/75 pretstavlja kvalitet, dok cijena 12,40/50 i sl. znači 12,40 do 12,50 forinti za 100 kg. pa su i sve ostale cijene za 100 kg.

Zelen: Sijeno 1 do 3 novčića, šljiva crna 6, šljiva bijela 3, jabuke 5, kruške 5, dunje 30, trešnje 10, šeftelije 20, krompir 4, broć 50, orasi 18, kupus 4, repa 3, rotkva 5, lan 45, laneno sjeme 20, konoplja 35, konopljeno sjeme 30, luk 10, luk bijeli 12, pčele 40, dinje 10, karpuze (lubenice) 10, krastavice 2, grožđe 15, tikve 2, patlidžani crveni 10, patlidžani bijeli 5, slatka repa 3, paprika 35, crvena repa 4, bijela repa 2, kesteni 12, mesne tikve 2, žuta repa 6, oskoruše 25 novčića.

(»Sarajevski list« broj 121 od 15. oktobra 1886)

Cijene žita u Beču na dan 19.VIII.1902 (cijene za 100 kg u krunama):

Pšenica potiska 13—14 kruna, banatska 14—14,50 kruna, bačka 12,90. Kukuruz mađarski 10,80—10,90 kruna. Zob nova 12,20—12,80.

(»BH Težak« broj 3 od 1. septembra 1902)

Cijene životnih namirnica u Sarajevu u januaru 1904 u Živežnom skladištu bos.herc. drž. željeznica (cijene u prodaji na malo, u krunama i kilogramima):

Brašno pšenično broj nula 0,29, petica 0,24, sedmica 0,21, brašno kukuruzno obično 0,17, za puru 0,25, kukuruz u zrnu 0,15, mast svinjska 1,54 krunu, ulje za jelo (litar) 0,97, slanina 1,76, meso goveđe bez pri-vage 1,17, bosanska teletina 0,92, svinjsko meso 1,40 buter 2,50, vino (litar) bijelo prima 0,56, žilavka 0,64, rakija šljivovica obična 2,06, šljivovica stara 2,75 kruna.

Cijene ostalih artikala: šeer 0,78, so 0,19, riža prema kvaliteti od 0,28 do 0,63, kava Santos 2,17, Kuba 2,90, Ceylon 4,00 krune.

(Cijene iz štampanog cijenika »Preisverzeichnis, gültig vom 21. Jan-ner 1904 bis auf Weiteres«).

Cijene žita na raznim tržištima u Bosni i Hercegovini u mje-secu julu 1904 g. (u krunama za 100 kg):

	Sarajevo	Bos. Šamac	Bihać
pšenica	23 — 24	17 — 22	18 — 23
kukuruz	16 — 20	13	17 — 22
ječam	16 — 17	13	12 — 15

(»B. H. Težak« broj 9 od 1. septembra 1904)

Prosječne cijene na tržištu u Višegradu u toku 1906 g. (cijene u helerima na jednu oku): pšenica 25, ječam 19, zob 19, raž 20, kukuruz 23, krompir 9 helera. (Cijene uzete iz kalendara »Bos. glasnik« za 1918 g., strana 246).

Cijene stoke na raznim sajmovima u Bosni i Hercegovini u novembru 1908 g. (cijene u krunama za kilogram žive vage, a za konje po komadu):

	bikovi	volovi	svinje	ovce	konji
Travnik	—	0,48	1,02	0,32	88.—
B. Dubica	0,60	0,62	0,76	0,30	100.—
Tuzla	0,44	0,50	0,74	0,40	70.—
Banjaluka	0,40	0,35	0,60	0,30	60.—
B. Šamac	—	0,51	0,70	—	—
Bihać	—	0,48	0,80	0,40	80.—
B. Novi	0,40	0,40	0,60	0,36	75.—
B. Gradiška	0,43	0,49	0,63	0,37	80.—
Sarajevo	—	0,36	0,39	0,30	85.—
Livno	—	0,54	0,72	0,36	42.—
Bugojno	—	0,46	0,73	0,32	50.—
Brčko	0,36	0,40	0,60	0,30	75.—

(»B. H. Težak« br. 1 od 1. januara 1909)

Cijene u decembru 1908 g. u većim gradovima Bosne i Hercegovine u krunama po jednom tovaru (tovar = 100 oka ili 128 kg):

	Sarajevo	Zenica	Bihać	Travnik	Banjaluka	Mostar
pšenica	30—34	30—34	26—30	32	26	34
ječam	22—26	19—22	16	24	—	25
zob	22—26	20	12	20	17	22
kukuruz	23—25	18—19	18	20—22	17	24
grah	28—36	22—24	25	30	24	24—32
krcmpir	14—18	10	12	8	10	10—14
sijeno	20—24	15—16	—	14	8	—

(»B. H. Težak« broj 2 od 1. februara 1909)

Cijene konja u septembru 1909 g. (cijene u krunama po komadu):

Sarajevo 110.—, Travnik 106.—, Tuzla 78.—, Bihać 59.—, Banjaluka 60.—, Derventa 75.—, Bos. Dubica 126.—, Bos. Novi 95.—, Bos. Gradiška 113.—, Livno 78.—, Bugojno 100.—, Brčko 90.— kruna.

(»B. H. Težak« broj 11 od 1. novembra 1909)

Cijene žitarica u 1912 g. (cijene u helerima po kilogramu):

Cijene pšenice su bile različite prema pojedinim krajevima. U žitorodnim predjelima (Posavina) cijene su se kretale između 16 i 18 h po kilogramu, a u nekim drugim dostizale su i visinu od 32 h po kg. Disparitet između proljetnih i jesenskih cijena bio je mjestimice dosta osjetljiv (20%). Cijene ječma kretale su se u Posavini između 12 i 16 h po kg., a na Krajini između 16 i 32 h. Cijene zobi varirale su između 14 i 18 h po kg (Bijeljina i Brčko), te 14 — 22 (Banjaluka), 18 — 22 (Travnik) i 16 — 22 (Bihać). Cijene kukuruza kretale su se između 13 i 15 h po kg (Bijeljina). 12—18 (Brčko). 18—20 (Travnik) i 12—30 (Banjaluka).

(Sumarni izvješ'aj Trgovačke i obrtničke komore za BiH u 1911 i 1912, Sarajevo 1913. strana 9).

Cijene u Sarajevu na dan 3. septembra 1913 g. (cijene u krunama za 100 kg):

Pšenica 24—28, ječam 18—22, zob 18—22, kukuruz 20—22, krumpir 6—8, sijeno 10—14 kruna.

(»Sarajevski list« broj 188 od 5. septembra 1913)

Cijene u Sarajevu na dan 24. septembra 1913 g. (cijene u krunama za 100 kilograma):

Pšenica 18 — 22, ječam 15 — 17, kukuruz 20 — 22 krune.

(»Sarajevski list« broj 204 od 25. septembra 1913)

Tržne cijene u Sarajevu 6. maja 1914 g. (cijene u krunama za 100 kg):

Pšenica 20 — 26, ječam 16 — 20, zob 16 — 20, kukuruz 18 — 22, proso 18 — 22, krumpir 8 — 10, slama 8 — 12, travnički sir 120 — 140 kruna.

(»Sarajevski list« broj 93 od 3. maja 1914)

Tržne cijene u Sarajevu 16. septembra 1914 g. cijene u krunama za 100 kg):

Pšenica 36 — 38, ječam 20 — 22, zob 16 — 18, kukuruz 22 — 24, proso 22 — 24, krumpir 9 — 10, slama 6 — 7, jabuke 16 — 30, kruške 10 — 24, grožđe 30 — 36, travnički sir 120 — 140, luk crveni 20 — 24 krune.

(»Sarajevski list« broj 221 od 18. septembra 1914)

N. J a r a k — Austria-Hungary's Agricultural Policy in Bosnia & Herzegovina
and Farmers' Co-operative Societies

S u m m a r y

The Austro-Hungarian Government — set up in Sarajevo after the occupation of Bosnia & Herzegovina in 1878 — found the country far behind its neighbours in methods of farming and agricultural production. With a view to establishing in these provinces a major base of raw materials to meet the need of Austro-Hungarian industries and to provide her towns with abundant supplies of agricultural produce of better quality, the Government took immediate action and passed comprehensive measures calculated to promote development and efficiency in every branch of agriculture (animal husbandry, fruit-growing, viticulture, arable farming, etc). To this end, several secondary and other schools of agriculture were founded, staffed with a large number of agricultural experts brought over from different parts of Austria-Hungary.

Austria-Hungary had acquired control over special credit establishments (loan-banks) for financial assistance to agriculture, a legacy from the former Turkish Government, whose capital derived from a compulsory payment exacted from all peasants and farmers. Subject to instructions of the joint Austro-Hungarian Government in Vienna, the management of all these credit establishments was left in the hands of the County Government in Sarajevo. The transactions and continuous functioning of these credit establishments, supported and encouraged by the Government, went counter to the founding of national Farmers' Co-operative Societies. Another serious obstacle to the growth of agricultural co-operative movement was the unsolved agrarian problem (the feudal system), coupled with illiteracy and general cultural backwardness of the native population. lack of intelligentsia, etc. The situation was made worse by promulgation of a number of decrees and enactments under which the Government in Vienna reserved the right for itself to permit the founding of Farmers' Co-operative Societies. At the outset, the administrative procedure in this connection used to take several years, for a controversy would as a rule be carried on on the adoption of the principle of absolute liability in respect of members of co-operative societies, as well as on the recognition of national characteristics of such societies. The Government in power was averse to assent to either and did not yield until 1905, when a formal acknowledgment of the national characteristics was followed, towards the end of 1908, by the final granting of the principle of absolute liability concerning the founding of farmers' co-operative societies.

The first farmers' co-operative society of limited liability (after the system of Schulze-Delitsch) was founded in 1904. However, it was only in 1908 that the co-operative movement began to spread among peasants and farmers. Except for a small number of producers' (dairy) co-operative stores, no other co-operative societies came into being during the occupation-period.

Since, however, the agricultural policy of Austria-Hungary in Bosnia & Herzegovina is of a particular significance as a constituent part of the general trade policy in these provinces, the introductory part of this book also deals briefly with cadastral survey of B. & H., building of railways, tariff system, commerce, banking business, insurance companies, exploitation of mines and forests, other industries processing of food and agricultural products, export and import, taxation, agrarian problems and their solution, social structure, reclamation, annual agricultural output, workers' wages, etc.

In the concluding chapter, cf. Supplement, will be found the shorthand minutes of the sessions of Bosnia-Herzegovinian Sabor (1910—1914) when the problems of farmers' co-operative societies were debated, as well as the official statistics showing the national structure of the population (by professions of faith), number of inhabitants and civil servants (by their mother tongue), and prices of principal agricultural products at various periods during the time of Austro-Hungarian rule in Bosnia & Herzegovina (1878—1918).

LITERATURA I IZVORI

— Originalni dokumenti i spisi Zajedničkog ministarstva u Beču i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, u Državnom arhivu NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu (posebno oni, koji su navedeni u vidu primjedbe na odgovarajućim stranicama u samom tekstu ove knjige).

— Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine za godine: 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1913 i 1914—1916.

— Originalni zbirni zaključni računi za srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini, koji se nalaze u Zadružnom arhivu Glavnog zadružnog saveza NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

— Dokumenta iz arhiva Trgovačkog registra Okružnog suda u Sarajevu, Mostaru i Banjaluci.

Stenografski zapisnici Bosansko-hercegovačkog sabora u Sarajevu od 3. VIII 1910, 20. III. 1911, 23. XI. 1911, 29. XI 1912, 29. XII. 1913, 29. I. 1914, 31. I. 1914 i 4. VI. 1914.

— »Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896«, izdanje Izložbenog ureda Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.

— »Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina«, izdanje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1899.

— »Statistische Tabellen für Bosnien und die Hercegovina, I. Landwirtschaft«, izdao Statistički odsjek Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1896.

— »Statistische Daten über Bosnien und die Hercegovina, Nr. 3 der Mitteilungen des österreichisch-bosnisch-hercegovinischen Interessentenverbandes«, Wien 1912.

— »Hauptergebnisse des auswärtigen Warenverkehrs Bosniens und der Hercegovina im Jahre 1898«, izdanje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1899 i nastavno za godine: 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 i 1915.

— »Instruktion für die Katastral-Vermessung in Bosnien und der Hercegovina«, 2. Auflage, Wien 1881.

— Slavljanski: »Zemljoradničke zadruge«, izdanje piščevo, Sarajevo 1906.

— Hamdija Kreševljaković: »Menafi-sanduci (Poljodjelske pripomoćne zaklade) u Bosni i Hercegovini (1866—1878)«, Sarajevo 1940.

— Đorđe Krstić: »Agrarna politika u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo 1938.

— »Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji«, izdanje Izdavačke zadruge »Politika i društvo s. o. j.«, sveska 29, Beograd 1939.

— Ljubomir St. Kosier i Vasa Ristić: »Vođeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne«, Zagreb 1924.

— Ing. Viktor Bjeljaiev: »Proizvodnja hljebnih žita u NR Bosni i Hercegovini«, izdanje Ekonomskog instituta NR Bosne i Hercegovine (štampano kao rukopis), Sarajevo 1953.

— Rittmeister Alexander Spaitz: »Der Weg zum Berliner Kongress, historische Entwicklung Bosniens und der Hercegovina bis zur Okkupation 1878«, Wien und Leipzig 1907.

— Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (29. XII. 1878 — 1880), III. Band.

— Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1881.

— Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1886, Sarajevo.

— Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 8. Februar 1904, Z. 16.819/I.

- Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu od 7. juna 1883.
- Zakon o osnivanju i organizaciji zadruga za vode, od 12. decembra 1908.
- Zakon o kotarskim vijećima, od 17. februara 1910.
- Pravila Seljačke zadruge u Orašju.
- Pravila za seljačke kreditne zadruge sa ograničenim jamstvom (nacrt izraden i propisan od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu).
- Pravila Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima. Naklada Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima. Srpska dioničarska štamparija, Sarajevo 1907.
- Pravila Srpske Zemljoradničke Zadruga u (udruženje sa neograničenim jamčenjem). Naklada društva »Prosvjete«, Srpska dioničarska štamparija, Sarajevo 1911.
- Pravila Prve muslimanske seljačke kase za zajmove i (zadruga sa neograničenim jamstvom) u Šijama, 1911.
- Izvješće poslovnog odbora od 23. februara (7. marta) 1912 Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu glede uređenja trgovine suhom šljivom i pekmezom.
- Sumarni izvještaj Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja u godini 1911 i 1912, Sarajevo 1913.
- »Spomenica o proslavi desetgodinjice Prosvjete 1902—1912«, izdanje »Prosvjete«, Sarajevo 1912.
- »Dvadeset i pet godina rada Prosvjete 1902—1927«, izdanje društva Prosvjete, Sarajevo 1927.
- Poslovno izvješće Hrvatske zadružne banke za Bosnu i Hercegovinu (d. d.) u Sarajevu za I. poslovnu godinu od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.
- Poslovno izvješće Hrvatske zadružne banke d. d. u Sarajevu (za BiH) za III. poslovnu godinu od 1. siječnja do 31. prosinca 1913.
- Financijalni ljetopis »Bos.-herc. kompas« 1911/12, II. godište. Sarajevo 1911.
- Adresar trgovačkih i industrijskih poduzeća u Bosni i Hercegovini 1920 (Prvo godište). Uredili i izdali Novica Terzić i Stjepan Marić, činovnici Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo.
- Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine. Službeno izdanje, Sarajevo 1880.
- Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Službeno izdanje, Sarajevo 1886.
- Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Izdanje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1896.
- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912.
- Pregled marve u zemlji po stanju od 15. juna 1879. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo.
- Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od godine 1895. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1896.
- Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od god. 1910. — Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912.
- »Bosna«, list za vilajetske poslove vjesti i javne koristi, Sarajevo, broj 613 od 14. marta 1878.
- »Bosansko-hercegovačke novine«, Sarajevo, broj 23 od 18. marta, br. 58 od 18. jula, br. 73 od 9. septembra i br. 105 od 30. decembra 1880. I broj 5 od 16. januara, br. 14 od 17. februara, br. 19 od 6. marta i br. 60 od 28. jula 1881.
- »Sarajevski list«, Sarajevo: godišta 1883, 1884, 1886, 1887, 1889, 1891, 1904, 1910, 1911, 1912 i 1913.
- »Večernji sarajevski list«, Sarajevo, broj 177 od 25 jula i br. 199 od 22. augusta 1910.

- »Vrtlarsko-pčelarski list« Sarajevo, godišta: 1900, 1901 i 1902.
- »Bosansko-hercegovački težak«, Sarajevo, godišta: 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 i 1915.
- »Otađbina« političko-informativni list, Sarajevo, godište 1911.
- »Srpska riječ« listi za politiku, prosvjetu i privredu, Sarajevo godište 1910.
- »Hrvatska Zajednica«, organ za politiku, prosvjetu i narodno gospodarstvo, Sarajevo, od 25. maja 1912.
- »Hrvatska narodna zajednica«, glasilo »H. N. Z.« za Bosnu i Hercegovinu, list za prosvjetu i gospodarstvo, broj 7 za august 1917.
- »Narodna uprava«, časopis za pitanja izgradnje narodne vlasti, Sarajevo, br. 5—6, septembar—decembar 1951.
- »Gajret«, glasnik Kulturno-prosvjetnog društva Gajreta, broj 1 za januar 1941.
- »Srpski zadrugar«, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, Sarajevo, broj 1 od 1. jula 1923.
- »Srpski zadrugar«, list za zadrugarstvo, seosku privredu i prosvetu, Novi Sad, broj 7 za juli 1930.
- Kalendari: »Zadrugar«, Zagreb za 1918 i 1924, »Napredak«, Sarajevo, za 1907 i 1922, »Prosvjeta«, Sarajevo, za 1906 i 1913, »Bošnjak«, Sarajevo, za 1905, »Bosanski glasnik«, Sarajevo, za 1918, »Gajret«, Sarajevo, za 1937.

